

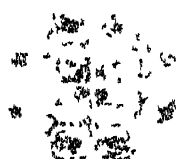
સુમટ
અંથાવલિ

કૌલેજકુમારો અને કન્યા-
ઓના આદર્શો, ઊર્મિઓ,
સંવેદનો, સ્વપ્નાં, વિનોદ અને
ટીખળો પર આ નવલકથા
સરસ પ્રકાશ પાથરે છે.

કેવળ વેદિયો અને ડરપાક
અનિત, ધીંગા હાદાજી અને
શકિતસ્વરૂપા ભારતીની
પ્રેરણાથી મર્દ ખની સંસાર
સાગરમાં ઝુકાવે છે એના માનસ
પલટા અને તેમાંથી થયેલા
માનવ પરિવર્તનની કથા એટલે
' ભારતી '

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજરાતી કાંપોગ્રાફ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૪૪૨૧ કિંગલ

ગ્રંથનામ ભાસ્તી

વર્ગિક ૪-૧૩

રજત મહોત્સવ વર્ષ

અગ્રગણ્ય હિંદી વીમા કંપની

ધી

યુનીવર્સલ ફાયર એન્ડ જનરલ

ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી૦

[સ્થાપના : સને ૧૯૧૯]

.....

* હાલથી

* આગ

* મોટર

* ધરિઆઈ

* હુલ્લડ વગેરે વિમાઓ

હેડ ઓફીસ : યુનીવર્સલ ઇન્સ્યુરન્સ બીલ્ડીંગ

સર ફોરોજ સાહ મહેતા રોડ : મુંબઈ.

આન્ય ઓફીસ : ચતુરભુજ ભુવન, ગાંધીરોડ : અમદાવાદ.

ટેલીફોન નંબર :

૨૭૭૮ : અમદાવાદ

૩૦૮૨૮ : મુંબઈ

ટેલીગ્રામ :

‘યુનીફાયર’ મુંબઈ

” અમદાવાદ

હિંદ-પ્રબ

અન્નેક અઠવાડીક પ્રકાશન
દર શનિવારે બહાર પડે છે.

વિદ્યાર્થીઆલમનું

એકજ પ્રાગતિક ગુજરાતી-અંગ્રેજી મુખપત્ર
હિંદભરના વિદ્યાર્થીઓ સ્વસ્થી વાંચે છે.

લવાજમ વાર્ષિક રૂ. ૫.

બહેરખબર માટેનું ઉત્તમ સાધન

વિગતો માટે લખો:—

ધી મેનેજર, હિંદ-પ્રબ,

૨૧, હલાલ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

ઇન્ડીયન સોશીયોલોજીસ્ટ

અંગ્રેજી માસિક

ગુજરાતનું પહેલું રાજકીય મુખપત્ર :

જેમાં દર મહીને

રાજકારણ

સમાજવાદ

મજૂરો અને કીસાનોના રોજના પ્રશ્નો.

અર્થકારણ ઉપર

પ્રાગતિક શૈલીમાં ગ્રેષ્ઠ લેખકોની વાનગી પીરસાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫: નમુનાનો અંક છ આપા.

ધી મેનેજર, ઇન્ડીયન સોશીયોલોજીસ્ટ

૨૧, હલાલ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

ઘડીઆળો ખરીદતાં પહેલાં
અમારા શો રૂમની મુલાકાત લેશોજી !

★

સુંદર ઘડીઆળ સર્વોત્તમ ભેટ છે
કેમકે વર્તમાનયુગમાં તે અનિવાર્ય છે

★

એ ભેટ માટે તમામ જાણીતી
કંપનીઓનાં નાનાં - મોટાં
તરફવાર ઘડીઆળો અમારે
ત્યાંથી મળશે.

કાંકાની ઘડીઆળોના સીલક,
કોર્ડની દોરી, ચામકાના, રોલક
ગોલ્ડ, સ્ટેઇનલેસ સ્ટીલ
અને ક્યુરેક્ષપ્લાન્ડના વિધ
વિધ પટાઓ અમારે ત્યાં
મળે છે.

રીચેરીંગ : દરેક મેકરનાં ઘડીઆળોનું ઉત્તમ કારીગરોના હાથે
ગ્રેન્ટીથી કરવામાં આવે છે.

●

ફીનીક્ષ વૉચ કું. ૧૬૯, હોર્નબી રોડ, મુંબઈ.
કોટ, ટે. નં. ૩૦૪૩૩

PHOENIX WATCH CO, Fort, BOMBAY.

શિયાળામાં
સાચી શક્તિનો
સંગ્રહ કરવા

અંડુ • સુવર્ણ મિશ્રિત •

મકરદ્વજ ગુટી

—આયુવેદની અચુકતાની
— સુંદર સિદ્ધિ —
અવશ્ય આજેજ અજમાવો

અંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી. — મુંબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ:—મે. ભોળીલાલ બ્રધર્સ, ગાંધીરોડ

☆ લોકપ્રસિદ્ધ પૌષ્ટિક

પાકો

મા
થે
રા
ન

માં અમારું
સુપ્રસિદ્ધ
'રીગલ',
'હિન્દુ',
'હોટલ',
ચાલુ છે.

ટે. નં. ૪૩

શિયાળાની

સી ઝન માં

તનખદન તાજગી
તંદુસ્તી - તાકાત
તેમજ તેજસ્વીતા
અર્પનાર

— માથેરાન —

તું શુદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ

☆ મધ ☆

પણ અમારે ત્યાં
મળે છે.

૭ સાલમ પાક

૭ બદામ પાક

૭ ગુંદર પાક

૭ મેથી પાક

અને

અમારા અળોડ

અડદીયા

અવશ્ય ખરીદો

મોહનલાલ એસ. મીઠાઈવાળા

ત્રણ દુકાનો - મુંબઈ

: જવેરી બજાર :

: ભુલેશ્વર :

: આનંદ રોડ :

ટે. નં. ૨૧૦૭૮

ટે. નં. ૨૧૮૫૫

ટે. નં. ૪૩૬૩૧

મનપસંદ હલવા - મિઠાઈઓ અમારી લાક્ષણિકતા છે.

કુદરતની ત્રણ બક્ષીસો

- ☆ સુદૃઢ શરીર :
- ☆ પોલાદી સ્નાયુ :
- ☆ તાઝગીભરી તંદુરસ્તી :

એના

સંરક્ષણ માટે

અને

સંવર્ધન સાથે

શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં

તેમજ

વર્ષભરની બીજી રીતુઓમાં

ન્યૂમે કેમીકલ વર્ક્સ [મુંબઈ]

આપની સેવામાં સદા હાજર છે

ન્યૂમે કેમીકલની ઔષધિઓ

સર્વોત્તમ સાથીની ગરજ સારે છે.

- જીવાની જાળવવા
- વૃદ્ધાવસ્થાને દુર રાખવા
- શરીરની તમામ તકલીફોને મારી હટાવવા

અમારા પ્રાઈસલીસ્ટ માટે લખો:

ન્યૂમે કેમીકલ વર્ક્સ

ઓફીસ : કારખાનું :

કાલબાદેવી : મઝગાંવ.

: મુંબઈ :

ભગવાન બુદ્ધના જીવન સંદેશ
નો પ્રચાર કરતી ભારતની
વિશ્વમાન્ય સંસ્થા

મહાબોધી સોસાયટી

ના આગેવાન સભ્યોની પ્રેરણા
અને અનુમતિ પછી...

પ્રકાશ પીકચર્સ

એમના આગામી લઘુ સર્જન
માટે સહુ જાહેર કરે છે...

ભગવાન બુદ્ધ

દિગ્દર્શક :

વિજય ભટ્ટ

કલા નિર્દેશક :

કેનુ દેસાઈ

આંતરરાષ્ટ્રીય વર્ચસ્વ ધરાવતી મહાબોધી
સોસાયટીના સભ્યોએ પ્રકાશ પીકચર્સને
મોકલેલા પત્ર પર પોતાના હસ્તાક્ષરો મુક્યા
છે જેમાંના થોડાક નામો—

(૧) ડૉ. રયામપ્રસાદ મુકર્જી
M.A. D. LITT. LL. D.

પ્રમુખ : મહાબોધી સોસાયટી
,, હિન્દુ મહાસભા

(૨) ડૉ. સી. જે. પાઉ
ચીનના વડા કોન્સલ
જનરલ અને સોસાયટીના
ઉપપ્રમુખ

(૩) ડૉ. સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તા
M. A. PH. D. LITT. C. I. E.

(૪) ડૉ. અરબિંદ માફુઆ
M. A., PH. D.

(૫) ભીખુ એન. જનરલમ
(સીલોન)

(૬) રેવેન્ડ જયવર્ધન (બુદ્ધગયા)

(૭) ભીખુ યુ. નંદનભાલા (ખર્મા)

(૮) લામા નાગવંગ શુભાખીમ
(ટીબેટ)

(૯) રેવેન્ડ શ્રી હોઈર્કોઈ (ચાઈના)

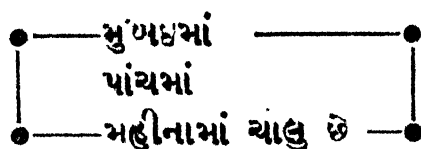
(૧૦) સીસ્ટર વજરા (સારનાથ)
ઉપરાંત બીજા અનેક મહાજનોના
આશીર્વાદ મળ્યા છે.

પ્રકાશ

નું મહાન

બોલપટ

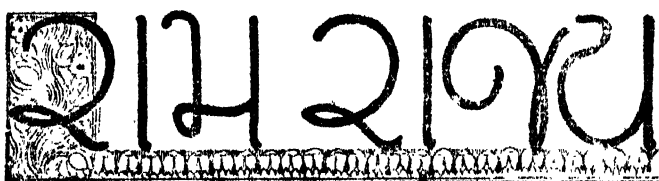

દિગ્દર્શક:

વિજય ભટ્ટ

કલાનિર્દેશક:

કનુ દેસાઈ

પાત્રો : શોભના સમર્થ - પ્રેમ અદીબ - ઉમાકાંત

બદ્રીપ્રસાદ - યશવંત - મધુસુદન - રંજના

સમય :

ડા-ડા (હાઈદી)

રાત્રે ૯-૪૫ (મરાઠી)

દર રવિવારે સવારે

૯-૩૦ (મરાઠી)

આજેજ

જુઓ

શુક્ર-શનિ-રવિ

પહેલો ખેલ

બપોરે ૧૨-૩૦ વાગે

સુપર ટૉકીઝ

એવરગ્રીન શેલીઝ

મહર્ષિ વાલ્મીકીનું તપોવન

ભવ અને કુશ

મહાગાઝા રામચંદ્રજી

ના તેજસ્વિ બાળકો

અશ્વમેધ યજ્ઞનો

પ્રતાપી ઘોડો

અયોધ્યા નગરીની મહાસેના

અને આ બે ઋષિકુમારો

અને પછી જામતો

એ મહાજંગલ.....

દેશ જેના એક એક દ્રશ્ય

ઉપર વારી ગયો છે.

ગરવી ગુજરાતના
સમર્થ સાહિત્યકાર
શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની
ઐતિહાસીક નવલકથા
જીવતી બને છે :

દિગ્દર્શક :
સોહરાબ
મોદી

મિનરવાનું
ગૌરવશાળી
ઐતિહાસીક
સર્જન :

પૃથ્વીવલ્લભ

- મુખ્ય ભૂમિકા -

સોહરાબ મોદી, દુર્ગા ખોટે,
સંકઠાપ્રસાદ, કજ્જન, મીના વિગેરે

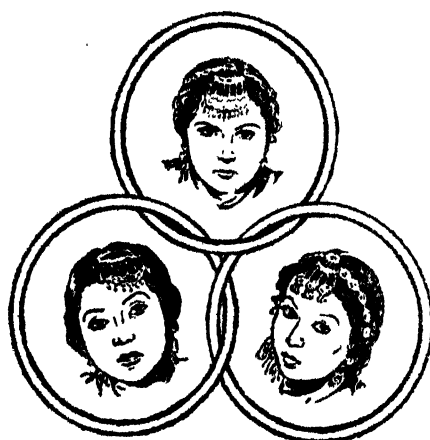
મુખ્યમંત્રી અદભૂત આકર્ષણ થઈ પડ્યું છે !

ન્યુ વેસ્ટ એન્ડ ટાંકીઝ

હે મા તેરે ચરણોં પર

આકાશ ઝૂકા દેંગે

ત્રણ કન્યાઓએ માતાની લાજ રાખી
ત્રણ દીકરીઓએ દીકરાનું કામ કરી બતાવ્યું
પંચોલી ચિત્ર

પંચ

શ્રી. દલસુખ પંચોલીએ રૂપેરી પરદાને
ઝાળખીને આ ચિત્ર રજૂ કર્યું છે

તા. ૨૩ મી ઓક્ટોબરથી
શરૂ છે

સેંટ્રલ
મુખય

તૈયાર થાય છે

પંચોલી ચિત્ર

શીરી ફરહાદ

એટલે

પ્રજાસુ ચિત્ર

સમગ્ર
રાષ્ટ્રને
રીઝવી
રહેલી
સરસ
ચિત્રકૃતિ :

સંસ્કારથી

સમાજ જીવનમાં
અજિત યોદ્ધા
બનવાની પ્રેરણા

જે નારીએ

એક જીવાનને
નવું જીવન
બચ્યું તેની
નવીજ શૈલીએ
આલેખાયેલી
ચિત્રકથા :

★

નજમા

મહેબુબ
પ્રોડક્શન
નવી શૈલીની
તસ્વીર
આપે છે :

નિર્માતા : દિગ્દર્શક : મહેબુબ

મુખ્યમાં
મીનરવા
માં શરૂ છે :

અશોકકુમાર
વીણા
સીતારા, કુમાર, યાકુબ

બુકીંગ :—Calcutta Film Exchange : Bombay.

આવે છે ! મહેબુબ ચિત્ર :

‘તકદીર’

મોતીલાલ, ચન્દ્રમાહન,
ચાર્લો, ઝીલ્હુબાઈ
અને નવી તારિકા
નરગીસ

ઇતિહાસને નવી વાચા
મળે છે

‘હુયાયૂન’

જેમાં
વીણા

મહેબુબ પ્રોડક્શન્સ :: તારકેવ :: મુખ્ય-૭

સંસ્કૃત સાહિત્યના અલંકાર સ્વામી

બાણુભટ્ટ

વિરચિત

અમરગ્રંથ નવું સ્વરૂપ ધરે છે

બાણુ સ્વપ્નભૂમિમાંથી સદેહે ઉતરી આવી છે

કા દં બરી

નિર્માતા :

ચિમનલાલ ત્રિવેદી

દિગ્દર્શક :

નંદલાલ જશવંતલાલ

શાંતા આપ્ટે :: પહાડી સન્યાસ

વનમાલા : જીવન : હરિશ

વગેરે કલાકારો

‘ સુપ્રિમ ’ પ્રકાશન

બુકીંગ:—સુપ્રીમ ફીલ્મ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

૮૫, મેઈન રોડ, દાદર, મુંબઈ ૧૪

સુભદ્રા ગ્રંથાવલિ

પુસ્તક પહેલું.

ભા ર તી

:: લેખક ::
સીતારામ જે. શર્મા

સુભદ્રા પ્રકાશન મંદિર

૨૨૩૬, બાઉઆની પોળ : રાયપુર

:: અ મ દા વા દ ::

પ્રકાશક : સીતારામ જે. શર્મા
 સુભદ્રા પ્રકાશન મંદિર
 ૨૨૩૬ : બાઉઆની પોળ : રાયપુર : અમદાવાદ

કિંમત : સપ્તપાંખીઆ
 આવૃત્તિ પહેલી
 ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
 અમદાવાદ
 ૨૪-૪-૨૦૦૦
 ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
 ગ્રંથાવલિના આલોક સિવાય માટે

: વાર્ષિક લવાજમ :
 : સ્વદેશમાં : વિદેશમાં :
 રૂ. ૧-૦-૦ રૂ. ૬-૦-૦

: સોલ એજન્ટસ :
 એન. એમ. ઠક્કરની કંપની
 બુકસેલર્સ : પબ્લીશર્સ
 ૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.

મુદ્રક : શાહ મણિલાલ છગનલાલ
 ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ડે : નોવેલ્ટી
 સિનેમા પાથ, ધી કોટા રોડ : અમદાવાદ.

માનવ ભૂમિની મુકિત માટે
જેમના દિલને ઉત્કટ તાલાવેલી
છે: એવા, સ્વદેશની સ્વતંત્રતાની
લડતમાં સક્રિય સેવા અર્પનાર

શ્રી. પર્સી વકીલને !

પ્ર સ્તા વિ ક

માનવી એકલા શારીરિક બળને વિકસાવે તો બુદ્ધિ અને વિવેક વિહિંગાણું શરીરબળ પરબળ બની જાય છે: તેમ શરીરબળ વિનાનું એકલુ બુધ્ધિબળ માનવીને પોથીપડિત અને ભીરૂ બનાવે છે.

શરીરબળ એટલે આત્મબળ: એ બાબતમાં આપણે ઘણા જ પછાત છીએ. આત્મશ્રદ્ધાથી જ આત્મબળ ખીલે છે. પરંતુ ગુજરાતમાં એવાં સંખ્યાબંધ વડીલો છે, જે પોતાનાં સંતાનોને ઉચ્ચશિક્ષણ અને સારી જેવી દોલતનો વારસો આપવાની જેટલી કાળજી રાખે છે, તેથી એકસોમા ભાગ જેટલી કાળજી એમને શારીરિકવિકાસનો વારસો આપવા તરફ રાખતા નથી.

પરિણામે 'ભારતી'ના અજિત જેવા જુવાનો આપણને હામ હામ જેવા મળે છે. સુરેશ અને ચંદુ જેવા મારકણાઓ તેથી જ કાવે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ઘણાજ અને ભારતી જેમણે અજિતને મુડામાંથી મઢી બનાવ્યો, એવા વડીલોની અને સાથીઓની ગુજરાતને ખાસ જ નહિ પણ અનિવાર્ય જરૂર છે.

એ ભાવના 'ભારતી'ના ઘડતર વખતે મારા મનમાં જ્યૂત રહી છે. ગુજરાતી વાચકોમાંથી કોઈકને પણ એ ભાવના સ્પર્શી જશે તો પણ મને સંતોષ થશે.

અમદાવાદ

૬૯ દિવાળી

વિ. સં. ૨૦૦૦

સીતારામ જી. શર્મા

સંચાલક તરફથી

‘સુભદ્ર ગ્રંથાવલિ’નો આરંભ કરતાં માત્ર એટલું જ નિવેદન કરવાનું છે કે : હેતુલક્ષી લલિત વાંદ્-મય, વાચકવર્ગને યથાશક્તિમતિ પીરસાય એ ભાવનાથી પ્રેરાઈને આ કાર્યક્ષેત્રમાં પગલું મૂકું છું.

ગુજરાતની જનતા સહકાર અને સાથ આપે તો જ મારા આદર્શ ફળી શકે અને ‘સુભદ્ર ગ્રંથાવલિ’ ફળી શકે. એટલે વિશ્વાસ તો મને છે જ કે ગુજરાત એ સાથ ને સહકાર મને આપશે જ : મારી તરફથી એમને પૂરતો સંતોષ આપવાના પ્રયત્નોની ખાત્રી વાચકોને હું આપું છું. સમય અસાધારણ છે : છતાં અનેક નવાં સાહસો માનવીઓ અસાધારણ સમયમાં જ ખેડે છે. એટલે આવા સંજોગમાં ‘સુભદ્ર ગ્રંથાવલિ’નો આરંભ કરતાં મને ખાસ લાય તો લાગતો નથી જ. ‘ભારતી’ના પ્રકાશનમાં, નવજીવાનોને વર્તમાન પરિવર્તિત યુગે આવશ્યક પ્રાત્સાહન મળે એ હેતુ છે. એમાં સરેરાશ કોણેજીયનો પર દીકા છે એમ કોઈ ન માની લે, એટલી પ્રાર્થના.

આ પછીનું પુસ્તક ‘ખાલી ખોળો’ ફાગણ મહિનામાં વાચકોને મળી જશે.

અમદાવાદ
દેવભાઈ એકાદશી
વિ. સં. ૨૦૦૦

સંચાલક
સુભદ્ર પ્રકાશન મંદિર

અનુક્રમણિકા

૧	મૌવનના ઉદ્ઘાસ	...	...	...	૧
૨	અભય	...	...	...	૮
૩	અખતરો	...	...	...	૧૨
૪	ઉપાલંબ	...	...	...	૨૦
૫	ગોપાળદાદા	...	...	...	૨૭
૬	ઉપહાસ	...	...	...	૩૨
૭	દયાનું અરણ્ય	...	...	...	૩૬
૮	કાશીનો મિજમાન	...	...	...	૪૨
૯	કવિરાજ	...	...	...	૪૭
૧૦	નૃત્યાલયમાં	...	...	...	૫૧
૧૧	પત્ર અને ઉત્તર	...	...	...	૫૭
૧૨	સુરેશનાં તોફાન	...	...	...	૬૧
૧૩	નાયણિયા	...	...	...	૬૫
૧૪	ભાવિના બેઠ	...	...	...	૭૦
૧૫	દાદાજીનો પત્ર	...	...	...	૭૬
૧૬	ચિત્રભ્રમ	...	...	...	૭૯
૧૭	નવું ધર્તિગ	...	...	...	૮૫
૧૮	સાગર તટે	...	...	...	૯૨
૧૯	પ્રત્યાધાત	...	...	...	૯૬
૨૦	અગુલ	...	...	...	૧૦૦
૨૧	બે પત્રો	...	...	...	૧૦૬
૨૨	દાદાજીનું આગમન	...	...	...	૧૧૩
૨૩	સુરેખા પાસે	...	...	...	૧૧૮
૨૪	કસોટીનો આરભ	...	...	...	૧૨૪
૨૫	ધર્મણ	...	...	...	૧૨૮
૨૬	ભડકો	...	...	...	૧૩૩
૨૭	વેવિશાળ	...	...	...	૧૩૮
૨૮	જય પરાજય	...	...	...	૧૪૩
૨૯	દાદાની ત્રાડ	...	...	...	૧૪૮
૩૦	પોકળ ફૂટયું	...	...	...	૧૫૪
૩૧	સાસરવાસ	...	...	...	૧૬૨
૩૨	કવિતા અને કાન્તા	...	...	...	૧૬૫
૩૩	છબીધર	...	...	...	૧૬૮
૩૪	પંચાત	...	...	...	૧૭૭
૩૫	ચીનુભાઈની ચિંતા	...	...	...	૧૮૩
૩૬	અનિતની મહાનગી	...	...	...	૧૮૬
૩૭	દીકરો નામ રાખશે	...	...	...	૧૯૧

भारती

Talent is a torch God gives a few to show the way to the others; but if it is abused the result is fire and destruction.

Only fools and animals submit to suffering without doing anything to prevent it.

આ જ લેખકનાં
બીજાં પુસ્તકો

—●—
: નવલકથા :
—●—

ભજૂકતી જવાલા
સુભગા
વીણા વિહારી

: નવલિકા :

સળગતો સંસાર
જીવાનિયાની વાતો

: કવિતા :

સ્વદેશ ગીત
પ્રેમનાંજલિ

: નિબંધ :

આપણો સંસાર

યૌવનના ઉલ્લાસ

જુહુના સાગરકિનારે યૌવન દિલોળા લેતું હતું.
નારિયળની વૃક્ષકુંજમાં રસમસ્તી ઉઝાળે ચડી હતી:
વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીમંડળથી સાગરકાંઠા સજીવ ખતી ગયો
હતો—જળે યૌવનખાગમાં રૂતેશ રમણે ચડ્યો.

કોઇક નાનકડું જૂથ સાગરના કિનારે ફરી રહ્યું હતું:
કેટલાક જુવાનો ફૂટખોલને લતાપ્રહારે ગગનમંડળ તરફ
ઉઝાળી રહ્યા હતા. એક તરફ ગંજીપાની રમત મંડાઇ
હતી: ખાબુમાં અંગદ કુદકાની હરિકાઇ શરૂ થઇ ચૂકી હતી:
થોડેક દંડે વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓ વચ્ચે રસીખેચની સ્પર્ધા
ચાલતી હતી: ખીજી ખાબુએ હુતુતુતુનો વ્યુહ આરંભાયો હતો.

નારિયેળની વૃક્ષકુંજમાં આમોદાન વાગતું હતું અને
એને તાલે તાલે નૃત્યશોખિન યુવક-યુવતિઓનાં દંડે નૃત્ય
કરી રહ્યાં હતાં.

ભારતીની આંખો ત્યારે અનિવરતે શોધી રહી હતી.

“ભારતી, કોને શોધે છે?” મહિલકાએ પૂછ્યું.

“અનિતને જ, વળી બીજા કોને હશે? એટલુંએ નથી જાણતી!”
ઉર્વશીએ મલ્લિકાની મગ્ગ ઉડાવી.

“ભારતી! કહું, તારો અનિત ક્યાં છૂપાઈ ગયો છે તે?”
સુહાસે મુક્તહાસ્ય સાથે શબ્દપુષ્પો વેર્યાં!

“મારો અનિત?...શાનો?” ભારતીએ ઉપાલંબ આપતી
હોય એવો અભિનય કર્યો.

“એ તો હું શું જાણું-આખી કોલેજ જાણે છે.” સુહાસનું
હાસ્ય ચાલુ જ હતું. “અનિત તો પેલા બંગલાની પાછળની
નારિયેળીના થડને ટેક બેઠો બેઠો વાંચી રહ્યો!”

અને સંધ્યાકાળે ચકલીઓનું ટોળું એકસામટું ઉડે, તેમ
ઉર્વશી, સુહાસ અને મલ્લિકા હસતી હસતી દોડી ગઈ.

ભારતીએ સુહાસનો વિરોધ કર્યો હતો, છતાં અનિત અને
એની મૈત્રીની વાત પ્રોફેસરમંડળને ય અજ્ઞતી નહતી. વિદ્યાર્થી-
મંડળમાં તો તેથી જ સુરેશ, દીપક વગેરે અનિતના હરિફ બન્યા હતા.

ભારતી એકલી પડી અને એના પગ સુહાસે બતાવેલા બંગલા
તરફ વળ્યા.

થોડેક ગઈ અને એણે સુરેશને જોયો: અણુગમાથી તે પાછી
વળી. પણ સુરેશ એની જ પાસે આવી પહોંચ્યો: “નમસ્તે કુમારી
ભારતી!”

સુરેશની રીતભાત ભારતીને નાપસંદ હતી. એણે આગડતાં જ
કહ્યું: “નમસ્તે!” અને તે આગળ ચાલી.

“કમ અહીં એકલાં...”

ભારતીએ જવાબ ન આપ્યો.

“અનિતને શોધતાં હશે?”

“તેનું તારે શું કામ?”

“મારે નહિ તો તમારે તો ખરું ને?”

મેના અને મનોજ ફરતાં ફરતાં આવી ચડ્યાં. એમણે ભારતીને સુરેશ તરફ જણાવે કરતી જોઈ હતી.

“ સુરેશ...” મનોજે ખૂબ મારી.

“ ભારતી! અજિતને શોધે છે?” મેનાએ સમ્મિત પૂછ્યું.
“ એ તો ત્યાં બેઠો... ‘આંગળીથી ખતાવીને એ બોલી: ‘ પુસ્તકનું મનન કરવામાં ભાઈસાહેબ મશગૂલ છે!’”

“ અને આ બાઈસાહેબ...”

“ ખબરદાર, સુરેશ.” ભારતીએ એને વચ્ચેથી જ તોડી પાડ્યો.
ત્યાં બેચાર ખીજાં આવી ચડ્યાં.

“ પણ અજિત જૂલુ પર વાંચવા આવ્યો છે કે મન કરવા?” મનોજે પૂછ્યું.

“ એને જોનર્સ જોઈએ છે.” દોષક કહ્યું.

“ એ તો છે જ પુસ્તકાલો ડીઝો!” મેના ટહુકી.

“ એ કૃષ્ણાવતાર નથી પણ બુદ્ધાવતાર છે બુદ્ધાવતાર.” ખીજાએ ટાણો માર્યો.

તેથી સુરેશને શોધતો હતો એવો લાગ મળી ગયા, એટલે ભારતીને ચિડવવાની ખાતર જ એણે કહ્યું: “ વેદિયો છે વેદિયો!”

અને સહુ ખડખડાટ હસી પડ્યાં.

ભારતીએ સુરેશની મુંઝી અવગણના કરી.

સુરેશ ભારતીભક્ત હતો. પરંતુ એની ભક્તિ એકપક્ષી હતી, ફળી નહોતી: ફળવાની પણ નહોતી. ભારતીને એ ઉદ્ધત છોકરાએ પહેલી જ વખત ટીખળ ક્યું ત્યારથી જ એની તરફ અણગમો હતો.

અજિતની આવી ટીકાઓ થાય તે ભારતીથી સહન ન થયું.
એ સહુથી છૂટી પડી, એને શોધતી નારિયેળીની કુંજમાં ગઈ.

અજિત વાંચવામાં તક્ષીન હતો. ભારતી પોએ પગલે એની બાજુમાં ગઈ, છતાં અજિતને ખબર ન પડી. એકદમ એણે એના

હાથમાંથી પુસ્તક ઝડપી લીધું, “તારે વાંચવું જ હતું તો અહિં શા માટે આવ્યો ?”

ભારતીના શબ્દો કાને અથડાયા ત્યારે અજિતમાં ચેતન આવ્યું. એ પહેલાં, એકાએક હાથમાંનું પુસ્તક શી રીતે ખૂંટવાઈ ગયું, કાણે ખૂંટવી લીધું, એની સમસ્યા ઉકેલવામાં તે પડી ગયો હતો.

ધ્યાનમાંથી જાગી ઉઠ્યો હોય તેમ પુસ્તક લેવા હાથ લંબાવતો તે બોલી ઉઠ્યો: “અરે, અરે, મને હમણાં પાછું આપ. કેવો મજાનો ફકરો હતો ! ભારતી, જો તો ખરી !”

“મારે કશું જ નથી જોવું. અહીં તે મજા કરવાની હોય કે...”

“મને માત્ર એક જ વાક્ય પૂરું કરવા દે...”

એણે ભારતીના હાથમાંથી પુસ્તક ખેંચી લીધું અને ગુમ થઈ ગયેલું પાનું ઝટઝટ શોધી કાઢી એણે કહ્યું: “ભારતી, સાંભળ, આ કહે છે: ‘To the young the world is merely the echo of battle and the chorus of the comedy’ કેવું ભવ્ય ! કેટલું સરસ ? નવજુવાનને દુનિયા માત્ર સંગ્રામનો પ્રતિધ્વજ અને હાસ્યપ્રધાન નાટકનું સમુદગાન જ છે ! વાહ ! વાહ !”

“એ બધું જીવનમાં ઉતારવાનું કે પુસ્તકોનાં શોધાંમાં રાખવાનું ? વાંચવા માટે ઘેર ઘણો વખત મળશે, ચાલ જરા રમતગમતમાં ભાગ લે.”

“પણ મને ક્યાંક વાગી જાય તો...”

“અજિત, આવો જુવાન છતાં આટલો ડરપોક...”

“બાએ અને બાપાજીએ મારી પાસે વચન લીધું છે...”

“... કે ?”

“કે મારે કોઈ પણ પ્રકારના મસ્તી તોફાનમાં ભાગ ન લેવો, તેમ દરિયામાં સ્નાન કરવા સુદ્ધાં ન જવું !”

“તે શું તું આવડો અમસ્તો કીકલો છે ? ચાલ, ચાલ.” ભારતીએ એનો હાથ પકડીને ખેંચ્યો.

“ભારતી...”

“અનિત! ચિદ્વિલાસથી જેઓ ચિદાનંદમાં રહેતા નથી, તેઓ ચિદ્ધન કે ચિદ્દૃષ્ટ અને તો પણ શુદ્ધ બની રહે છે. જીવનના ઉલ્લાસની એમને...”

“પણ ભારતી, માંડે વચન...”

“શાનું વચન? જે વચન પાળવા જેવું ન હોય તે અપાય જ નહિ. તારાં બા ને બાપુ આટલા બધા શાને કરે છે?”

“ક્યાંક હાથ પગ ભાગી જાય...”

“અનિત, તું જ કહેતો હતો કે તારા દાદાજી કાશીનિવાસ માટે ગયા છે, છતાં આટલી ઉમ્મરેય એ કુસ્તી ખેલે છે, અખાડા ચલાવે છે અને સહુને મર્દ બનવાની પ્રેરણા આપે છે. એમનો પૌત્ર તું...?”

“ભારતી...” અનિત શરમાઈ ગયો. એણે નતમસ્તકે બોલી પાંપાળવા માંડી.

“ચાલ, ચાલ.” ભારતીએ એને ખેંચ્યો.

સાગરકિનારે સહુ તરવા જવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હતાં. ભારતીની પાછળ પાછળ, ગાયના વત્સ જેવા આવતા અનિતને જોઈને કોઈએ લલકાર્યું:

‘મેટ્રિકે માંદા પડ્યા, આ—આ—આ...!’

બીજાએ ગંજલના સૂરે લંબાવીને રાગડો તાણ્યો:

‘બી.એ. બનાવે ક્યાં

મેરી મિટ્ટી પલિત કરી !!’

સુરેશે આગળ આવી અનિતનું કાંડું પકડ્યું, “તારે પણ અમારી સાથે તરવા આવવાનું છે.”

“ના રે ભાઈ, મને તરતાં જ ક્યાં આવડે છે?”

“તો અમે શીખવીશું.”

“ના, ના. હું ક્યાંક ડૂબી જઈ! જૂલુનો દરિયો તો બહુ માણસોનો ભોગ લે છે...” અને અનિતે સુરેશની પકડમાંથી છૂટવા ખેંચતાણ કરવા માંડી.

“જુવાન થઇને ડરે છે ?” મલ્લિકા હસી.

“નામ તો ખાસ્સું અ-જિ-ત રાખ્યું છે !” સુહાસે લહેકાથી કહ્યું.

“છોકરી છે છોકરી !” સુરેશે એની પકડ મજબૂત કરી.

“ખબરદાર, પ્રોટેસ્ટ !” એ ચાર છોકરીઓએ સુરેશની એ ટીકાનો વિરોધ કર્યો : “સુરેશ, તમને એમ કહીને નારીજાતિનું અપમાન કરવાનો કશો જ હક નથી !”

“અમે અજિત જેવી ડરપોક નથી...”

“એટલે એને છોકરી કહી અમારું અપમાન ન કર...”

“સુરેશે એ શબ્દો પાછા ખેંચી લેવા જ જોઇએ...”

વિદ્યાર્થીનીઓએ કાલાહલ કરી મૂક્યો.

“પ્રોટેસ્ટ ! પ્રોટેસ્ટ !...”

“અરે ચાર ! તું તો છોકરાઓની આખર પાણીમાં જોળવા બેઠો !” સુરેશે અજિતને કહ્યું.

“ખાખાપણે નરજાતિની આખર અચાવવી જ જોઇએ...”

“ખરાખર,ખરાખર...” ચારે તરફથી નરજાતિના પ્રતિનિધિઓએ તાળીઓ પાડી.

“પ્રોટેસ્ટ ! પ્રોટેસ્ટ !!” હજુ વિદ્યાર્થીનીઓનો વિરોધ શમ્યો નહોતો.

મહાપરાણે કેટલાકોએ અજિતનાં ડગલો-ટોપી ખેંચી કાઢ્યાં. કેટલાકોએ એને પાછળથી ધકેલ્યો. ખીન્નઓએ એને આગળથી ખેંચ્યો. આખરે અજિત દરિયામાં ઘસડાયો. પથુ ઘૂંટણપુર પાણીમાં એ ખેસી ગયો- ગળીઆ બળદની માફક. તોફાનીઓને મસ્તી ચડી : સુરેશે એની આગેવાની લીધી. એને ઊભો કરવામાં આવ્યો. થોડુંક ચાલ્યો અને જરાક જેટલો ખાડો આવતાં એનો પગ લથડ્યો ને એ પડી ગયો. થોડુંક પાણી એનાથી પીવાઈ ગયું !

“ના, ના. હું નહિં આવું !”

“ આવતું જ પડશે. ”

“ તને છોકરીઓ સાથે સરખાવ્યા છે...”

“ એટલે તું ન આવે તો અમારું અપમાન થાય !”

ખેચાર વિદ્યાર્થીનીઓ હસી હસીને કહી રહી હતી.

પછી તો એક તરફ છોકરાઓએ અને બીજી તરફ છોકરીઓએ અનિતને ખેંચવાનું શરૂ કર્યું. એને કમરપુર પાણીમાં ધસડી ગયા.

કોઈક એની બાજુમાંથી પાણીની છાત્રકો મારવાનો આરંભ કર્યો. પછી તો ચારે બાજુએથી એની ઉપર પાણીનો મારો શરૂ થયો. અનિતને ગૂંગળામણ થઈ, એ અકળાયો !

ફૂખી મરવાનો ભય એણે પોતાની બીડાયેલી આંખ સામે નાચતો જોયો અને એનામાં મરણીઆ વૃત્તિ જગી ઉઠી. એ કુદ્યો. પાણી ઉછાળનારાં એના એકાએક કુદકાથી અટકી ગયા.

અનિત સુરેશની સામે થયો.

સુરેશે એને ધક્કો માર્યો. અનિત પાણીમાં પડી ગયો, પણ એક વિપલમાં તે ઊભો થઈ ગયો. ઉઠતાં ઉઠતાં એ બોલ્યો :

“ સુરેશ, તને જોઈ લાંછશ !”

“ એ માટે તારે નવો જન્મ લેવો પડશે !”

આ વાણીદર્શ સાંભળી સહુ હસી પડ્યાં.

સાગરતરગોના સંગીત સાથે એ હાસ્ય ભળી થયું : એના પડધાથી જૂલુનો મનોહર કિનારો ગાળી રહ્યો !

અભય થા

અભ્યાસકાળ દરમિયાન વિશ્રાંતિની રજા પડી હતી. વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં મનગમતી રીતે વિહાર કરી રહ્યાં હતાં. અજિત પુસ્તક લઈને ઊભો હતો, એની દષ્ટિ પુસ્તકના પાના પર હતી, છતાં ભારતી એની આજુમાંથી નીકળી ત્યારે, એનાથી એ તરફ નેવાઈ ગયું.

“ ભારતી...ભા-ર-તી...”

અજિતને સાંભળ્યો જ ન હોય તેમ ભારતી ચાલી ગઈ-સડસડાટ અને ઠરસામાં.

અજિતે ચોપડી બંધ કરી બગલમાં મારી અને એ બગીચા તરફ જતી ભારતીની પાછળ દોડ્યો ! એની પાછળ અનેક વિદ્યાર્થીઓની દષ્ટિ પણ દોડી !

“ વે—દિ—યો ! ”

“ આજે તો કંઈક ચેતન આવ્યું લાગે છે ! ”

“ ભારતીએ એનામાં શું નોંધ્યું છે ? ”

“ કંઈ રૂપાળી યુવતિને ખુશામત કરતો પુરૂષ ગમતો નથી ? ”

વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓનાં એક મિશ્રમંડળમાં એવી રીકા પણ થઈ !

“ ભારતી, ભારતી...! ”

અનિત પોતાની પાછળ આવે છે એ ભારતી ગાણતી જ હતી. અનિત છેક પાસે આવી પહોંચ્યો. ભારતી ઝેબી રહી.

“ ભારતી...રિસાઈ છે ? ” શ્વાસ જરા ધીમે પડતાં અનિતે પૂછ્યું.

“ નિર્માલ્યો સાથે વળી રિસાવાનું શું ? ”

“ પ—ણ...પ—પ—ણ...! ”

“ નિર્માલ્યો સાથે ખોલવું એ પણ પાપ છે. જૂહુ ઉપર તેં માત્ર તારી જ બદનામી કરી નથી, મારી પણ બદનામી કરી છે...”

“ એમાં મારે શા વાંક...? ”

“ હું તારી સાથે વધારે વાત કરવા ઇચ્છતી નથી અને અનિત ! હું તને પ કહી લઉં છું કે, ફરીથી મને આમ ખોલાવી છે, તો તારું અપમાન થશે.”

ભારતીએ ચાલવા માંડ્યું !

દિગ્મૂઢ અનિત એની પાછળ નોંંધ જ રહ્યો.

સાંજે કોલેજ છૂટી તે વખતે અનિત અગાઉથી જ ભારતીની રાહ નોંંતો, કોલેજની પાસેના રસ્તા પર ઊભો રહ્યો હતો. હમેશાં ભારતી એ જ રસ્તેથી પસાર થતી હતી.

એણે ભારતીને નોંંધ તે પહેલાં જ એની સામે ગયો. એને નોંંતાં જ ભારતીની આંખોમાંથી તણુખા ખર્ચા.

“ ભારતી...” અનિત ખોલતો નહોતો, કરગરતો હતો !

ભારતી મૌન રહી.

“ ભારતી, હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું...”

ભારતી દયા દર્શાવતી મહારાણીની અદાથી એની સામે ઝેબી રહી.

“ શ્વાની ?...મારી સાથે અખોલાની ? ”

“અબોલા તો તેં લીધા છે !”

“ત્યારે ?”

“મર્દ બનવાની.”

ભારતીથી હસી જવાયું.

“નિર્માલ્યો પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાથી મર્દ બનતા નથી. સમજ્યો અજિત ?”

“એ જ બાબતમાં મારે તારી સાથે વાત કરવી છે. આપણે ગાર્ડનમાં કે રેસ્ટોરાંમાં...”

“ના, ના, મને કુરસદ નથી. એક વખત મર્દ થા...”

“મારી મોટરમાં...”

“નિર્માલ્યો સાથે હું મોટરમાં બેસવામાં પણ પાપ સમજું છું.”

“ભારતી, આટલી કઠોર...”

“કેમકે તું પુરુષ છે: યુવાન છે, છતાં કઠોર બનવું ઘટે ત્યાંથી માટીના લોચા જેવો બની રહે છે. એટલે મારે કઠોર બનવું પડે છે !”

“પણ મારી વાત તો સાંભળ...”

“નિર્માલ્યતા ખંખેરી નાખીને આવ, પછી. અજિત ! જૂહુના સાગરકિનારે તેં સહુની હાજરીમાં સુરેશને પડકાર આપ્યો છે ને ? એને પૂર્ણ કર. એક વખત એને મહાત્ કર...”

“...પછી ?”

“પછી હું તને અભિનંદન આપવા, તારી સાથે વાતો કરવા, તારી મોટરમાં બેસવા તને શોધતી આવીશ. અજિત ! તારા પિતા શ્રીકૃષ્ણના લક્ત છે ને ? એ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અર્જુનને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે વાંચ, સમજ, જીવનમાં ઉતાર, અલય થા: કાયર મટી મર્દ થા ! ત્યાં સુધી તારી સાથે કદા !”

અને વીજળીના ચમકારાની માફક તે ચાલી ગઈ.

એને જોતો અજિત ઝિભો જ રહ્યો.

એ મોટરમાં બેઠો, ત્યારે પણ એનાં મનઃચક્ષુ સમક્ષ જીવંત શક્તિની મૂર્તિ સમી ભારતી દેખાતી હતી. “કાયર મટી મદ થા... અભય બન...તારી સાથે કદા !” એના કાનમાં એ જ શબ્દો ગુંજી રહ્યા હતા.

એ મોટરમાં બેઠો અને બાજુમાં ફાઇના ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સંભળાયો. અજિતને લાગ્યું, આખું જગત એની મશ્કરી કરે છે ! એણે બહાર ડોકીઈ કર્યું. બાજુમાં જ સુરેશ હસતો બિભો હતો. તરત એણે ડોકું અંદર ખેંચી લીધું. છતાં સુરેશના શબ્દો એના કાને અથડાયા: “ચાલી ગઈ ને !”

ફાઇવરને એણે કહ્યું: “પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ”

અનિતે ઘેર જતા પહેલાં જ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાંથી ગીતા અને વ્યાયામને લગતાં અંગ્રેજી પુસ્તકો, માસિકો વગેરે ખરીદી હાતું, તે સાહિત્ય જમ્યા પછી પોતાના અભ્યાસ-ગૃહમાં જઈ ઉથલાવવા માંડ્યું.

એની આંખ આગળ આખો વખત ઉપાસાંભ આપતી ભારતી એને જણાતી હતી. તે એને કહ્યાં કરતી હતી: “અભય બન...કાયર મટી મદ થા...ત્યાં સુધી તારી સાથે કદા!”

વચ્ચે વચ્ચે એને મશ્કરી કરતો સુરેશ દેખાતો, “ચાલી ગઈને!” એનો કડક અવાજ પણ અનિતના કાને અથડાતો.

“જરૂર, જરૂર. સુરેશને મહાત્ કરીશ જ.” અનિત મન સાથે એવો નિર્ણય કરતો અને ગીતાનાં પાનાં ફેરવતો જતો.

“બાળે અધ્યાય વાંચી ગયો. અને એણે ફરીથી મન સાથે નિશ્ચય કર્યો: ‘હું હૃદયની તુચ્છ દુર્બળતાનો ત્યાગ કરીશ...કાયર નહિ રહું...’”

અભ્યાસખંડમાં ટહેલતાં ટહેલતાં પણ એના મનમાં એ જ રટણ ચાલી રહ્યું હતું: “હું કાયર નહિ રહું; હૈયાનું દુખળાપણું છોડી દઈશ; સુરેશને બરાબર બતાવી આપીશ.”

‘શીઝીકલકલ્ચર’નાં પાનાં ઉથલાવતાં ઉથલાવતાં એણે વ્યાયામના કેટલાક પ્રયોગો કરવાનો નિર્ણય પણ કરી નાખ્યો.

“ચિદ્વિલાસથી જેઓ ચિદાનંદમાં રહેતા નથી, તેઓ ચિદ્વન કે ચિદરૂપ અને તો પણ શુષ્ક બની રહે છે...”

“નિર્માલ્યો સાથે બોલવું એ પણ પાપ છે...”

ભારતીના શબ્દોનો રણુકો વધુ અને વધુ તીવ્ર બની એના હૈયામાં મોકાતો હતો.

“મારી નિર્માલ્યતાને હું આમ ખંખેરી નાખીશ!” એણે ચપટી વગાડી.

અરિસા પાસે જઈ, એણે પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. અંશજી માસિકમાં કસાયલા વ્યાયામવિદ્યાર્થોની છપાયેલી છબીઓ સાથે એ પ્રતિબિંબની એણે સરખામણી કરી.

“ક્યાં આ સુદૃઢ શરીર અને ક્યાં હું?”

છબીમાંની વ્યક્તિ જે દબે બેઠી હતી, તે દબે એ બેઠો રહ્યો. પરંતુ છબીમાંની વ્યક્તિની પોલાદી ભુગ્મઓ અને એની અંદરની વજ્ર જેવી માંસપેશિઓ પાસે એને પોતાના હાથ દોરડી જેવા લાગ્યા.

“સુરેશને નમાવવો હોય તો શરીરને આવું ખીલવવું જોઈએ... ભારતીનું કથન સર્વથા સત્ય છે: હું નિર્માલ્ય છું. પણ હવે નિર્માલ્ય નહિ રહું!” એણે શરીર નિરીક્ષણ અને આત્મપરીક્ષણ સાથે આત્મનિર્ણય કરી નાખ્યો.

ઘરમાં બધાં ઉઘી ગયાં ત્યાં સુધી અજિત આ પ્રકારે આત્મ-શ્રદ્ધા એકઠી કરવા મથી રહ્યો હતો.

માતા-પિતાનો એકનો એક લાડીલો પુત્ર હોવાથી, તેઓ સાચવીને છૂપાવી રાખવા જેવી મૂલ્યવાન વસ્તુની માફક અજિતને

જામવતાં! રખેને એને કંઈ વાગી જાય અને હાથ પગ ભાગી એસે, એ ડરથી એમણે એને કાંઈ પણ જાતની મદદની રમતને જાંચડે સુદ્ધાં જવા દીધો ન હોતો. એમના દેખતાં કસરત પણ કરી શકાતી નહિ. એથી અજિતે જૂપી રીતે વ્યાયામનો અખતરો અજમાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અને સોપો પડ્યો એટલે વીજળીની બત્તી બંધ કરી, ગ્યાસતેલનો દીવો પ્રકટાવી, એના જાંખા પ્રકાશમાં, જખી પ્રમાણે કસરત કરવાની તૈયારી કરી.

મધ્યરાત્રિ વીતી ગઈ હતી: આસપાસનું વાતાવરણ શાંત હતું: એના પિતાના શયનખંડમાંથી નીકળતો નસકોરાંની ધમણનો અવાજ પ્રકૃતિના મૌન સામે પથરા ફેંકતો હતો!

અજિતે ઘોતીઆનો કચ્છ માર્યો: જીવનમાં પહેલી જ વખત. અરિસામાં એણે પોતાને જોયો અને મુગ્ધ બની ગયો.

“લાગે છે તો સ-ર-સ!”

એ ત્રણ વખત ઉઠ્યો કરી: ફરી એણે અરિસામાંના અજિત તરફ જોયું: “દોસ્ત, અત્યારે તો તારામાં કંઈ માલ નથી, પણ ફિકર નહિ, અબ્યાસથી તું પણ આ વ્યાયામવિશારદો જેવો જ બનીશ.” એણે માસિકમાંની જખીઓ નિહાળવા માંડી. જેતાં જેતાં એ ગણગણતો હતો:

“ચાર, ચાર, ગાઉ ચાલતાં, લાંબો પંથ કપાય...!”

અને એણે કસરતનો આરંભ કર્યો. દંડથી શરૂઆત કરી અને જ્યારે હાથના દંડ પર શરીરનું વજન આવતાં હાથ ધ્રુજવા માંડ્યા ત્યારે એનાથી ખોલી દેવાયું: “સાળું, આ પણ આકર્ષક કામ છે!”

જેમતેમ કરીને એ દંડ ખેંચ્યા, ત્રીજા વખતે એના હાથ વળી ગયા; પેટ જમીનને સ્પર્શ કરી ગયું...એ સ્થિતિમાં એ ખેત્રણ મિનિટ જમીન પર પડી રહ્યો!

ઝભો થયો ત્યારે પગ ધૂળતા હતા છતાં હિંમતથી એણે
ખેડકા શરૂ કરી. એક...એ...ત્રણ...“ કંઈ વાંધો નથી. ચાલી શકશે...”
છ...સાત અને મહાપરાણે આઠ !

અજિત હાંફવા લાગ્યો. “ભાર શા છે?” એણે મનોનિમ્મલ
કેળવવા માંડ્યો. નવ...દસ...એ ખેડો તો ખરો પણ એટલા જ
વેગથી; શરીરને કલામય વાંક આપીને એનાથી ઝીલું થઇ શકાયું નહિ!

ભુજદંડના સ્નાયુને દૃઢ બનાવવાના પ્રયોગો, ચિત્રોમાં બતાવ્યા
પ્રમાણે શરૂ કર્યાં. એની સામે પણ વધુ વખત ટકી ન શકાયું. એના
શરીરે પરસેવાના રેલા વહેતા હતા; હૈયે હાંફ ચડી હતી; હાથ ને પગ
દુઃખવા લાગ્યા હતા !

એ ખેસવા ગયો પણ અડવડીલ આપ્યું અને એનાથી પડી
જવાયું ! પડતાં પડતાં ટેબલને પગનો ધક્કો લાગ્યો; ટેબલ જોરથી
ઊછળ્યું; ઉપર મૂકેલું જ્ઞાનસ જમીન પર પડી ગયું અને પછડાવાથી
એની ચીમતી ફૂટી ગઇ !

અજિતના પડવાનો અવાજ અને જ્ઞાનસ ફૂટવાનો ખડખડાટ
સાંભળીને બાળુના ખંડમાં સૂતેલી એની માતા કમળા જાગી ગઈ.
અને ગભરાઈ.

અજિતનો પિતા જયંતિલાલ ધસધસાટ ઝેંઘતો હતો. એનાં
નાકમાંથી આરોહ-અવરોહના વિવિધ તાલથી એવા તો અવાજ
નીકળતા હતા કે કમળાને એ સાંભળીને વિશેષ ડર લાગ્યો.

“જરૂર ઘરમાં ચોર પેડા છે અને ચોરી કરીને નાસી જવાની
તજવીજ કરી રહ્યા છે !”

જાગેલી કમળાને એ વિચાર થયો, પરંતુ જયંતિલાલને જગાડ-
વાની હિંમત એનાથી કરી શકાઇ નહિ !

એક તરફથી બીક અને બીજી તરફથી ચોરી થવાનો ડર:
કમળા બે બાળુના સંકટમાં ફસાઇ !

“ વખત છે ને ‘ એ ’ જાગી ઉઠશે.” એવી આશામાં એણે ઠાડીકે વધુ ક્ષણો સુધી રાહ જોઈ. પણ એના ‘ એ ’ ની ધમણો મટકવાને બદલે એવડા બળથી ચાલવા લાગી !

માલમિલકત તરફની માનવીની મમતા એવી હોય છે, કે ઘણી વખત એની ખાતર તે પ્રાણને જોખમના પક્ષમાં મૂકવા તૈયાર થાય છે. કમળામાં પણ ધીરેધીરે મિલકત બચાવવા મરણિયા વૃત્તિ પ્રકટી. ધાંખો મીઝી, હિંમતથી એ જયંતિલાલની પાસે ગઈ અને જમરા માંચકાથી એને ઢઢોળી નાખ્યો !

“ શું છે ? કાણુ છે ? ” એ સફાળો બેઠો થઈ ગયો. એના મવાજ રાડ ફાટી ગઈ હોય તેવો નીકળ્યો.

“ ધીમે બોલો...”

“ પણ છે શું... ? ” જયંતિલાલે આંખો ચોળતાં ચોળતાં પૂછ્યું.

“ ઘરમાં ચોર ભરાયા હોય એમ...”

“ હું-એ-એ... ! ચોર ! ચોર ! ! ” કમળા વાક્ય પૂરું કરે તે રહેલાં જયંતિલાલના ગળામાંથી રાડ ફાટી ગઈ, અને ચોરના નામની જેરશોરથી એણે ખૂમાખૂમ કરી મૂકી !

એ ખૂમો પાડતો જતો હતો, તેમ તેમ પથારીમાંથી ઊભા થવાને બદલે અંદર વધુ અને વધુ લપાતો જતો હતો !

શાંત રાત્રિમાં જયંતિની ખૂમોએ વાતાવરણમાં ખૂબ જ બળભળાટ મચાવી દીધો. આસપાસનાં માણસો જાગી ગયાં અને એના બારણા આગળ આવીને કેટલાક તો ખૂમો પાડવા લાગ્યા :

“ ઉઘાડો ! ઉઘાડો ! ! જલદી કરો ! ! ! ”

પરંતુ જયંતિલાલની હિંમત ચાલતી નહોતી !

“ રામો ક્યાં મરી ગયો છે ? ” એ અંદર રહે રહે કમળાને પૂછી રહ્યો હતો.

“કાણુ જાણે; અત્યારે એની મને શી ખબર ?”

“ત્યારે જરા તું ઉઘાડી નાખને ખારણાં...”

“હું ? મને બીક લાગે છે. તમારા જેવા મર્દ માનવી થઈને...”

“તારે માફ ખૂન કરાવવું છે ?... પેલો કાકો ખંજર કે ચપ્પુ લઈને આવ્યો હશે ! મને એ હુલાવી દે અને હું મરી જઈ એનો મને તો કંઈ ડર નથી, પણ પછી તારું શું થશે !...”

“અરે, કેમ કોઈ સાંભળતાં નથી ?”

અહારથી ખૂમો વધવા લાગી.

“પણ વખત છે ને ચોર અંદર ધુસી આવે...”

જ્યંતિલાલે મન પર જરાતરા કાબૂ મૂકીને ઓલવાની હિંમત કરી !

“એમ ડરો છો શાના ? અહાર અમે આટલા બધા તો છીએ !”

છતાં જ્યંતિલાલનું જિગર ચાલ્યું નહિ. એટલે કમળાએ ડરતાં-ગભરાતાં ખારણા પાસે જઈ સાંકળ ઉઘાડી દીધી !

“ક્યાં છે ચોર ! ચોર ક્યાં છે ?”

અહારથી અંદર આવેલા પાડોશીઓએ પડપૂછ કરવા માંડી.

“ચોરને મેં જોયો નથી !” જ્યંતિલાલે બગાસાં ખાતાં ખાતાં કહ્યું.

અને પછી કમળા તરફ જોઈને એણે પૂછ્યું : “તેં જોયો’તો ને ?”

“મેં ? ના, મેં જોયો નહોતો. પણ ખજાનખાટ સાંભળ્યો હતો !”

“કઈ તરફ ?” ટોળામાંથી કેટલાએ સામટા અવાજે સંભળાયા.

“મારો અજિત સુતો છે એ ચોરડામાંથી...”

“ચાલો ચાલો...”

આખા ટોળાને જોઈને હવે જ્યંતિલાલને કંઈક શરાતન ચડ્યું હતું. એટલે એમણે બાજુ પર ઊભાં ઊભાં જ કહ્યું: “હા, હા, ચાલો !”

બહાર થઈ ગયેલા આ બધા ફાલાહલથી અનિત ગભરાઈ ગયે હતા. એનામાં દીવો પ્રકટાવવા સારૂ વીજળીનું બટન દાખવા એટલાએ હોશ રહ્યા નહોતા !

પણ બહારથી એનાં બારણાં લોકો ખખડાવી રહ્યા હતા. એના પિતા ‘અનિત ! ભાઈ અનિ...ત...!’ એવી રાડો નાખી રહ્યા હતા. કમળા વચ્ચે વચ્ચે “હાય હાય, મારો અનિત કેમ સળવળતોયે નથી ? એને શું થયું...!” એવી ચીસો પાડી રહી હતી. એટલે બારણું ઉઘાડ્યા સિવાય છૂટકા નહોતો. પરંતુ એની દિશ્નિત ચાલી નહિ !

જેમ જેમ ખખડાવવા છતાં બારણું ઉઘડવાને વખત લાગતો હતો, તેમ તેમ બહારના માણસો અકળાતા હતા. કમળાને વળી વખત છે ને ચોરોએ પોતાના એકના એક દીકરાને ઇશ્ન પહોંચાડી હોય, એનો ડર લાગતો હતો. જ્યંતિલાલને કશું થતું નહોતું, અથવા થતું તો સમજતું નહોતું.

આ સ્થિતિમાં ટોળું જુદે ચડ્યું અને કંઈકે જોર કરીને બારણાને તોડી નાખ્યું ! બારણા પર જ્યારે પ્રદારો થતા હતા ત્યારે અનિત વિશેષ ગભરાતો હતો.

બારણું ઉઘડ્યું અને કુચ્છ મારીને વચ્ચે જ એમણે અનિત હાંકતો દેખાડ્યો !

કાંઈક ચાંપ દાખી અને દીવાના પ્રકાશમાં અનિતને જોતાં જ “ભૈ મારા, આપલા...” કરતી કમળા એને વળગી પડી.

“કેટલા ચોર હતા ?”

“ખૂબ ઝપાઝપી થઈ ?”

“તને વગાડ્યું તો નથી ને ?”

“ ચોર નાસી ગયા કે તેં નસાડ્યા...”

કમળા અને જ્યંતિલાલે ઉપરાઉપરી પ્રશ્નોના ભડીમારથી એને બોલવાની તક જ આપી નહિ.

આ પ્રશ્નપરંપરાથી અકળાયેલા અજિતને જરાક તક મળતાં જ એણે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: “ ચોર ?...શાના ચોર, ક્યાં છે ? ”

“ અહીં નથી ? ”

“ ના...”

“ ત્યારે તેં આમ કચ્છ શાને માર્યો છે ?...”

“...નું આટલો બધો હાંકે છે...!”

“ એ તો હું જરા કસરત કરતો હતો ! ”

અજિતના એ શબ્દો સાંભળતાં જ ચોરને પકડવા જ્યંતિલાલની વહાર કરી, પડોશધર્મી બળવવા આવનારાઓ ખડખડાટ હસી ઉઠ્યા !

“ ત્યારે કોઈકના પડવાનો અવાજ...”

“ એ તો હું જ, કસરત કરતાં કરતાં પડી ગયો હતો...”

મા-દીકરાના આ પ્રશ્નોત્તરથી આવનારાઓના હાસ્યમાં ભરતી ચડી !

“ પણ કશુંક ફૂટવા-તૂટવાનો અવાજ તો મેં કાંતોકાન સાંભળ્યો હતો ! ” કમળાએ ફરીથી પૂછ્યું.

“ એ તો હું પડ્યો તે વખતે મારા જ પગની ફોફર વાગવાથી ટેબલ પરનું કાનસ પડીને ફૂટી ગયું.”

“ અરે ભલા માણસ, તમે તો સહુને નાહકતાં ગભરાવી માર્યા ને ! ” એ ચાર જણ બોલી ઉઠ્યા.

જતાં જતાં કોઈકે કહ્યું: “ આપ, એટો ને આ બધાંય સરખ જ અક્કલવાળાં લાગે છે ! ”

“ કે બીકણ ? ”

“ બધુંએ બેગું ! ”

રાત્રે થયેલા ઉત્તમગતને લીધે અનિત સવારના શીતળ વાતાવરણમાં માડીના હૈયા સમા નિદ્રાનું હુકામો અને વત્સલ ખોળામાં લપાઈને ઊંઘી ગયો હતો.

પરીક્ષાઓની રાતોના મીડી વેદના ભર્યા ઉત્તમગત રાય ત્યારે પણ એ કાઠ કાઠ વખતે પ્રાતઃકાળે ઊંઘી જતો. તે વખતે મમતાળુ માતા દીકરાની પાસે આવી એને વહાલથી જગાડી જતી.

એ રીતે આજે પણ મોટું થવાથી કમળા એને જગાડવા આવી. પરંતુ પુત્રના શરીરે હાથ મૂકતાં જ એ ચમકી ગઈ !

“ભાઈ, દીકરા !...અરે, તમે અહીં આવો તો ખરા ? અનિતનું શરીર ધીખી જાય છે !...તમને તો ત્રર તરફની જરાયે કાળજી નથી...”

“ પણ છે...એ...શું ? ”

જ્યંતિલાલ એમ કહેતા દોડતા આવ્યા.

“ છે શું ?...આ જુઓને !...તમારે તો તમે લક્ષા ને તમારે વેપાર ભલે. !...હાય હાય ! મારે એકનો એક છેકરો...! ”

કમળા આંસુ લૂગવા લાગી ! એ અધીરી માતા હતી. દીકરાને જરાક કંઈ થયું કે એ વલોપાત કરતી !

જ્યંતિલાલે અજિતને કપાળે હાથ મૂક્યો; કપાળ ધીખતું હતું. એમણે એના આખા શરીરને હાથ પસવારવા માંડ્યો.

અજિત માતાની રાડારાડ સાંભળીને ઝગી ગયો હતો. એણે સૂતાં સૂતાં જ આંખ ઉઘાડી.

“ ભાઈ !...બેટા...! ”

“ આ !... ”

“ તને શું થયું છે ભાઈ ? ” પિતાએ પૂછ્યું.

“ જોતા નથી તે પૂછો છો ? ” પત્નીએ પુત્રની માંઘીને રાખ પતિ પર ફાલવ્યો. “ તાવથી શરીર આટલું તો ધીકી જાય છે...! ”

“ અ-જિ-ત... ”

“ બાપુજી ! મને કંઈ થયું નથી. ” એ પથારીમાં બેઠો થયો.

“ સૂઈ રહે ભાઈ ! ” માતાએ એને સૂવાડવાનો પ્રયાસ કર્યો.

“ પણ મને ખાસ કંઈ થયું નથી... ”

“ અરે શરીર આટલું તો... ”

“ આ, મારું સાંભળો તો ખરાં. ”

“ શું સાંભળું, મારું કપાળ ! ” અને કમળાએ કપાળ પર હાથનો પંજો પછાડ્યો.

એણે પતિ સામે જોઈને કહ્યું : “ હાય ! હાય ! આ કહે છે તે તો સાંભળો ! ”

“ પણ મને... ”

“ તું જોશીશ નહિ. ”

અનિત શું કહેતા માગે છે એટલું સાંભળવાની પણ કમળામાં ધીરજ નહોતી.

“ દાકતરને બોલાવીશું ? ” જ્યોતિલાલે ઢીલાબ્હીલા થઇ જતાં પત્ની તરફ પ્રશ્નાર્થે ભાવે બેંચું.

“ દાકતરને શું કરવો છે ? જોતા નથી...! આને નજર યજી છે ? તમે ખેસો. હું...”

“ પણ બા, તમે જરા માફ કહેવું તો...”

“ મારે નથી સાંભળવું. તું તો હમેશાં એવો ને એવા...તમે ખેસો જોડે...! ” કમળાએ પુત્ર અને પત્નીને એકસરખા આજ્ઞાઓ આપી.

“ હું જરા રાઇ-મરચાં લાવું અને પછી નજર આંધું ! કોઇક મુઆની એવી તો આકરી નજર લાગી છે !...કેમ ના લાગે ? ભાઇ, ઉઘાડે શરીરે, કેમકે મારીને ખારયા અલિમન્યુ જેવા લાગતા હતા...”

એટલું બોલતાં તો કમળાએ ઊભ કચરી...માની પણ મીઠી દષ્ટિ ખેસી જાય છે એ લોકવાયકાનું એને રમરણ થયું. અને એણે પોતાના સાલવાનો છંદો અનિતને માથે ઓઢાડી ઉપર હાથ ફેરવી બાજુમાં થૂંકી નાખ્યું.

“મને કંઇ થયું નથી.” અનિતે અકળાઇને બોલવાનો દંઢ નિશ્ચય કર્યો. “ એ તો પહેલી વખત કસરત કરીને, તેથી શરીર કળે છે...”

“ પણ તારે કસરતનું શું કામ હતું ? ” પિતાએ કંપકા આપતાં કહ્યું.

“ તમે એની વાતો શું સાંભળતા હશો ?...” કહેતી કમળા રસોડા તરફ દોડી ગઈ.

“ પણ માફ શરીર તો જુઓ ! ” કમળાના ગયા પછી અનિતે પિતા સાથે હલીલ કરવા માંડી. “ મારે માયકાંગલા રહેવું નથી.”

“ ભાઈ, તને ખબર નથી. કસરત કરવી તે આપણું કામ નહિ. એ તો મલ્લોનું કામ...”

“ એટલે કોઈક વખત ગતનું રક્ષણ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે શું આપણે મક્કને બોલાવવો...!”

“ એકને બદલે એ લેયા કે ગુરખા રાખવા ! પણ આમાંથી તો ક્યાંક હાથ પગ ભાગી બેસાય...”

“ જુઓ, વળી પાછા એને વાતે વળગાડ્યોને...” કમળાએ આવતાં ને વાર પતિને તતડાવવા માંડ્યો. “ કહું છું એને શાંતિથી સૂઈ રહેવા દો, પણ માફ તો કોઈ માને જ નહિને !”

માતાને રાઈ-મરચાંની તૈયારી કરતી બેઠી, અબિતે વિશેષ ઉઠાવ્યો-જીવનમાં કદાચ પહેલીજવાર !

“ બા, તમે આ શું કરો છો ?...હવે હું કંઈ આવડા નાનો કાંકા નથી...”

“ તું ગમે તેવડા ભાવડા થાય, છતાં મારે મન તો કાલ અત્યારનો કાંકા જ રહેવાનો...”

“ છતાં, હવે હું કોલેજમાં ગઈ છું. વિજ્ઞાનની મને થોડી ઘણી ખબર છે. હું આવાં ભૂત પ્રેત ને નજરનાં...”

“ તમે એને વારંશો જરા ! આમાંથી તો ક્યાંક દેવનું અપમાન થઈ જાય...”

“ તમે તમારે કરતાં હો તે કરોને !” જ્યંતિલાલ ગંભીર શાંતિથી કહ્યું.

“ ના, પણ મને એ પસંદ...”

“ ભાઈ, તારી બા જો કરતી હશે તે બધું સમજાણુભર્યું જ હશે !”

“ પણ મને એ...”

“ તારી પસંદગીનો અહીં પ્રશ્ન નથી. આ તો જીવન-મરણનો ગંભીર પ્રશ્ન છે.” જ્યંતિલાલ ગંભીર બની ગયા.

કમળાએ તવીમાંના સળગતા કાલસા પર રાષ્ટ્રમર્યાં લલરાવી, મનમાં કશીકે પ્રાર્થના કરતાં કરતાં, અજિતના શરીર પર તે ફેરવવા માંડ્યું. મર્યાના ધૂમાડાથી આખા ખંડનું વાતાવરણ તીવ્ર અને ગૂંચળાવનારું બની ગયું.

અજિતની આંખોમાંથી મર્યાના ધૂમાડાને લીધે આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. એને ઉપરાઉપરી ખેચાર છીંકા આવી ગઈ...

“ઘણી ખમ્મા !...તને રામનાં રખવાળાં...જોયુંને ! કવી આકરી દૃષ્ટિ ખેડી છે...”

“આ, તમે તો એવાં ને એવાંજ રહ્યાં...”

“તું એમાં ન સમજે અજિત. તારી આંતરે જે ચોગ્ય લાગતું હશે તે જ કરતી હશે.” જ્યોતિલાલે એને આગળ બોલતો અટકાવ્યો.

“ત્યા...રે...?” પોતાના મતને અનુમોદન મળતું જોઈ કમળા મલકાઈ અને નજર આંધવાની થાળી, છાલુ વગેરેની એ ખેવડી હોશથી તૈયારી કરવા લાગી.

કંટાળીને અજિત નજર આંધવાની થતી ક્રિયા વખતે બોલ્યો નહિ; જડની માફક પડી રહ્યો.

“જો હવે તારે એ કસરત-અસરતના લફરામાં પડવાનું નથી, સમજ્યો ?” પિતાએ સૂચના આપી.

“શું કહ્યું ?” કમળા કસરતનું નામ સાંભળી ચમકી !

“ભાઈ, કસરત કરે છે...”

‘હાય્ હાય્ ! મા ! ક્યાંક હાથ-પગ લાગી બેસીશ ભાઈ, અમે તો...”

“એમાં હાથ પગ શાના લાગે ? દુનિયામાં આટલા બધા માણસો...”

“...એમને તારી માફક તાવ નથી આવતો.”

“પરંતુ એ તો પહેલી વખત જરા શ્રમ પડે...”

“ પણ મેં કહ્યુંને. આપણે એ ધંધા કરવા નથી. ભાઈ, અજિત !
કસરતનો એ છંદ જ ખૂશે ! એમાંથી કુસ્તી ને કિક્કટ...”

“ ના, પણ મારે તને એ કરવા દેવું જ નથી ને ! પેલા
વિમળાનો વીરેન્દ્ર કસરત કરવામાં તો પગ ખોઈ બેઠો...”

“ અને કસ્તુર કાકાનો કુમુદ ? કુસ્તી કરવા ગયો ને ખભાનું
હાડકું ભાગીને ઘેર આવ્યો...”

“ ડોકામરડી વાળા પેલા નાનુભાઈના નરેશને બેટ ખોલ રમવા
જતાં કપાળમાં ફેવું વાગ્યું હતું, એ ખબર છે ? ”

કમળા ને જયંતિલાલ ડોણુ જાણે આવાં તો કેટલાંએ દષ્ટાંતો
આપત, પરંતુ અજિતે બેદા થઈને કહ્યું: “ મારે હવે છોકરી જેવા
રહેવું નથી. હું કસરત કરવાનો જ. જૂહુના દરિયામાં મારાથી તો
નાની નાની છોકરીઓ તરે છે અને દરિયા કિનારે હવે તો નાનાં
નાનાં છોકરાં પણ ઘોડા દોડાવે છે...”

“ અને એ દરિયામાં ટૂંપે છે કેટલા...? ”

“ તેમ ઘોડે ચડનારાઓ ટાંટીઆ પણ કેવા ભાગે છે ? નહીં
પેલો સિનેમાવાળો ઘોડે બેસવા ગયેલો...શું નામ એનું...એનો
પગ ભાગ્યો ને એ લૂલો થયો...જાપામાં આવ્યું તું ને ?...”

“ આટઆટલા છોકરાઓને તો એમનાં માબાપ કંઈ
અટકાવતાં નથી...”

“ પણ તારે શી ખોટ છે ? ”

“ એકલા પૈસાને શું કરવા...”

“ પૈસા વિના તો કંઈક લિખારી રવડે છે, એ જ્ઞેતો નથી ? ”

“ અને હુદ્દહડ વખતે એ લોકો જ પૈસાદારોને ઝરીઓ મારે
છે; એમનાં ઘર સળગાવે છે...”

“ અજિત, તારા બાપુની સામે બોલે છે ? ”

“ ના, દાદાજીની આજ્ઞાનું પાલન કરું છું. બા ! તમે ને આપુજી જ કહો છો કે દાદાજી આટલી ઉંમરે કાશીમાં ખેડાં ખેડાં પણ ફરતી ખેલે છે અને અખાડા ચલાવે છે. ”

“ દાદાજીનો વારતો ફર છે. એમનાં તો જૂનાં હાડકાં ! દેશ-માંથી એ તો પગે ચાલીને મુંબઈ આવેલા. તમારાથી એમનું અનુકરણ ન થાય ! ” જયંતિલાલે દીકરાને દબાવ્યો.

“ તમે જ કહેતા હતા કે કાશીનિવાસ માટે જતાં જતાં દાદાજીએ કહ્યું હતું કે : ‘ હું તો મનકે છું પણ મારા અજિતને જવાંમદ્દે યનાવજે ! જે દિવસે હું સાંભળીશ કે મારો અજિત કોઈને માર ખાઈને ઘરમાં આવ્યો છે, તે દિવસે હું તમને અધાને નાહી નાખીશ. પછી ? ’ ”

અજિતના એ શબ્દોની જયંતિલાલના દિલ પર પહેલાં તો કંઈક અસર થઈ. કેમકે ડોસા કાશીએ જવા છતાં લાખ રૂપિયાની રકમ પોતાના કાજૂ નીચે રાખતા ગયા હતા. અને એમણે ખાનગીમાં એવું કહ્યું હતું કે : ‘ તારો છોકરો પહેલવાન જેવો નૌજવાન અને જવાંમદ્દે થશે તો એ રકમ એને ભેટ આપીશ; નહિ તો દેશમાં વ્યામામશાળાઓ કાઢવા હું એનું ટ્રસ્ટ કરી જઈશ. ’

એ લાખ રૂપિયા અત્યારે જયંતિલાલની નજર સામે તરવા લાગ્યા. બે ચાર ક્ષણો એ વિચારમાં પડી ગયો. પણ છેવટે સ્વસ્થ થઈને એણે હસી નાખ્યું.

“ એ તો ઘરડા માણસ...”

વડીલની આજ્ઞા માનવાનું પોતાના પુત્રને હમેશાં આગ્રહભર્યું શિક્ષણ આપનાર આ પિતાને પોતાના વડીલ વિષે આ રીતે બોલતો સાંભળી, અજિત સાશ્વર્થ તેમની સામે જોઈ જ રહ્યો !

અજિત દાદાજીની જમી સામે જોતો ખેડો હતો. વૃદ્ધ હિમ્મરે પણ જુવાન જેવા લાગતા ગોપાળ દાદાને કોની સાથે સરખાવી શકાય : સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી સાથે કે પવનતનય હનુમાનજી સાથે ? એ નિર્ણય પર એનાથી આવી શકાતું નહોતું...

એ વખતે ઘરના ઘરંડા નોકર દૂધ આપવા આવ્યો.

“ગનુ ! તેં દાદાજીને જંતયા છું ?” અજિતે એને પૂછ્યું.

“કેમ નહિ ? હું કંઈ આજકાલનો નોકર નથી. તમારા પિતાજીને પણ મેં તો રમાડેલા છે !”

“દાદાજી અહીં પણ કસરત કરતા કે ?”

“કેમ નહિ ? જરૂર કરતા. દાદાજી તો જમીન પર સૂઈ જાય : લાંબા થાય : ચત્તા થાય : ઊભા થાય : એસી જાય : માથું નીચે ને પગ અદ્ધર રાખે : નાક દાખીને પેટ ભૂખ્યું કરી દે : એવું એવું કંઈ કંઈ કરે ! અરે, ભાઈ ! એમણે તો

એક વખત એ ચારને એક સાથે પકડીને, નારિયેળની માફક એમનાં માથાં સામસામાં અફાળેલાં ! એમની તે શું વાત થાય ? ”

“ એવા દાદાજી છે ? ”

“ કમ નહિ ? એ તો એવા છે કે...”

“ વાર, ગા. ગાનુ તારે કામ હશે. ”

ગાનુ ગયો. દાદાજી કેવા હતા એની કલ્પના પોતાને કરવી હતી. અત્યારે એની અને દાદાજીની વચ્ચે કાંઈ ત્રીજી વ્યક્તિ જેલી હોય તે એનાથી સહન થાય તેમ નહોતું. એટલે જ એણે ગાનુને જવાનું કહ્યું.

અજિત ધ્યાનપૂર્વક ગાપાળ દાદાની છાંપી તરફ વંતઈ રહ્યો હતો :

આ દાદાજી મને રમાડતા હતા : ત્યારે તો હું આજક હતા : એમના વિશાળ બાહુ અને કમગનાં પત્ર જેવા મોટા પહોળા પંગળોમાં હું નાનકડા રમકડા જેવો લાગતો હોઈશ, નહિ ?—દાદાજી પગે ચાલીને મુખ્ય આવીલા : પરદેશીઓનાં પરાક્રમેથી મુગ્ધ અનનારાઓના દાદાઓ કેવા પરાક્રમી હતા, એ પણ ભૂલી જવાય છે !—મને ય-રા-ય-ર યાદ છે, જતાં જતાં દાદાજીએ બાપુજીને કહ્યું હતું : “ જ્યંતિ, જંગે હો, અજિતને ખૂબ લાડવાને બગાડી ન મૂકતો. તારી વહુનો જીવ જરા અધીરીઓ છે. હું તો ગાઉ છું પણ મારા અજિતને જવાંમદ્ અનાવજો. જે દિવસે હું સાંભળીશ કે મારો અજિત કોઈનો માર ખાઈને ઘરમાં આવ્યો છે, ને તમે પેસવા દીધો છે, તે દિવસે હું તમને સહુને નાહી નાંખીશ ! ” —કેવા દાદાજી !...દાદાજી ! તમારી એ આજ્ઞાનો આ લોકો છડેચોક લગ કરી રહ્યા છે ! મારે મદ્દ અનવું છે, પેલા મુરેશને મહાત કરવો છે, એમ ક્યાં વિના મારાથી રહેવાશે નહિ. ભારતીને મારાથી રિસાયેલી રાખી ન શકાય...દાદાજી ! તમે મારાં માતાપિતાને ન સમજાવો ?...

છખીમાંથી દાદાજી હસ્યા. પછી તો એમણે હાથ લંબાવ્યા. ધીરે ધીરે ગોપાળ દાદાની સન્નિવ મૂર્તિ અનિતની પાસે આવી. એને મસ્તકે હાથ મૂક્યો. દાદાજીની આંગળીઓનાં ટેરવાંના સ્પર્શમાં અનન્ય ચમત્કાર એણે અનુભવ્યો : અનિતને ખબર પડે તે પહેલાં એ ઝંઘી ગયો—દાદાજીના ઉચ્છંગમાં.

—હજારો માનવીઓની મેદિની ભરાઈ હતી : વચ્ચે ઝંઘા આસન ઉપર દાદાજી ખેડા હતા : એમનું વ્યાખ્યાન ચાલતું હતું.

‘ મર્દ ખનો ! માંવકાંગલા માનવીઓ ત્રણે લોકમાં કર્યું પામી શકતા નથી. નાયમારમા વલ્લહીનેન લમ્યતે...’

—સભાસ્થાન વ્યાયામશાળામાં પલટાઈ ગયું. વિશાળ અખાડો હતો : આસપાસ પ્રચંડ માનવસાગર હિલોળા લઈ રહ્યો હતો : કાશીના પહેલવાન સાથે ગોપાળદાદા કુસ્તી ખેલી રહ્યા હતા : દાવ પર દાવ અજમાવવામાં આવતા હતા : પહેલવાને દાદાજીને પટકી નાંખ્યા, એ દાદાજીને કચરી નાખશે એમ લાગ્યું, એક વિપલમાં તો દાદાજીએ પલટો માર્યો; વિજૃલ્ભેએ એમણે પહેલવાનને પોતાની ઉપરથી આંતુમાં નાખી દીધો; એટલી જ ઝડપથી દાદાજી ઊભા થઈ ગયા : પહેલવાનને લંગોટ અને ડોક આગળથી પકડી, ઝંચકી, હવામાં ઉછાળી જમીન પર પછાડી ચિત કરી નાખ્યો !

ઝંઘતા અનિતના દાદાને અખાડાની ધૂન લાગી હતી, તેથી ફેટલાક એમને હસતા. ત્યારે એ વખતના ગોપાળભાઈ હસનારાઓને કહેતા : “ હું ઠોકર ખાઈને જાગ્યો છું. તમને હજી ઠોકર નહિ લાગી હોય, એટલે તમારાથી સમજી નહિ શકાય. પણ એક દિવસ તમને નહિ તો તમારા છોકરાને કે એના છોકરાને એ ઠોકર લાગ્યા વિના રહેવાની નથી ! ”

અને પોતાને ફરી ઠોકર લાગી હતી એની વાત કરતાં

મુંબઈમાં આવ્યો ત્યારે ઉધરાણીનું કામ મળેલું. એ દિવસોમાં તો આવ્યો દિવસ દુકાનમાં વૈતર કરવાનું અને સાંજ પડે ઉધરાણીએ જવાનું.

એક દિવસ રસ્તામાં એક સાયબાના ઊંકરાએ મને જાણી નેમ ધક્કો માર્યો. મેં કહ્યું : ‘ અલ્યા કેમ, દેખતો નથી કે ? ’

સામેથી પેલો ઉપાડીને કહે છે : “ ચૂપ કરો, કાલા આડમી ? ગદ્દા ! ”

આપણાથી ન રહેવાયું. મેં પણ પછી તો એને ચમોળી :

“ એ...મેં સંભાળીને ખોલ ! ગધા તારા આપ... ! ”

એટલામાં તો મારા ખેટાએ દીધી જ તો ! કાલા પર એણે એવો તો મુકો લગાવ્યો કે આપણને તો ભાષ તમ્મર ચડી ગયાં... જતાં જતાં એણે મારા પગને આંટી મારી અને હું પડી ગયો...! એ તો ચાલી ગયો. ઝાલો હોત તો પણ એની સામે થવાની મારામાં હિંમત કે તાકાત નહોતાં...આ તે દિવસથી, ભાષ આપણે તો નક્કી કરી લીધું કે આ દુનિયામાં સ્વમાન સાથે જીવવું હોય તો સ્વરક્ષણ જોઈતી તો તાકાત મેળવી જ લેવી જોઈએ. પોતાનું રક્ષણ ન કરી શકે એ પામર. એવા કંગાલો જીવે તો પણ સદાયે પીડાઓથી ડરતા ! ભયભીત માનવીઓને જીવવાનો જ હક નથી. ભગવાને પણ કહ્યું છે કે : અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિ...

છતાં જ્યંતિલાલને મોસાળ વધારે રહેવાનું થયું, એથી વડિયાપ્રમ્ એને લાડકોડમાં ઉછેરીને અતિ નાનુકડા બનાવી દીધો. એ વાતનો ગોપાળભાષને સદાયે ખટકા રહ્યાં કર્યો હતો.

પાછળથી એ માલદાર થયા. ધર્મ તરફના વલણને લીધે એમણે જગતની જાનજળ જ્યંતિને સોંપી કાશી નિવાસ કર્યો. ત્યાં એમણે અખાડાઓની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી. અને ‘ અજિતને તારા જેવો

નાબુક ને ડરપોક બનાવીશ નહિ,' એવી વારંવાર મૂચનાઓથી ભરેલા પત્રો એ જ્યંતિ પર મોકલતા.

જવાબમાં જ્યંતિલાલ લખતો : “ મારું તો જીવન બગડ્યું છે, હવે અજિતને તો તારી ઇચ્છા પ્રમાણે પહેલવાન જ બનાવવો છે.”

“ મારો અજિત હમણાં કેવો લાગે છે?...મને તો અહીંથી ફુરસદ મળતી નથી ને મુંઝવળ આવવાનું મન પણ થતું નથી, એટલે એની જામીઓ મને મોકલતો રહેજો ” પિતા પત્રને લખતા.

જ્યંતિલાલ પિતાની એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરતો, પણ એક જામી પાડનારને સાધીને જોણે બુદ્ધિની કુસ્તીમાં પિતાને પણ ચિત્ત કરવા ધાર્યા હતા !

એ બાબતથી અજિત અમણ્યો હતો-દાદાજી જેટલો જ !

ભારતીએ અજિત સાથે અખોલા લીધા છે, એ વાત આખી કોલેજમાં ચર્ચાઈ ચૂકી હતી. એથી વધારે ખુશાલી સુરેશને થઈ હતી. જો વચ્ચેથી અજિતની આડખીલી ટળે તો ભારતીનું લક્ષ પોતાની તરફ ખેંચાય, એવું સુરેશ માનતો હતો. એ માન્યતા પૂરી કરવા અનેક પ્રકારે એ ફાંફાં મારતો, છતાં ફાવતો નહોતો. એથી સુરેશ મનમાં મનમાં બળતો અને ચીડાતો. એની ચીડ અજિત ઉપર ઉતરતી: કમંદ્રુ એ ઠીક સાધન હતો !

એક દિવસ કોલેજ છૂટી તે વખતે સુરેશે કમ્પાઉન્ડમાં ભારતીને જોઈ અને ‘જરા મારે તમારી સાથે વાત કરવી છે’ કહીને એને ઊભી રાખવાની યુક્તિ અજમાવી.

પણ ભારતીએ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી, સખીમંડળ સાથે વાતો કરતાં કરતાં ચાલવા જ માંડ્યું.

“હું મારી ખાતર કહેતો નથી...”

“શું છે સુરેશ ?” સુહાસે પૂછ્યું.

“આપણી કોલેજના એક વીરનરની કથા...”

“ક્યાં છે?” મેનાંએ પૂછ્યું.

“આજના અખબારમાં...”

“ભારતી, ઊભી રહે તો જરા.” મલ્લિકાએ એને આગ્રહ કર્યો. અને સુરેશને કહ્યું: “તારી પાસે છાપું છે?”

“એ જ હું ભારતીને બતાવતો હતો...”

મલ્લિકા, મેનાં ને સુહાસના આગ્રહથી ભારતી ઊભી રહી.

“લાવો જોઈ એ છાપું?” મલ્લિકાએ માગણી કરી.

“તમે શા માટે તસ્દી લો; હું જ વાંચી સંભળાવું...” કહીને સુરેશ મોટેથી વાંચવું શરૂ કર્યું. એ જોઈને વિદ્યાર્થીમંડળનું ટોળું ઠીક ઠીક એકઠું થઈ ગયું.

“આપણા શહેરમાં ગઈ રાત્રે, એક બાણીતા શ્રીમંત ગૃહસ્થના ઘરમાં ચોર દાખલ થયો હતો. ચોરી કરવા માટે ચોર, શ્રીમંતના ઘરમાં છૂપી રીતે દાખલ થાય એ તો સામાન્ય બનાવ છે. પરંતુ આ તો વિચિત્ર ચોરની, અસાધારણ ઘટના છે.

વાત એમ છે કે...”

પછી જયંતિલાલના મકાનમાં ચોર ભરાયાની ખુમાખુમ થઈ, ત્યારથી માંડીને જેવટે ખાણાં તોડતાં એમના જ ચિરંજીવી શ્રી અજિતકુમાર કેવા રિયતિ સંજોગમાં હાથમાં આવ્યા, એનું ફૂબહું તેમજ રસિક વર્ણન છાપાયું હતું.

તે સાંભળતી વખતે અનેક વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ હસી હસીને ખેવડ વળી ગયાં.

ભારતીને એ ગમ્યું નહિ: એ માત્ર ગંભીર ભાવે ઊભી જ રહી. તેથી જ, એને જ ચિડવવા સુરેશે છાપાની ગડી કરતાં કરતાં કહ્યું: “આવા નવજુવાનો જ દેશની શોભા છે!”

“અરે, એ તો આપણો જવાહર છે!” બીજાએ ઉમેર્યું.

“એવા માત્ર એક જ હજાર જવાંમદો એકઠા થાય તો, આવતી કાલે જ સ્વરાજ મળે...”

“...અને મુંઢકની ગુલામી ટળે!” સુરેશ ત્રીજાની ટકારને વચ્ચેથી જ તોડી પાડી શિવ કવિની રીતે બોલી ઊઠ્યો.

હવે ભારતીથી શાંત રહી શકાયું નહિ. એણે સ્વરાજની વાત કરનારા સામે જોઈને છતાં સાથે સાથે સુરેશ ઉપર કટાક્ષ બાણ ફેંકતાં કહ્યું: “તમારા સહુની આટલી બધી બહાદુરી છતાં હજી સ્વરાજ અટકી રહ્યું છે: મુંઢકની ગુલામીની જાંજીર તૂટી નથી અને મુકમ્મલ આઝાદી આધી જ રહી છે, એ પણ નવાઈજ છે ને?”

ભારતીનો એ વખતનો જુસ્સો જોઈ અનિતનો ઉપહાસ કરનારા ઠંડા થઈ ગયા.

ઈંદુએ ભારતીના પક્ષનું સમર્થન કરતાં ઉમેર્યું: “છાપાવાળા-ઓને બીજું કશું છાપવાનું ન મળે એટલે આવા વુક્કાઓ છાપી મારે! બાકી અનિત અહીં ઊભેલા બીજા કોઈથી ઉતરે એવો નથી!”

“એ-મ-કે?” સુરેશ કરડાગીમાં કહ્યું.

ઈંદુ સુરેશ તરફ મમતા રાખતી હતી. છતાં સુરેશ એની અવગણના કરી ભારતીની પાછળ ઘેરો થઈને બમતો હતો. એટલે જ પોતાને ‘ડીક લાગ મળ્યો છે’ એમ માનીને ઈંદુએ તક ઝડપી લીધી. સુરેશે પણ તેથી જ ઈંદુની અવગણના કરવાની તક જતી ન કરી!

એટલામાં જ અનિત ત્યાંથી નીકળ્યો.

એને સુરેશે જોયો અને ખૂબ મારી: “અનિત! દોરત, ઊભો રહે તો...”

અનિત ચાલી જ ગયો.

ટાળામાંથી કોઈકે પોકાર કર્યો: “નવજવાન અનિત દી...”

“...જય...!” ધણુઓએ એ અધૂરા વાક્યને ઝડપીને ઝીલી લીધું!

હસતા હસતા સહુ વિખરાયા.

એ કાલાહલમાં યે ભારતીનો ગુસ્સાભર્યો અવાજ સંભળાતો હતો: “જો સ્વરાજ આવતું અટકશે તો આવાઓને લીધે જ !”

છોકરાઓના ટોળામાંથી કાઠકે ભારતીના જવાબમાં હોય એમ કહ્યું: “Men rarely grow wise—પુરૂષ જાતિમાં ભાગ્યે જ ડહાપણ દેખાય છે !”

અને એ વખતે થયેલા અદૃહાસ્યથી આખું વાતાવરણ ખળભળી ઊઠ્યું.

સુરેશે પોતાની મશ્કરીનો આવો પ્રસંગ યોજ્યો, તેથી અજિત નારાજ થયો. એવી મનોદશામાં ઘેર જવાનું એને ઠીક ન લાગ્યું. એણે ક્ષાધિરને મોટર લઈ જવાનું કહી, પોતે ફરીને જરા મોડેથી ઘેર આવશે એવો સંદેશો પણ મોકલાવ્યો.

અજિતનું આ પ્રકારે અપમાન થયું એ ભારતીને પણ ખૂબ ખૂંચ્યું. સુરેશનાં તોફાન વધતાં જતાં હતાં અને જો સવેળા એને અંકુશમાં લેવામાં ન આવે, તો સુરેશ વિશેષ છટકી જશે એવો એને ભય લાગતો હતો.

“આનો કંઈક માર્ગ તો શોધવો જ જોઈએ.”

પણ એ માર્ગ કેવા પ્રકારનો હોઈ શકે, તે બાબતમાં ભારતી વિચાર કરવા માગતી હતી.

સુરેશ ભદ્રવર્ગનો અભદ્ર માનવી હતો એવી છાપ ભારતીના મનની પાટી પર છપાઈ ગઈ હતી. એના વર્તનમાં ૭ એને અસંસ્કાર અને ઊંડે ઊંડે વાસનાથી વિદગ્ધાયલી

લાગણીઓનો ઉન્માદ દેખાતો હતો. એથી ભારતી તેનાથી દૂરની દૂર રહેતી : કોઈને જાણવા દીધા વિના.

“એણે મારી સાથે કોઈ પણ પ્રકારનું અયુક્ત વર્તન કર્યું” નથી.—એ માત્ર અજિતને સતાવે છે: એનો અંતર્ગત હેતુ જુદો જ છે...પરંતુ માત્ર વિકલ્પથી માની એસવું અને કોઈને કંઈ કહેવું એ પણ ઠીક નહિ.”

ભારતીના મગજમાં આ વિચારોનાં ચક્રો ચાલતાં હતાં ત્યારે એના પગ ખમીયા તરફ ચાલી રહ્યા હતા.

આગળ અજિત જતો હતો. ભારતીએ એને જોયો. અને એને એ પોથીપંડ્યાની દયા આવી.

અજિતનું ચિત્ત હમેશાં અબ્યાસમાં રોકાયેલું રહેતું. એને એકાંત અને અંથે એ જ ગમતાં. ભારતીને એની તરફ હતો તેટલો જ એને પણ ભારતી તરફ અનુરાગ હતો. છતાં ભારતીની ખાતર પણ એ પુસ્તકને છાંડી શકે તેમ નહોતો ! એટલે એને સુરેશ જેવાઓનો વિચાર સુદ્ધાં કરવાનો અવકાશ આજ સુધી મળ્યો નહોતો.

ભારતી સ્વતંત્ર વિચારની, સ્વમાનવાળી તેમ નારીજાતિના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વમાં શ્રદ્ધા રાખનારી યુવતિ હતી. કોલેજના વેવલા, સ્ત્રીજાતિની જ પાછળ ઘેલા થનારા, લાગણીવેડાના પ્રવાહમાં તણાતા અનેક વિદ્યાર્થીઓનાં લટૂકડાંને એ ગણકારતી નહોતી. ફેટલાકો સાથે દૂરથી વંદન કરવાથી વિશેષ સંપર્કમાં એ આવતી નહિ. થોડાકોની જ સાથે હસીને વાત કરવા જેટલો સંબંધ એણે કેળવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓમાંથી ધણા એનો પરિચય કેળવવા માટે ફાંફાં મારતા: ધણા એનાથી ડરીને દૂર રહેતા: થોડાક જ એની નજીક જવાની હિંમત કરતા.

આમ છતાં ભારતીને અજિત માટે માન હતું. એનામાં મેધા હતી, શાંત ને શિતળ : તે કોઈને દઝાડતી નહિ, પ્રેરણા આપતી.

અજિતની વિદ્વતા વીર નરની તરવાર સમી હતી; તે રંગભૂમિની તરવારોની માફક ઘડી ઘડીમાં પટાખાજી માટે બહાર નીકળતી નહિ. એનામાં ગંભીરતા હતી, ચિંતન હતું: ભારતીના અજિત તરફના અનુરાગ અને આકર્ષણને માટે એ જ કારણભૂત હતાં.

અજિતને એ બધાનો વિચાર કરવાની કુરસદ કે ઈચ્છા નહોતાં. સ્વાભાવિક હોવાથી જ એ ભારતી તરફ ખેંચાયો હતો.

જૂહુની ઘટના પછી, એના મનના શાંત સરોવરમાં આત્મ-રક્ષણના વિચારની કાંકરી નાખી નવાં વર્તુળો ઉપજવનાર ભારતી જ હતી. ભારતીની જ ખાતર એ મર્દ બનવા માગતો હતો. જો ભારતીએ અબોલા લીધા ન હોત તો, પુસ્તક અને પરીક્ષા સિવાય બીજો કોઈ વિચાર એને સૂઝ્યો જ ન હોત.

સુરેશના આજના વર્તનને એના દિલને ખૂબ ખળભળાવી મૂક્યું હતું. એટલે બાગ તરફ જતી વખતે પણ એના મનમાં એ જ મથનો ચાલી રહ્યાં હતાં.

ભારતીએ એને જોયો અને એના હૈયામાં સમભાવની લાગણી જન્મી. “આવે વખતે એનાથી દૂર થઈ જવું એ માત્ર કઠોરતા જ નહિ પણ ક્રૂરતાયે છે.” એણે પોતાને ઠપકો આપતાં કહ્યું.

અજિત હજુ આખરી નિર્ણય પર આવી શક્યો નહોતો. “કોઈ પણ રીતે સુરેશના આ ચાળા અટકાવવા જ જોઈએ” એ ખરું, પણ કેવી રીતે? એ માર્ગ એને સૂઝતો નહોતો.

વ્યાયામનો વિચાર થતાં માતાપિતાનાં ક્રોધબર્ચાં મુખ મનની આંખ આગળ આવીને ઊભાં રહેતાં!

“ભારતી હશે કે શું?” અજિતે ભારતીને આવતાં જોઈ.

“ભારતી જ છે.” અને એના મનમાં તાલાવેલી જગી.

ભારતી આવી તો ખરી; પણ ન તો એ ઊભી રહી કે ન તો એણે અજિતને બોલાવ્યો. બાજુમાંથી એ ચાલી નીકળી.

“ ચાલી જશે કે શું ? ” અનિતે વિચાર્યું અને એણે ખૂબ મારી.

ભારતી બેઠી રહી. અનિત ઉઠીને એની પાસે ગયો.

“ ભારતી, ક્યાં સુધી આ અખોલા રાખવા છે ? ” અનિત વિનવતો બોલ્યો.

“ મેં તને કહ્યું જ છે. ” હૈયે જુદો વિચાર હોવા છતાં ભારતી હોઠે જુદું જ બોલી.

“ ઉતાવળ ન હોય તો મારે તારી સાથે થોડીક વાતો કરવી છે...ત્યાં બેસીએ ! ”

ઉપકાર કરતી હોય તેમ ભારતી એની સાથે થઈ. બન્ને બેઠક પાસે ગયાં. બેઠાં. અનિત ભારતીની સામે જોઈ રહ્યો હતો પરંતુ એને શું કહેવું હતું એ જ તે ભૂલી ગયો.

એક-બે-પાંચ-દસ ક્ષણો વીતી ગઈ.

ભારતી એ મૌનથી કંટાળી. “ આ માણસ કેવો વેદિયો છે ! ...ક્યાં આ ને ક્યાં પેલો સુરેશ ?...અનિત, હું જાઉં ! ”

“ જવું છે ? ” કહ્યા પછી એકાએક યાદ આવ્યું હોય તેમ અનિતે કહ્યું: “ ભારતી, તને મારી ઉપર ક્રોધ થયો છે કે તિરસ્કાર ? ”

“ તારી વિદ્વત્તા માટે મને બહુમાન છે. એટલે જ કોઈક તારું અપમાન કરે, અથવા જેથી તારા સ્વમાનનો ભંગ થાય એવું કંઈ બને તે મારાથી સહન થતું નથી.

“ ત્યારે મારી સાથે અસહકાર કેમ ચારંબ્યો છે ? ભારતી, તું પણ મને છોડી જઈશ તો મારું કાણુ ? ”

“ આમ બોલવું એ જ કાયરતાની નિશાની છે. અનિત, હું તને મદદ બનેલો જોવા માગું છું. તું આમ પરાવક્ત્રી, આશિયાળો, રહે એ જ મને પસંદ નથી. કલૈબ્યં મા સ્મ ગમઃ એ શ્લોક યાદ કર...”

“હું એકલો હોઈશ તો મારાથી કશું નહિ બને. ભારતી ! તું મારી પડખે હોઈશ તો...” અનિતની જીભ લથડી.

“તો ? બોલને. અનિત ! તો તું સુરેશનો સામનો કરીશ ?”

“ભારતી, ન હિ પ્રપચ્યામિમમાપનુચાદ્...તું મને મદદ કર...”

“તારાથી કશું જ નહિ થાય ? તારા જેવા માનવી આત્માના રોગી ગણાય છે. માટે તને કપકો આપવાને બદલે તારી દયા ખાવા જેવું છે...”

“જરૂર, જરૂર ! હું એ જ ઇચ્છું છું. ભારતી, હું ઇચ્છું છું કે તને મારી દયા આવે...”

“તને કુદરતે બુદ્ધિ આપી છે : એ તો જીવનની જ્યોતિ છે. એનો ઉપયોગ કરતાં શીખ.”

“બુદ્ધિનો ઉપયોગ પ્રતિપક્ષીને લણવામાં કરે ? ભારતી ! મારાથી એ નહિ બને. સુરેશ હિંસામાં માને છે : હું પ્રેમમાં માનું છું. એની હિંસા છેવટે તો મારા પ્રેમમાં પીગળી જવાની. એનો એમ પરાજય થશે ને હું અનિત રહીશ...”

“અરે, વાહરે મારા અનિત ચોક્કા ! આવી વાતો સાધુ મહાત્માઓને મુખે શોભે ? માનવીને નહિ ! અનિત ! સુરેશ શક છે : એની સામે તો શકતા જ ફાવવાની !...”

“શકની સાથે શક થવું એ તો જ્ઞાનની સાથે જ્ઞાન બનવા જેવું...”

“અનિત, તારી બુદ્ધિ માટે મને બહુમાન છે; પણ આ તો નર્થ વેવલાપણું છે ! એથી જ મને તારી સાથે બોલવાનું મન થતું નથી. મને તારી તરફ એ વેવલાવેડાને લીધે જ ક્રોધ થાય છે.”

“એ જ ખોટું. ભારતી ! સ્ત્રી ક્રોધ કરે છે ત્યારે એ સુંદરી મટી જાય છે...”

“અને પુરુષ યોગ્ય સમયે પણ ક્રોધ કરી શકતો નથી, ત્યારે તે માનવી મટી જાય છે !” ભારતીએ આખાદ ટાણો માર્યો.

“ભારતી ! તું સ્ત્રીશક્તિ છે તેથી હું તને પ્રાર્થું છું કે, તું મને છોડી ન દેતી. મારા જીવનનો આ સંક્રાંતિકાળ છે...”

“અજિત ! આજે તો તારા તેમ મારા અને રાષ્ટ્રના તેમ વિશ્વના જીવનનો એ સંક્રાંતિકાળ ખેડો છે. આપણે કરુણ યુગમાં જીવીએ છીએ. જાણે પ્રલય શરૂ થયો છે: આપણે વિનાશ અને સંહારની વચ્ચે વચ્ચે જીવતાં છીએ. એમાં નિરાશ થવાનું નથી પણ નવી આશાઓનું સર્જન કરવાનું છે. તે માટે આપણે નવી ટેવો પાડવી પડશે, નવા આદર્શો સેવવા પડશે. ભાવિનો માર્ગ કદી પુષ્પ પાથર્યો નથી હોતો, એમાં તો પુષ્પો કરતાં કંટકો વધારે વેરાયલા હોય છે. એથી આપણે ડરવાનું, ગભરાવાનું કે હતાશ થવાનું ન હોય. વિધોને વિદારતા આપણે તો આગેદૃશ્ય જ કરવાની...”

“બરાબર. બરાબર...”

“એ કામ કાયરોથી ન થાય: તે માટે તો મરજીવા માનવીઓ જોઈએ. સુદૃઢ જેવા માનવીઓ નવું જગત નિર્માણ કરી નહિ શકે: એ કામ તો ભર્યાભર્યા જીવનથી જલકાતા સુદૃઢ તન અને સુદૃઢ મન-વાળા માનવીઓનું હશે...”

“છતાં સ્ત્રીશક્તિના સહકાર અને સાથ વિનાનો પાંગળો પુરુષ કશું નહિ કરી શકે.”

“અજિત, મેં તને કહ્યું છે ને, તું મારો મૈત્રીને યોગ્ય બનીશ, તે દિવસે તારે મને શોધવા નહિ આવવું પડે; હું જ તને શોધતી આવીશ. હવે હું જઈશ. ફરીથી તું મને ખોલાવીશ નહિ. માત્ર સુરેશથી ચેતતો રહેજે...”

જીવંત જોગમાયા જેવી ભારતી ચાલી ગઈ: અજિત એને જોતો કેટલી વાર ખેસી રહ્યો તેની એ જાણ્યો ત્યારે એને જ ખબર રહી નહોતી !

કાશીનો મિજમાન

અજિતના પિતા જ્યંતિલાલ એક મિજમાન સાથે વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા. મહેમાન કાશીથી આવ્યો હતો. ગોપાળદાદાનો એ પ્રશંસક હતો. દાદાની ચિટ્ટી લઈને એ આવ્યો હતો. એનું નામ હતું પંડિત વિશ્વંભરનાથ.

“જ્યંતિલાઈ, દાદાજી જેવા તો કોઈ માણસ જ નહિ થાય. નૌજવાનોના એ મિત્ર છે : આટલી ઉંમરે પણ એમનામાં નવજુવાન જેવો જુસ્સો છે. ‘મર્દ બનો’ એ એમના જીવનનું મહાસૂત્ર આજે તો કાશીમાં પ્રત્યેક જામ ઉપર રમી રહ્યું છે.”

“પંડિતજી, મર્દાઈ એ તો અમારા કુટુંબનો વંશપરંપરાનો વારસો છે.” જ્યંતિલાલ ગૌરવથી ખોલતા હતા.

“કેમ ન હોય ? હોવો જ જોઈએ ! જે ગોપાળદાદા મુદ્દકના નવજુવાનોને, આટલી વયે, કાશીનિવાસ કરવા છતાં, જવાંમર્દ બનવાનો સક્રિય બોધ આપી રહ્યા છે, એમના

૮ ખાનદાનની તો રગમાં એ ગુણ ઉતરેલો જ હોવો જોઈએ.”

એમ કહેતી વખતે વિશ્વંભરનાથ જયંતિલાલ સામે જે દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા હતા, એ દૃષ્ટિમાં એવા ભાવ સ્પષ્ટ વંચાતા હતા કે “ગોપાળ-દાદાના સીધા વારસ હોવા છતાં તમારામાં તો એમનું એક રૂંવાડું જે જણાતું નથી !”

જયંતિલાલ પંડિતજીના મુખમાંથી નીકળતાં પિતાજી માટેનાં પ્રશંસાનાં પુષ્પો વિલુવામાં એટલા બધા મશગૂલ હતા કે એમણે પંડિતજીના નેત્રોની ભાષા જોવા-વાંચવાની પરવા જ કરી નહિ.

“કેમ ન ઉતરે ? ઉતરવો જ જોઈએ. નહિ તો દાદાજીની શું શોભા ?.....”

“ખરું છે. ગોપાળદાદા ખાસ કરીને તો અજિતભાઈનાં બહુ જ વખાણુ કરે છે. કહે છે એ તો દરેક રમતમાં પાવરધા.....”

“કેમ નહિ ? એની નસોમાં ગોપાળદાદાના રક્તનો અંશ છે ને ?”

“મલ્લકુસ્તીમાં, મુક્કાયુદ્ધમાં, તરવામાં, ઘોડેસ્વારીમાં, હુતુતુમાં, ક્રિકેટમાં, ફૂટબોલમાં, ટેનિસમાં અજિતભાઈ નિષ્ણાત છે નહિ ?”

“કેમ નહિ ! અજિતને એ રમતોની રાષ્ટ્રીય તેમ આંતર-રાષ્ટ્રીય દરિફાઈઓમાં કેટલા બધા સોના-ચાંદીના ચાંદ અને પ્યાલા મળેલા છે. કલકત્તાની વિદ્યાપીઠના પ્રદર્શનમાં મૂકવા એ લોકોએ આગ્રહપૂર્વક માગણી કરવાથી ત્યાં મોકલ્યા છે, નહિ તો તમને એ બતાવત.” જયંતિલાલે પડશે એવા દેવાશે માનીને હાંકવા જ માંડ્યું હતું.

એમણે માન્યું હતું કે પિતાની ચિટ્ટી લઈને આવેલા પંડિતજી મળીને ચાલી જશે. અને આ બધાની એમના મન પર જે છાપ પડશે એની વાતો એ કાશી જઈને કરશે. એટલે પિતાજી ખુશી થઈને અજિતને લાખ રૂપિયાનો વારસો આપી દેશે !

ગોપાળદાદા કાશીથી પાછા આવવાના નહોતા, અને વ્યાયામની એમની ધૂન છેક ઘેલછાની હદ સુધી પહોંચી ગઈ હતી, એટલે

વ્યાપારી જ્યંતિલાલે ‘દાદાજી’ ની કલ્પનામાં અનિતના સંબંધમાં માયાવી દુનિયા ઊભી કરી હતી.

“ગોપાળદાદાનો પૌત્ર એવો જ હોવો જોઈએ, ઈચ્છાતો હતી કે ભાઈનાં દર્શન કરી લઉં.....”

“.....પણ એ ઘરમાં નથી, વ્યાયામની એને ધૂન જ લાગી છે. અત્યારે એ કાંતો ક્રિકેટ કે ફૂટબોલ રમતો હશે કે દરિયામાં તરતો હશે.....”

“એમનાં દર્શન મારા ભાગ્યમાં નહિ હોય. હ્યો ત્યારે જ્યંતિ-ભાઈ હવે ઊડીશ. જયજય !” કહીને પંડિતજીએ નમસ્કાર કર્યા.

“અરે, એમ તે હોય. ઠેક કાશીથી આવો છો, ‘દાદાજી’ ની ચિટ્ટી લઈને અને આમ તે જવાય ?—પંડિતજી ઉતારો આપણે ત્યાં જ રાખવાનો—”

“એ તો નહિ બને. જ્યંતિભાઈ, અમારા સગા અહીં રહે છે, એ કાશીના છે...”

“એથી શું ? આપને અહીં જ રહેવું પડશે. ‘દાદાજી’ નો કાગળ લઈને આવ્યા છો ને ? અમે આપની યોગ્ય આગતાસ્વાગતા કરી નહિ એ જાણે તો ‘દાદાજી’ અમારી ઉપર ગુસ્સે જ થાય ને. તમારે માટે અહીં અલગ ચોકા વગેરેની તમામ તજવીજ થશે.”

પંડિતજી નહિ રહે એ જાણીને જ્યંતિલાલ એમને વિશેષ આગ્રહ કરવા લાગ્યા ?

“ના, ના, જ્યંતિભાઈ...!”

“.....તમને મારા સમ છે, હવે ના પાડો તો.....”

આ રકબક ચાલતી હતી ત્યાં જ અનિત આવી પહોંચ્યો.

જ્યંતિલાલને એ મનગમતી ઘટના ન હતી. પણ એમણે માન્યું કે પંડિતજીનું લપ હવે પતે છે તો ભલે ને એને અનિતનો પરિચય કરાવું. એટલે એ બોલી ઊઠ્યા: “હ્યો, અનિત પણ આવી ગયો... અનિત ! પંડિતજીને નમસ્કાર કર. કાશીથી આવે છે: દાદાજી પાસેથી.”

અનિતે નમસ્કાર કર્યા. પંડિતજીએ આશીર્વાદ આપ્યા અને વિનમ્ર ભાવે બોલ્યા: “ જયંતિભાઈ, આપનો આટલો બધો આગ્રહ છે અને અનિતભાઈ પણ આવી ગયા છે તો, ભલે સ્વજનને માફ કરાગે છતાં હું અહીં રોકાઈશ. આપનો તો બહુ જ આગ્રહ ભાઈ ! ”

અને પંડિતજી પાછા બેઠા.

જયંતિલાલને એ જરાયે ગમ્યું તો નહિ, પણ એમની દશા હવે સાપે છદ્દંદર ગળ્યા જેવી થઈ પડી. “ ભલે, ભલે, ઘર આપનું જ છે.”

“ દાદાજીનો અતિ આગ્રહ હતો કે મારે અનિતને મળવું જ. કાશીવિશ્વેશ્વરની દયા છે ને.....”

પંડિતજી તે વખતે જયંતિલાલને જમ જેવા લાગ્યા. અને વખત છે ને પોતાનું પોકળ ફૂટી જાય એ ડરથી એમણે અનિતને કહ્યું: “ હમણાં શામ હોય તો પછી આવજો. પણ કાકાને મળવાનું ન બૂલતો. કાશીથી આવે છે.....”

વધુ વાત કરવાના મિજનજમાં ન હોવાથી. અને અંદર આવતા પહેલાં એણે પિતા-પંડિત વચ્ચેની થોડી વાત સાંભળેલી એનો સંદર્ભ સમજી ગયેલો હોવાથી જ. તે ‘વારૂ’ કહીને અંદર ચાલી ગયો.

“ તમે અનિતભાઈના જુદી જુદી રમતો રમતા જે ફેટા ગોપાદાદા પર મોકલેલા, તે મેં એમની પાસે જોયેલા...”

“ બધા દાદાના પ્રતાપ છે. પંડિતજી ! ” જયંતિલાલ દ્વિઅર્થી બોલી ગયા. એમને હવે વધુ વાર્તાલાપ પસંદ નહોતો.

પરંતુ પંડિતજીનો વાત કરવાના ઉત્સાહનો વેગ હવે જ વધ્યો હતો. એમણે અનિત જે ઓરડામાં ગયો તે તરફ આંગળી કરીને કહ્યું: “ ભાઈ હમણાં જરા સુકાયા લાગે છે ! ”

“ પરીક્ષાઓ નજીક આવી છે ને ! ”

“ ખરું છે.....”

“ બાકી તો એની તાકાતનું તો પૂછવું જ નહિ. એક વખત

અમારા ઘરમાં ચોર ઘૂસેલો. અજિતે ભાઈ, એને જે હાથ બતાવ્યો છે, અહો હો ! તે પછી માત્ર આ લત્તાના જ નહિ પણ આખા શહેરના તરકરો એના નામથી ધૂન્ને છે.”

“ ગોપાળદાદાના પૌત્ર માટે બધું ચે શક્ય છે ! ” વિશ્વંભરનાથે કહ્યું. પરંતુ એના મનમાં એણે વિચાર્યું : “ આ ગયો એ છોકરાના મોં પર જરા સરખું નૂર તો દેખાતું નથી ? ”

જયંતિલાલનાં એ બધાં ગપોડાં અજિત બાબુના ખંડના બારણા પાછળ સંતાઈને સાંભળી રહ્યો હતો. એને પિતાશ્રીની એ તરકટબાજીની એટલી તો ઘૂણા થઈ કે, એ તો તુરત બહાર નીકળીને પંડિતજી પાસે એમનાં તમામ પોલ ખુલ્લાં પાડી દેવા તત્પર લઈ ગયો. પરંતુ કમળાએ પતિની આબરૂ બચાવવા પુત્રને જેમ તેમ કરી વારી રાખ્યો,

અજિતે એ વખતે તો માતાની આજ્ઞા માની. પણ એના સરળ દિલ પર પિતાજીની આ પ્રકારની ચાલમાજીની એવી તો અસર થઈ કે માતા પિતા ન જાણે એ રીતે એણે દાદાજીને લાંબો પત્ર લખી પિતાજીની એ બધી પોકળકથાથી એમને માહિતગાર કર્યા !

અનિતનો ઉપહાસ કર્યા પછી સુરેશ અને એના તોફાની બેડીદારોની ટોળકી આનંદ ઉઠાવવા બાજુના જ સ્ટાપરમાં જઈને ગોઠવાઈ હતી.

“એ વેદિયાને આજે ડીક બનાવ્યો!” સ્ટા પીતાં પીતાં એકે કહ્યું.

“હજુ તો પૂરેપૂરો ક્યાં બનાવ્યો છે. આ તો પાશૈરામાં પહેલી પૂણી છે!” સુરેશ બોલ્યો.

“આ છાપાવાળાઓ પણ જમરા તો ખરા! મારા વહાલા અક્કર ચક્કરમાંથી ખમરો શોધી લાવે...”

“એ શું શોધી લાવે એમના પિતાશ્રીનું કપ્પાળ!...” સુરેશ વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો.

“ત્યારે આ ક્યાંથી છપાયું?”

“એ બધી આ બંદાની કારવાઈ!” સુરેશે મૂછ વિનાના હોઠ પર આંગળાં મૂકી મૂછ મરડવાના અભિનય સાથે કહ્યું.

“દોસ્ત, એ વાત તો અમને કહે?” એ ત્રણ જણ

૯ સામટા બોલી ઊઠ્યા.

“એ વેદિયાના ધરની યરાયર સામે મારો એક મિત્ર રહે છે. એણે મને આ રમુજી ઘટના કહી સંભળાવી. એટલે મેં આ અખખારમાં કામ કરતા મારા એક પત્રકાર મિત્ર મારફત એને પ્રસિદ્ધ કરાવી. કેમકે એની આ પ્રકારે બદનામી ન થાય ત્યાં સુધી ભારતી એનો તિરસ્કાર નહિ કરે.”

“અને તારી તરફ એ ઝાંખીને જુએ પણ નહિ !” મનોજે ટકાર કરી.

“ત્યારે તો એમ કહે ને કે, ભારતી તને કાઠું નથી આપતી એનું વેર તું અનિત ઉપર લે છે ?” દીપક ગંભીર વદને બોલ્યો.

“મારી અને ભારતીની વચ્ચે આવવાનો એ છોકરીને કશો જ હક નથી. હજી જો એ સમજીને અળગો નહિ થઈ જાય, તો હું એની એવી તો દુર્દશા કરીશ કે એ યાદ કરશે, સમજ્યો દીપક ?”

“તારા જેવા વિદ્યાર્થીને એ છાજતું નથી.” દીપકે જરા દમામથી કહ્યું.

“તું પણ અનિત જેવો વેદિયો જ છે ને...” સુરેશે સીધો ધા કર્યો.

“વેદિયો નહિ કવિ !—ના, ના. કવિરાજ !” ખીન્ને બોલ્યો.

“કવિતા કરવી એટલે ભૂખભેળા થવું...” ત્રીજાએ ટકોર કરી.

“એની તે કવિતા ? એ તો જોડકણાં ?” ચોથાએ ટીકા કરી.

“તું એવાં જોડકણાં જોડી તો બતાવ.” દીપકે પોતાના કવિપણાનો બચાવ કરતાં પ્રહાર કર્યો.

“મદ માણસો કવિતા કરતા નથી.” સુરેશ બોલી ઉઠ્યો.

“એ કામ તમારા જેવા છોકરી-જુવાનોને સોંપ્યું !”

અને અધા ખડખડાટ હસી પડ્યા.

દીપકને એ હાસ્ય કારી ધા સમું લાગ્યું : “સુરેશ, જરા મોં સંભાળીને બોલ.”

“નહિ તો ? પેલા વેદિયાની વહાર કરીશ તું ? બોલ, બોલ, શું કરી નાખીશ ? જ તારાથી થાય તે તું કરી લેજે !” સુરેશે ચ્હાના ટેબલ પર હાથનો પાંખો પછાડીને કહ્યું.

“ સુરેશ, વધારે પડતું અભિમાન સાંડે નહિ. ” દીપકે ગંભીર બનીને શીખામણ આપી.

“ જ, જ, તારા જેવા બહુએ જોયા ! તારાથી થાય તે કરી લેજે. ”

“ સુરેશ, આટલો મિનજ ? ”

“ હા, હા, એક વખત નહિ ને હજાર વખત ! ”

“ જોઈ લેજે ત્યારે ! તારી ‘ એલેન્જ ’ ઉપાડી લઉં છું. ”

અને દીપક ચોપડાં ઉપાડીને ચાલતો થયો. એને જતો જોઈ ને બાકીનાઓ માત્ર હસ્યા.

‘ મ—ગ—ત—ર ! ’ સુરેશ બબડ્યો.

દીપક અને સુરેશ એક જ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ હતા. દીપક કવિતા રચતો એથી કોલેજમાં એ ‘ કવિરાજ ’ તરીકે ઓળખાતો.

આ કવિરાજ ભારતીના સૌન્દર્યના ધૂપા પૂજારી હતા. એમણે છાની છાની કવિતાઓ રચી એમાં ભારતીને પ્રેમનીદેવી કહી, એના પૂજક તરીકે પોતે અર્ધ અર્ધો હતો ! ન્યારે ન્યારે દીપક એકલો પડતો ત્યારે એ જ કવિતાઓ ગાણાણતો !

દીપકને અજિત માટે ખાસ લાગી આવ્યું ન હતું. ભારતી ઉપર પરોક્ષ ઉપકાર કરવા માટે જ એણે સુરેશ સાથે જમાવી હતી. જો ભારતીનું નામ વચ્ચે આવ્યું ન હોત, તો સુરેશ તરફથી અજિતના થતા ઉપહાસમાં એ ખુશીથી ભાગીદાર બન્યો હોત !

એક દિવસ દીપકે ‘ મારે આપની સાથે અત્યંત ગુમ જોડી કરવાની છે અને તે આપના જ લાભની છે. ’ એમ કહી, ભારતીને મળવાની તક ઝડપી લીધી. અને કવિત્વમય બાનીમાં, એણે સુરેશ સાથેના પોતાના ભારતીના પક્ષકાર તરીકેની વાત બહેલાવીને કહી. ત્યારે એણે એમ જ માની લીધું હતું કે ‘ આ સ્ત્રીદક્ષિણબર્ણા

પરાક્રમની કથાનું શ્રવણ કરતાં જ, ભારતીના હૈયામાંથી મારા તરફ અનુરાગની સહસ્ર સહસ્ર સરવાળીઓ વહેવા લાગશે ! ’

પરંતુ ભારતીએ તો એમની આ સ્વયંસેવા સારૂ ઉપકારનો એક અક્ષર સુધ્ધાં ઉચ્ચાર્યો નહિ. એણે તો ખરફની ટાઢાશથી ગંભીર વદને કહી નાખ્યું: “ મિ. દીપક, તમારે આને માટે મને મળવાની તરફી લેવાની કરી જ જરૂર નહોતી. તમારી, સુરેશની કે અજિતની અંદર અંદરની ગોલાલડાઈ સાથે મને જરાએ નિરજત નથી. તમારે લડવું હોય તો અંદર અંદર લડી મરો ! હિંદુસ્તાનના વેવલા છાકરાઓથી ખીજી ઘાડ પણ શી મારી શકાય એમ છે ?... ”

“ પરંતુ આ કંઈ મારી લડાઈ નહોતી. એતો સુરેશ વિના કારણે જ્યારે તમારા સંબંધમાં.....”

“ મિ. દીપક, મારે વિશેષ કંઈ સાંભળવું નથી. મારા ખ્યાલનું કામ મેં તમને કંયે દિવસે સોંપ્યું હતું ? મારા હાથ અને જીભ પૂરતાં મજબૂત છે, તમારી સ્ત્રીસન્માનની વાતો પણ જેને સાંભળવી ગમતી હોય તેની આગળ કરજો. ખબરદાર, આજ પછી મારું નામ લીધું છે કે મને ખાનગી રીતે મળવા આવ્યા છો તો ? જાણો છો, મારા પિતા મુજિમદલ છે અને એ કળા થોડી ઘણી તો હું પણ બાળું છું ! ”

ભારતી જ્યારે એ શબ્દોના તણખા મુખમાંથી વેરતો હતો ત્યારે એની આંખોમાં વીજળી પટા ખેંચી રહી હતી. એ જોતાં જ કવિરાજની સ્ત્રીસન્માનની ભાવના, સૂર્ય પાસેના ખરફની માફક ઓગળી ગઈ: એમના હૈયે કવિતાની ચડેલી ભરતી એકાએક ઓસરી ગઈ અને એમણે વ્યવસ્થાપૂર્વક પીછેહઠ કરી !

ભારતીથી દૂર-સુદૂર ગયા પછી એમના માથામાંથી શિદ્ધ કવિતા ટપકી જીભને ટેરવે ખેંચી ગઈ.

કવિરાજ જતાં જતાં ગાવા લાગ્યા:

“ તું ભારતી કે અંડિકા.....”

નૃત્યાલયમાં

કવિરાજ દીપક રસ્તે ચાલતાં મુઝી આવેલી કવિતાની પકિતઓ ખિરસાજુકમાં ટપકાવતો, કવિતા ગણગણતો જતો હતો, તે વ્યાયામમંદિરનું પાટિયું પાંચી રહેણા અજિત સાથે અથડાઈ પડ્યા !

“એ...ઈ...ઈ...!” અજિત આગળ મોલવા જતો હતો, એટલામાં દીપક એને બંધો :

“ઓહો ! શ્રીયુત અજિતકુમાર કે ?”

“આપ ! કવિરાજ દીપક ? રસ્તામાં કવિતા સૂકરી હશે ?”

“અને તમે ?”

“મારો વિચાર વ્યાયામમંદિરમાં જોડાવાનો છે. પેલું સામે છે તે ?”

“માફ કરજો હો, હું જરાક આટલી અધૂરી પકિત પૂરી લખી હઉં !”

“ખિરસાનોંધને સાચવીને ગળવામાં મૂકીને દીપકે ૧૦ નવેસરથી મળતા હોય તેમ, અજિતનો હાથ પકડી તે હલાવતાં

કહ્યું: “ હાઉ ડૂ યુ ડૂ ? ”—અરે હાં, શ્રીયુત અજિતકુમાર, તમે શું કહેતા હતા ? ”

“ ટૂંકામાં એટલું જ કે, મારે વિચાર વ્યાયામશાળામાં જોડાવાનો છે. માનવી માત્રને કસરતની જરૂર છે. જેને સુદૃઢ શરીર-વાળા બનવું હોય તેણે કસરત તો કરવી જ જોઈએ. પરંતુ ઘરમાં મને વડીલો વ્યાયામ કરતાં વારે છે.....”

“ જરા ધીમે. ” દીપકે પોતાના ડાબા હાથનો પાંજો ચતો કરી જમણા હાથે એક એક આંગળી પકડી પકડીને કહેવા માંડ્યું. તમારે કસરત કરવી છે: એક, તેમાં વડીલો વિદ્વન નાખે છે: બે, તેથી તમે વ્યાયામ શાળામાં જોડાવા ઇચ્છો છો: ત્રણ ! હા...પરંતુ કારણ વિના કોઈ પણ કાર્ય સંભવતું નથી—જેમ અલંકાર વિના કવિતા ન સંભવે તેમ. તમારા આ વિચારનું કારણ ? ”

“ દીપક, મારે મર્દ બનવું છે. ”

“ હાં, કેમકે તમારે મર્દ બનવું છે: નંબર ચાર ! બરાબર, તમારે મર્દ બનવું જ જોઈએ. દેશના, હરેક નવજુવાને મર્દ બનવું જોઈએ. એના વિના સુરેશ જેવાઓની સાન ઠેકાણે લાવી શકાતી નથી. કેમ ખરું ને, શ્રીયુત અજિતકુમાર ? ”

“ ખરી વાત. ”

“ પરંતુ મર્દ બનવા માટે કસરત જ કરવી જોઈએ એ તમને કોણે કહ્યું ? કસરત કરવાથી માત્ર સેન્ડો જેવું શરીર બને પણ તેથી કંઈ માણસ મર્દ બનતો નથી. જુઓ શ્રીયુત અજિતકુમાર ! તમારે સુરેશ સાથે મેળ નથી, હવે મારે પણ એની સાથે અણગનાવ થયો છે. અર્થાત્ જ શત્રુના શત્રુ તે સ્વાભાવિક મિત્ર હયા ! એવા મિત્ર તરીકે તેથી હું તમને સલાહ આપું છું કે મર્દ બનવા માટે માણસે હિમત કેળવવી જોઈએ. ”

“ પરંતુ એ હિમત... ”

“...કેળવવાની પણ કળા છે. એ કલામય રીતે હસ્તગત કરવી જોઈએ. તે માટેના એક સુયોગ્ય સ્થળની મને જાતમાહિતી છે. ચાલો, ચાલો, હું તમને હમણાં જ ત્યાં લઈ જાઉં.”

દીપકે હાથ પકડીને અજિતને ખેંચ્યો.

રસ્તામાં કવિરાજ કવિતા ગણગણવા લાગ્યા :

વિરાટ કાયા, વપુ વજ્ર જેવું,

વિદ્યુતરેખા નયને ઝખૂકે;

સ્કંધે ભર્યાં સિંહતણાં બળો, ને-

પ્રતાપી હૈયું નરપુંગવોનું.

“દોસ્ત, અજિત ! સમજ્યો ?”

“શું ?” વિચારગ્રસ્ત અજિતે એકાએક સ્વપ્નભાંગ થતાં જાગૃત થતા માનવીની રીતે પૂછ્યું.

કવિરાજે અત્યાર પહેલાં જે કાવ્યપંક્તિઓ ગણગણી હતી તે મોટેથી ગાઈ બતાવી. “બોલ તને એવા નવજુવાન થવું ગમે ?”

“મારે એવા જ બનવું છે. ‘વપુ વજ્ર જેવું,’ બસ, એવાજ.”

“શ્રીયુત અજિતકુમાર ! તને આ કાવ્યપંક્તિઓ ગમી ?” કવિરાજે હર્ષોન્માદથી પૂછ્યું.

“સુંદર છે.”

“સુંદર ? અરે, અદ્ભૂત છે: અપૂર્વ છે ! અજિતકુમારપોતાની નજીકના માનવીનાં મૂલ્ય કોઈ પણ યુગમાં ઓછાં જ અંકાય છે. બાકી, આવા ભાવવાળી કાવ્યપંક્તિઓ ભૂતકાળમાં કોઈ એ રચી નથી, વર્તમાનમાં મારા સિવાય બીજું કોઈ રચી શકે તેમ નથી અને ભવિષ્યમાં કોઈ રચવાનું પણ નથી—

“એકદર ગુજરાત આ ના, મૂલ્ય આંકે દીપકનાં !” દીપકે લટકા સાથે માઈ નાખ્યું !

“તું કવિતા રચે છે, બહે છે કે બનાવે છે ?” અજિતે ગંભીર વદને પૃચ્છા કરી.

“હું ? હું તો ચપડી વગાડું ને કવિતા બની જાય. જોજે હોં.”
કવિરાજ એક વિપ્લવ મનમાં ગણુગણ્યા અને બોલી ઉઠ્યા. “સાંભળ
ત્યારે :

સનમનો વસ્ત્ર કે ખંજર,
દિલે અરમાન એ છે:
તમન્ના પ્યારની ખાતર,
થવું કુરખાન એ છે !

આ છે કંથારિયાની ઢબની ગઝલ. હવે સાંભળજો ગોવર્ધનરામ
ઢબની કવિતા—

પ્રતિપળ સધવાને, નેત્ર ઠહે ખાઈં પાણી,
જીરણ શીરણ સાડી, ખૂબ ભિંજાય તેથી;
ગૃહિણીપદ તજીને, તેથી એ બાઈ ભોળી,
નિજ તન અતિ કાઠે, અગ્નિને અર્પી દે છે !

અને હવે ગુજરાતના લાડિલા કવિની ઢબનું ગીત પણ સાથે
સાથે સાંભળી લે—

હું તો વીજળીની વેલડીએ ધાતી:
બદાલમની વાટ જોતી !
ભમું રજની ભર ચંદની વેરાતી:
બદાલમની વાટ જોતી !

હું તો ધૂમી વસંત કુંજ કુંજે...”

“કવિરાજ, કવિરાજ ક્ષમા કરો ! પેલા ચૂંદડી કાઢનારાઓના
મુખમાંથી જેમ કંકુના ઢગલે ઢગલા નીકળે છે, તેમ આપના મુખરૂપી
ગોખલામાંથી કવિતાઓના ઢગલે ઢગલા બહાર પડવા લાગ્યા !”

અનિત જોવો ગંભીર જુવાનિયો પણ કંટાળીને બોલી ઉઠ્યો.

કવિરાજ એ સાંભળીને રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં એકદમ થંભી
ગયા અને કકળી ઊઠ્યા: “શ્રીયુત અનિતકુમાર ! તમારે સ્થાને અ-

તમારે કેા અન્ય ગમારે કવિતાદેવિની આ પ્રકારે ઉપેક્ષા કરી હોત, તો હું એને બ...રા...બ...ર દેખાડી આપત..."

"...પરંતુ આપણે બન્ને તો હવે મિત્ર બન્યા છીએ..."

"માટે જ. અને વળી મેં મિત્રભાવે તમારી વતીથી એક પ્રકારના કર્તવ્યને બોળે ઉપાડ્યો છે—અથવા કહો કે તમે મને મિત્ર માનીને એક કામ સોંપ્યું છે. તેથી, મહાકવિ કાલિદાસે પણ કહ્યું છે કે: 'યાત્ના, ભૂંડી નિયતી ફળદા, વ્યર્થ સારી ગુણીની' એ પ્રમાણે હું તમારું કાર્ય પૂર્ણ કરવા કટિબદ્ધ બન્યો છું."

"ઉપકાર આપનો કવિરાજ !"

દીપક તે પછી અજિતને લઈને એક નૃત્યકલામાં ગયો. દાદર ચઢતાં જ તાલબદ્ધ ધુધરીના ઝંકાર શ્રવણે પડ્યા. દીપકે તે તરફ અજિતનું ધ્યાન દોરીને કહ્યું: "આનું નામ સંવાદી, તાલબદ્ધ કલા. આવા વાતાવરણમાં ગમે તેવા કાયર માનવીઓ પણ મર્દ બની ગયે અજિતકુમાર !"

નૃત્યાલયમાં લાંબાલાંબા વાળવાળા છોકરાઓ અને ટૂંકા કેશવાળી છોકરીઓનો મિશ્રનાય થઈ રહ્યો હતો. અજિતને એ જોતાં જ ગમી ગયું. ત્યાંનું વાતાવરણ એની સ્વભાવજન્ય પ્રકૃતિને અનુકૂળ લાગ્યું. અને એના હૈયામાં આ કલાદ્વારા હિંમત કેળવવાનો કીમિયો અજમાવવાની અભિરૂચિ જાગી.

દીપક એ નૃત્યાલયના વ્યવસ્થાપક શ્રી અચળશંકર ઘોષને પિછાનતો હતો. એણે અજિતનો પરિચય કરાવતાં, અહીં આવવાનો હેતુ પણ જણાવી દીધો.

ઁટલે ઘોષબાબુએ સરિમતવદને નમસ્કાર કરીને કહ્યું: "અજિતકુમાર, હિંમત મેળવવા, કેળવવા તેમ ખીલવવા માટે નૃત્ય

એ જ મહાનમાં મહાન યોગ છે. પ્રાચીનકાળના મહાપુરુષોએ મિશ્ર-નૃત્યદ્વારા જ વિશ્વવિજેતા બનવાના સફળ પ્રયોગ અજમાવ્યા હતા. માટે આપ અમારે ત્યાં નિયમિત આવતા જાઓ. અમારે ત્યાં ઝાઝું ખર્ચ પણ નહિ થાય...”

“વળી અહીં હાથ પગ તૂટવાનો યે ભય નથી. એટલે વડીલોનો પણ વાંધો નહિ નડે.” દીપકે ખૂટતું હતું તે પૂરું કરી આપ્યું.

“તમે બંનેની વાત ને સલાહ બરાબર છે.” અનિત એમ કહીને સંમત થયો.

અને હિંમત કેળવવા એ નૃત્યાલયનો શિષ્ય બન્યો !

પત્ર અને ઉત્તર

પત્ર વાંચીને ગોપાળદાદા દિગ્મૂઢ જ બની ગયા. અત્યાર સુધીમાં પાંચેક વખત એમણે અજિતના એ પત્રનું અધ્યયન કરી નાખ્યું હતું. એનો એકેએક અક્ષર સુધ્ધાં એમને મુખપાક થઈ ગયો હતો.

દિવસે એમની પાસે કાંઈ ને કાંઈ ખેડું જ હોય. એટલે દપાલી તરફથી એ પત્ર મળ્યો ત્યારે દાદાજીએ ઝડપથી નજર ફેરવી લઈને એને બાજુ પર મૂકી રાખ્યો હતો. રાત્રે એકાંત મળતાં જ એમણે ધ્યાનપૂર્વક એનું અધ્યયન કર્યું.

જનકીજીને અશોક વાટિકામાં કેદ પૂરાયેલાં જોઈને અંજનિસુત હનુમાનજીને થયો હતો, એવો ક્રોધ અજિતનો પત્ર વાંચ્યા પછી ગોપાળદાદાને પોતાના જ્યંતિ પર થયો.

પાંજરામાં પૂરાયેલા સિંહની માફક ગોપાળદાદા કાશીના મકાનની ખેડકમાં આંટા મારી રહ્યા હતા—અકળાયેલા અને બ્યાકુળતાથી ઘેરાયેલા !

એમણે અજિતનો પત્ર ગાદી પરથી લીધો અને છઠ્ઠી

૧૧ વખત વાંચવા લાગ્યા:

“ પરમપૂજ્ય દાદાજી,

અતિશય મૂંઝવણ પછી, ખૂબ ખૂબ વિચાર કર્યા બાદ, આપ વડીલશ્રીને આ પત્ર લખું છું. આપે તો ઘણા કાળથી કાશીનિવાસ કર્યો છે: આપનાં દર્શન કરે ઘણાં વર્ષ વીતી ગયાં છે. છતાં હમેશાં હું આપની છબી સમક્ષ બેસીને દર્શનાતુર નયનોને તૃપ્ત કરું છું.

પૂજ્યશ્રી, આપ મને રમાડતા, ઘોડા ઘોડા હું બોલતો, તમે ચાર પગના ઘોડા જેવા બની મને પીઠ પર બેસાડતા: હું દોરીનું ચોકડું બનાવી ઉપર બેસતો ને આશુક ચમકાવતો એનું મને જાંખું જાંખું સ્મરણ છે.

મેં સાંભળ્યું છે, આપુજી, બા અને બીજાં સહુ કહે છે કે “ગોપાળદાદા વૃદ્ધાવસ્થા છતાં પહેલવાનોને ય મલ્લકુસ્તીમાં પછાડી નાખે છે: એમણે કસરતથી શરીરને પોલાદ જેવું બનાવી દાણું છે અને ધરડપણને મારી હડાવ્યું છે.”

બાને આપુજી ખાનગી વાતો કરતાં હોય, ત્યારે એમ કહેતાં સાંભળ્યું છે કે: ‘દાદાજીની ઇચ્છા અને આગ્રહ છે કે આપણા અગ્નિ-તને પણ મલ્લકુસ્તીમાં પાવરઘો, વ્યાયામવિશારદ તેમ જ મુકામલ બનાવવો?’ અને તેથી આપાજી આપને પત્રોદ્વારા મારી કસરતી તાલીમની અનેક પ્રકારની માહિતી આપતા રહું છે!

વડીલશ્રી, જેમ કોઈની વાત છૂપી રીતે સાંભળવી એ પાપ છે, તેમ એકની વિરૂદ્ધ શુભ રીતે બીજાને ભંભેરણી કરવી એ પણ પાપ છે, એ હું જાણું છું. ઉપરાંત આ પત્ર તો હું મારાં માતા-પિતાની સામે ફરિયાદ રૂપે આપને લખી રહ્યો છું!

પરંતુ દાદાજી! મારો એકે ઉપાય ન ચાલ્યો, હું ખૂબ અક-ળાયો, ત્યારે ન છૂટકે મારે આપને તરફી આપવી પડી છે.

બા અને આપાજી મને કોઈ જાતની કસરત કરવા દેતાં નથી: જેમાં જરા જેટલું પણ જોખમ કે સાહસ હોય એવી એકે રમત

રમવા દેતાં નથી: મને છેક નાજુક બનાવી દીધો છે. દાદાજી! કહેતાં શરમ આવે છે, પણ કોલેજમાં કેટલાક ટીખળો છોકરાઓ મને છોકરી છોકરી કહીને ચિડવે છે અને એમની સામે થવાની મારામાં હિંમત ન હોવાથી કોલેજકન્યાઓ પણ મારી મશ્કરીઓ કરે છે!

એથી મેં વ્યાયામ કરવાનો નિર્ણય કર્યો, પરંતુ બા ને બાપાજી ‘હાથ પગ ભાગી જાય’ એવી ધમકી આપીને મને કોઈ પ્રકારની કસરત કરવા દેવાં નથી! હવે મારે શું કરવું?

આતો બધું ઠીક; પણ આપની તરફથી અહીં કાશીના એક પંડિત વિશ્વંભરનાથ આવેલા, એમની આગળ પિતાજીએ મારે વિષે કેવળ ગપ્પાં જ માર્યાં હતાં. હું કોઈ સમર્થ પહેલવાન અને મહાન ખેલાડી હોઉં એવી એવી વાતો કરી હતી. પરંતુ પંડિતજીએ પાછળથી મને જોયો હતો, એટલે એમણે આપને વાત તો કરી હશે જ.

એમની સાથેની પિતાજીની વાતો પરથી મને સમજાયું છે કે, એ આપની સાથે પણ છેતરપિંડી ચલાવી રહ્યા છે. અને મારા કહીને કોઈક ભળતા જ ફોટોગ્રાફ્સ આપને મોકલી રહ્યા છે!

દાદાજી! મારે હવે માયકાંગલા રહેવું નથી: ખરેખરા મર્દ બનવું છે. પણ પિતાજી મને કોઈ રીતે માફ કરી ઈચ્છત સાધવા દેતા નથી. હવે મારે શું કરવું? મારી આ મૂંઝવણ માત્ર આપ જ ટાળી શકો એમ છે.

લિ૦

આપનો છોડ

અનિતના પ્રણામ ”

દાદાજીએ એક એક અક્ષર ચીપી ચીપીને વાંચ્યો. એમની આંખોમાં જળઝળિયાં આવી ગયાં.

“જયંતિના મોસાળના સંસ્કાર ન ગયા—પણ દીકરો થઈને આપને આ રીતે દો? ...વિશ્વંભર તો કહેતો જ હતો, કાશીના પંડિત આગળ મારે તો શરમાવાનું થયું ને? નહિ, નહિ, જો હું મારા જ

પૌત્રને માયકાંગલો રહેવા દઉં તો મને ખીજને ઉપદેશ આપવાનો કંઈજ હક નથી. એ દંભ છે, આત્મછળ છે ! હે વિશ્વેશ્વર ! ”

આમ ચિંતા કરતા ગોપાળદાદાએ અજિતને કોલેજને શિરનામે પત્ર લખ્યો.

પરંતુ મોડી રાત સુધી એમને ઊંઘ ન આવી. એમને જ્યંતિની આ પ્રકારની રીતભાતથી ઘણુંજ લાગી આવ્યું હતું. એટલે એમનાથી એજ વખતે પુત્ર ઉપર પત્ર લખ્યા વિના ન રહેવાયું.

ગોપાળદાદાએ પત્ર ખીડીને શિરનામું કર્યું ત્યારે એમને નિરાંત વળી. એજ વખતે એ બહાર નીકળ્યા. બન્ને પત્રો સાચવીને ટપાલ પેટીમાં નાખ્યા અને ઘેર આવ્યા ત્યારે ઘડિયાળમાં ત્રણ ટકોરા પડ્યા !

સુરેશનાં તોફાન

દી પકે આધરમાં સુરેશને યુદ્ધનું તોતરંડે ઝીલ્યાનો પડકાર તો આપ્યો, પરંતુ કવિતાઓનું કારખાનું મસ્તિષ્કમાં ચાલવા માંડ્યું અને પડકારની વાત એ વિસરી ગયો !

છતાં સુરેશ એવી વાત વિસરી શકે તેવો નહોતો.

“સા—ળું પામર જ—તુ ! મને એ પડકાર આપી જાય ?”

દીપક જેવો વિદ્યાર્થી, બીજા ચાર વિદ્યાર્થીઓની હાજરીમાં શબ્દોથી એ સુરેશનો સામનો કરે, એ બની જ ન શકે ! વિદ્યાર્થીઓમાં પણ વર્ણભેદ પડી જાય છે. ગુણકર્મનો સમાજના મોવડીઓ વર્ણ ઠરાવવામાં ભલે સ્વીકાર કરતા ન હોય, છતાં એ ભેદ વ્યવહારમાં અનિવાર્ય બની જાય છે. ક્ષત્રિયોમાં પણ કેટલાક બ્રાહ્મણ કે વૈશ્ય જેવા સ્વભાવના હોય છે અને બ્રાહ્મણોમાં કેટલાકનાં ગુણકર્મ અતિશ્દ્ર સમાં હોય છે. કોલેજમાં સુરેશ લડવૈયો ગણાતો : એ પોતાને બહાદુર માનતો હતો. એટલે દીપક ને અજિત જેવા વિદ્યાર્થીઓ

૧૨ અને ત્યાં સુધી એનાથી અલગ રહેતા.

માનવીની બહાદુરીના એ પ્રકાર હોય છે: કાઈની બહાદુરી સિંહની માફક અનિવાર્ય જરૂરના સમયે જ ઝળકી ઊઠે એવી હોય છે, કાઈની અતિ સંયમવાળી નહિ છતાં વિવેકાવિવેકના બાનવાળી વાધ જેવી હોય છે, તો કાઈની દીપકા, ચિત્તા કે વરૂની માફક વિના કારણે પણ જ્વલકાઈ જતી અને વારંવાર દેખાડો કરનારી હોય છે. સુરેશની બહાદુરી છેલ્લી કક્ષાની હતી. તેથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પીઠ પાછળ એને ‘ઊજળો ગુંડો’ કહેતા.

જે એનો મિત્ર નહિં તે બધાને એ શત્રુ ગણતો. મિત્ર બનનારે એની હા માં હા મેળવવી જ પડતી. પ્રકૃતિએ જ સુરેશ આપબુદ્ધ સર-મુખત્યાર હતો. એનાથી દીપક જેવા સામર્થ્યવિહોણા જુવાનની તુમા-ખી શે સહી જાય ?

હમણાં હમણાં અજિત અને દીપક વચ્ચે દોસ્તી જન્મી હતી, એટલે એક જ ધાગે બેઠે દુસ્મનો પર પ્રહાર થઈ શકે એવી તદખીર સુરેશ શોધી રહ્યો હતો.

એની ટોળાકીના વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે તો એ ગૌરવથી કહેતો: “જોજો ને આ સુરેશના સપાટામાં એ અજિત વેદિયો, દીપક કપિ અને સહુને બાળતી અને કાઈને ઠારતી એવી એ ભારતી કેવાં ફસે છે તે ?”

સુરેશ ખૂબ ડંસીયો હતો. મધ્યમવર્ગનો, વિદ્યવા માતાનો એકનો એક પુત્ર: એટલે નાનપણમાં મોઢે ચડાવેલો તો હતો જ. તેમાં વળી કુળવાન કુટુંબમાં જન્મેલો, અને મેટ્રિક સુધી પહોંચેલો, એટલે એક શ્રીમંત વેપારીએ સારી જેવી પહેરામણી આપીને, પોતાની એકની એક પુત્રિ માટે ખરીદેલો, તેથી મોંઘા રત્નની માફક એને સાચવીને રાખતા એટલે એ ફાટીને ધુમાડે ગયો હતો !

સુરેશના સસરા ત્રિનુબાઈ મુખ્યમાં મીલ સ્ટોર્સ ઉપરાંત બીજા પણ બે ત્રણ ધંધા કરતા હતા. માર્કેટમાં એમની કાપડની

દુકાન હતી, માંડવી પર રંગની દુકાન હતી, તે ઉપરાંત એમની આડતની એક પેઢી ચાલતો હતો. એટલે જમાઈને આગળ વિદ્યા-બ્યાસ માટે મુંબાઈ લાવ્યા, ત્યારે સસરાનો વૈભવ જોઈ સુરેશ વધારે ગર્વિષ્ઠ બની ગયો.

એની પત્ની સુરેખા મેટ્રિકના જ વર્ષે હાઈસ્કૂલમાંથી ગ્રેડી ગઈ હતી. વખત છે ને સારો ફળવાયલો વર ન મળે તો વધારે ભણાવેલી દીકરી દુખી થાય, એવા વિચારથી ચીનુભાઈની પત્ની સવિતાએ એને આગ્રહપૂર્વક નિશાળ છોડાવી હતી. ચીનુભાઈએ કુલીનોને ત્યાં વસાવેલી ન્યાતની અને કુટુંબની કન્યાઓને વિતેલાં કારમાં વિતંકોને યાદ કરીને, સવિતાની શિખામણ સ્વીકારી : એવામાં જ સુરેશ જેવું રત્ન એમને સાંપડ્યું હતું !

તેથી સુરેખાની આગળ અબ્યાસ કરવાની ફોંશ, કુવાની ડાયાની માફક મનની મનમાં જ સમાઈ ગઈ : છતાં પણ સુશિક્ષિત પતિની પત્ની બનશે એવી આશામાં એ સંતોષ માની લેતી હતી.

સુરેખા શાંત સ્વભાવની, હસમુખી અને સુશીલ હતી. પારકે ઘેર જઈને દીકરી દુઃખી ન થાય એ રીતે જ સવિતાએ એને ઉછેરી હતી. સુરેશ જેવો જમાઈ મળવાથી માતાને સંતોષ હતો.

સુરેશ દેખાવડો, તંદુરસ્ત, ભણવામાં હોંશિયાર અને ચાલાક હતો. સસરાને ઘેર સાધન, સગવડ અને સમૃદ્ધિ જોઈએ તેટલાં મળી રહેતાં. પરંતુ આ બધી સરળતા અને સગવડો એ સુરેશમાં નવી જ ખુમારી જન્માવી. વિધવાનો લાડધેડો અને કુળના અભિમાને ગર્વધેડો તો એ હતો જ. તેમાં શ્રીમંત સસરા અને સંસ્કારી તેમજ સૌન્દર્યવાન પત્ની મળી ગયાં, તેથી એનામાં તુમાખી વધતી ગઈ.

પુત્ર કરતાં પણ જમાઈને માટે સસરાના ઘરમાં વધુ કાળજી રખાતી, એને જોઈએ તેટલા પૈસા વાપરવા માટે મળતા; એટલે એની પાછળ ખુશામત કરનારાઓની ટોળી જામી હતી. એમના જોર ઉપર એ ઝૂમતો. આવા ખુશામતખોરાએ એને કોલેજ

બહારની દુનિયા દેખાડવા પણ લઈ જતા : ત્યાં એને ચંદ્ર નામના જુવાનની ઓળખાણ થઈ.

ચંદ્ર મુંબઈની કાળી દુનિયામાં નામચીન બનતો જતો હતો. એની ઓથ મળવા પછી સુરેશ મારકણી દુનિયાના માનવી તરીકે, ધીરે ધીરે, પલટાતો જતો હતો.

હજી સસરાના ઘરમાં સુરેખા સિવાય એનાં આ પરાક્રમોની કોઈને ઝાઝી જાણ થઈ નહોતી. સુરેખા પણ કોઈ રાત્રે એનું મોં ગંધાતું હોય; ઘણી વખત એ સિનેમાને બહાને મોડો ઘેર આવતો હોય; વારંવાર એ ખાનગી રીતે પૈસાની માગણીઓ કરતો હોય તે પરથી એનાં લખખણની થોડી ઘણી પરીક્ષા કરી શકી હતી. છતાં સસરાના ઘરમાં રહેતા પતિની આબરૂ સાચવવા માટે એ ખૂબ સાવધાન રહેતી.

પહેલી વખત એ દારૂ પીને ઘેર ગયો ત્યારે એના મોંમાંથી નીકળતી બદબોથી સુરેખા કંપી ઊડી હતી. એણે હાથે પગે લાગીને આવી લત છોડી દેવા એને વિનવ્યો હતો.

“ તારા સમ હવે કદી પણ એનો સ્પર્શ કરે તો ! ” સુરેશ સુરેખાના ગળે હાથ મૂકીને એવી ખાત્રી પણ આપી હતી.

પરંતુ ચંદ્રના ચક્કરમાં ફર્યા પછી એને અનેક વખત શરદી થઈ જતી અને દાક્તરના કહેવાથી ‘ માત્ર છાંટે ’ એને લેવો પડતો !

કોઈ કોઈ વખત કોલેજ કન્યાઓના રૂપની વાતો પણ એ સુરેખાને કહેતો. અને એચાર રૂપસુંદરીઓનાં નામ લઈને ગર્વથી જણાવતો : “ દીવાની પાછળ પતંગિયાંની માફક એ બધીઓ મારી પાછળ ઘેલી બની જાય છે. પણ હું એમનાથી દૂરને દૂર જ રહું છું ! મારી સુરેખા સુંદરતામાં એમનાથી ક્યાં ઉતરે તેમ છે ? ” એમ કહી તે એને સુખન કરતો અને એને પ્રેમરસે ભીંજવી નાખતો.

આમ બધી બાબતમાં સુરેશ નટખટ બનતો જતો હતો. એની ખાત્રી તો તેને પણ પોતાનાં પ્રતિપક્ષીઓ સામે એણે જાળ બિછાવી નવાં તોફાનો શરૂ કર્યા ત્યારે જ થઈ !

ભારતીએ અજિત સાથે અખોલા લીધા હતા, છતાં અજિતને એ તિરસ્કારતી નહોતી, તેમ એને વીસરી પાણુ ગઈ નહોતી.

કોલેજમાં અજિત પ્રથમ પંક્તિનો વિદ્યાર્થી હતો : પરંતુ એ પુસ્તકીઓ કીડો બની ગયો હતો. તેથી સુરેશ જેવા વિદ્યાર્થીએને એનાં ટીખળ કરવાની તક મળતી.

અજિત હૃદયનો અતિ ભોળો હતો : એટલે દુનિયાને ઓળખી શકતો નહિ. “કોઈ એને શા માટે બનાવે ? એથી એને શું લાભ થાય ?—મારી સામે કોઈને દુસ્મનાવટ રાખવાનું કારણ જ શું હોય ?—જો હું કોઈને દુસ્મન ગણતો કે માનતો નથી, તો ખીજું કોઈ મને દુસ્મન ગ...ણે...જ શા માટે ?”

ભારતી એને સુરેશ જેવાઓથી સાવધાન રહેવાનું કહે : “ત્યારે તે આવી દલીલો કરતો !

૧૩ કંટાળાને ભારતી એને સમજણ પાડતી : “તારી વિક્ષતા

માટે મને માન હોય: તારી પાસેથી મને કંઈ શીખવા મળશે એવી મારી ખાત્રી હોય: તું સન્ન જ છે એમ મારું દિલ કહેતું હોય: તેથી, હું તને કંઈક પૂછવા આવું, તારી પાસે કંઈ શીખવા માગું અથવા તારી સિદ્ધિઓથી મને આનંદની લાગણી થાય; તેથી પણ સુરેશ જેવા છોકરાઓ તારો વિરોધ કરે!”

“પરંતુ એમ કરવાનું કારણ શું?”

“અનિત એટલુંએ નથી સમજતો?”

ખરેખર તે એટલું તો શું પણ એ બાબતમાં જરા પણ સમજતો નહોતો.

એથી ભારતી મનમાં ને મનમાં બડબડતી: “કેટલો ભોજો, કેવો નિર્દોષ છે આ? પુષ્પધન્વાનું ચિત્ર પણ આણે જોયું નહિ હોય, કદાચ!” છતાં બહારથી તે એની ઉપર ચીડાતી.

આવી જ વાતોથી એક દિવસ અકળાઈને ભારતીએ એને જ પૂછ્યું હતું: “અનિત, આટલા બધા છોકરાઓ કોલેજકન્યાઓ પાછળ લટકતાં કરતા કેમ રખડતા હશે?”

“કાણે જાણે? એમને વાંચવાનું ગમતું નહિ હોય, તેથી...”

“તને ખબર છે કે સુરેશ મારી સાથે હસીને વાતો કરવા કેટલાં વળખાં મારે છે?”

“ત્યારે તું એની સાથે વાતો કેમ કરતી નથી?”

“કેમકે એ સારો છોકરો નથી...અનિત મને તો તારી સાથે વાતો કરવી બહુ ગમે છે...”

“એમ તો કંઈ વાંચવાનું ન હોય તો મને ય તારી જ સાથે વાતો કરવાનું મન થાય છે...”

“માનવજીવનમાં વાંચવા અને પરીક્ષાઓ પાસ કરવા પછી પણ બાકી ઘણું કરવાનું રહે છે. અનિત! માનવી મુક્તિ મેળવવા સારૂ વિદ્યોપાર્જન કરે છે: વિદ્યા એટલે મુક્તિ: બંધન નહિ; પછી ભલે ને તે પ્રસ્તકોનું પણ હોય?”

અજિતને ભારતી ગમતી, એની આવી વાતો સાંભળવી પસંદ પડતી, પણ કોઈ પુસ્તકોની વિરૂદ્ધ કહે તે એનાથી સહન થતું નહિ.

અજિતના આ પ્રકારના ભોળપણ તરફ એને દયા આવતી, સાથે સાથે એના એ ભોળપણને જ ક્ષીધે ભારતીને એની તરફ અનુકંપા થઈ અને ધીરે ધીરે એનો અનુરાગમાં પલટો થયો.

તેથી અજિત વ્યાયામશાળામાં જોડાવાને બદલે નૃત્યાલયમાં જતો થયો છે એ ખબરથી ભારતીને દુઃખ થયું. સુરેશ એને હેરાન કરવા માટે હમેશાં ઉત્સુક રહેતો. તેથી પણ ભારતી પરોક્ષ રીતે એની ચોકી કરતી. ‘તું મારે પડખે નહિ હોય તો હું પાંગળો ખની જઈશ’ અજિતના એ શબ્દો અને તે વખતની એની નિરાધારી ભારતીથી વીસરી શકાતા નહોતા.

પરંતુ નૃત્યાલયમાં જવાનું થયું ત્યારથી અજિત ભારતીને લગભગ ભૂલી જ ગયો હતો.

દીપકે એને સમજાવ્યું હતું કે “ભારતી નવા યુગની નારી છે: એથી એનામાં કલા, ક્રામળતા, કમનીયતા કંઈ નથી. નવી નારીમાં હોય છે કઠોરતા, કચકચાટ અને કડવાશ. તેથી તેઓ નૃત્ય જેવી કલાને સમજી શકતી નથી.”

નૃત્યાલયનો વ્યવસ્થાપક તો એને કદપનાના આકાશમાં જ ચગાવ્યાં કરતો. એટલે હવે વાચન અને નૃત્ય એ બે જ એના વ્યવસાય ખની ગયા હતા.

પરંતુ અજિતના આ નવા પરાક્રમની વાત સાંભળ્યા પછી એક સાંજે કોલેજમાંથી નીકળતી વખતે જ ભારતીએ એને વાત કરવા ઊભો રાખ્યો.

“અજિત, ક્યાં જઈશ ? નૃત્યાલયમાં ?”

“હા...ના, ના. આજ તો...”

“ગભરાવાની જરૂર નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે નૃત્ય કરવાથી સજ્જા કાયર પુરૂષો મર્દ ખની બચ છે...”

“બરાબર. તેથી તો...”

“...તું નાચ કરવા જાય છે ને ?”

“તેથી જ.”

“હું તારી સાથે આવું તો ?”

“ભારતી !...તો તો એવી મજા પડે !”

“પછી તું ને હું ધૂધરા બાંધીને સાથે નાચ કરીએ...”

“ઓહ હો ! તો તો એવી મજા પડે ને ! અને દીપકને પણ પછી તો ખોટો પાડી શકાય.”

“દીપકને શું છે ?”

“એ કહે છે : ભારતી નવાયુગની નારી હોવાથી કામળ નથી પણ કઠોર છે. નવાયુગની નારીઓ નૃત્યકલાનો વિરોધ કરે છે—પણ એ બધું ખોટું...”

“અજિત. ખોટું પણ નહિ ને ખરું પણ નહિ. નવાયુગની નારી કાંઈ પણ કલાને ધિક્કારતી નથી : કલાના દુરુપયોગ સામે એમને વાંધો હોય છે. તેજ રીતે નૃત્યકલાને હું પસંદ કરું છું : તારા નાચ-શિયાવેડાને નહિ.”

“સુરેશ પણ મને ‘નાચણિયો’ કહે છે...”

“હું તને એવા નિરસ્કારથી નાચણિયો કહેતી નથી, પણ તું નાચણિયો બની ન જાય એમ ધન્ય છું. અમારા બન્નેના દષ્ટિબિંદુ વચ્ચે ધરમૂળનો આ ફેર છે.”

“પણ શ્રીકૃષ્ણ સમા સમર્થ પુરુષ ગોપિકાઓ જોડે નૃત્ય કરતાં છતાં એમનાથી ભયંકર દૈત્યો અને દાનવો ડરતા; ધૂર્જટીના તાંડવ નૃત્યે આકાશ, પાતાળ ને ધરતી ધ્રૂજતાં હતાં...”

“સુદર્શનધારી શ્રી કૃષ્ણ વીરોમાં એ વીરશ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા, અને મહાકાળ, રૂદ્રાવતાર, શંકર પ્રલયને મુઠીમાં લઈને ફરતા હતા. બોલ તારે એવા રૂદ્રાવતાર બનવું છે કે, પોતાની શારીરિક ને માનસિક શક્તિથી અરિહૃદય કંપાવતા, પાર્થસારથી બનવું છે ?”

“ક-થું-જ નહિ !” કહેતાં અજિતે ચાલવાનો પ્રયાસ કર્યો.

“ઊભો રહે, અજિત.” એને ચાલવાની તૈયારી કરતો બેઈને ભારતી આજ્ઞા કરતી હોય એમ બોલી.

અજિત થંભી ગયો.

“તને મારી વાત પસંદ નથી પડતી, કેમ ?—આનું જ નામ નાયણિયા વેડા. નૃત્યકલા તરફની અભિરૂચી નહિ.—યાદ છે તું તે દિવસે મારી મદદ માગતો હતો ? મારી વાત માનવી ન માનવી એ તારી મરજીની વાત છે. પણ તું નાયણિયો થાય એ મને પસંદ નથી. અજિત, તું ભોળો છે: પરન્તુ સુરેશ તારી પાછળ પડ્યો છે એ ન ભૂલતો ?”

ભારતીને પણ એ શબ્દો બોલતી વખતે ખચર નહોતી કે, એ જ વખતે સુરેશ એના મિત્ર ચંદુ ‘પહેલવાન’ની સાથે મસલત કરતો. ત્યાંથી થોડેક જ દૂર ઊભો હતો. વાતમાં ને વાતમાં એણે એક એ વખત તેમની જ સામે અંગુલિ નિર્દેશ પણ કર્યો હતો.

આ આદ્ય મેદાનમાં ગોઠવાયેલું ભવ્ય પ્રદર્શન મુંબઈવાસી-ઓનું ખાસ આકર્ષણ થઈ પડ્યું હતું. જુવાનવર્ગને રમત-ગમતનાં સાધનો એ ઘડીની ગમ્મત કરાવનારાં લાગવાથી એમનાં તો ટોળે ટોળાં ત્યાં ઊભરાતાં હતાં.

એ પ્રદર્શનમાં, એક ખાનુના છેડા તરફ મોટા એક આડની ઓથે સાધુ કે ફકીર જેવા દેખાવનો આદમી “ નસીબકા ભેદ સમજો : દો દો આના ” એવા લખાણવાળા કપડાના તોરણ નીચે બેઠો હતો.

ખાસ કરીને કોલેજ કન્યાઓ અને કોલેજ કુમારોનો ત્યાં દરોડો જ પડતો હતો.

ભારતીને મલ્લિકા અને સુહાસ આગ્રહપૂર્વક આજે પ્રદર્શન જેવા લઈ આવ્યાં હતાં. પ્રદર્શનના સિંહદ્વાર આગળ એમને ઊર્વશી ભેટી ગઈ અને અંદર ફરતાં ફરતાં મેનાં પશુ એમની સાથે અથડાઈ પડી હતી.

૧૪ મેનાં મનોજની સાથે હતી. એણે હસતાં હસતાં ભારતીને

કહ્યું: “ભારતી ઉત્તર-પશ્ચિમ ખુણા તરફ મોટા ઝાક નીચે એક નજૂમી બેઠો છે. એની પાસે જઈતમે બધાં નશીબના બેદ જાણુને.”

“તેં તો જાણી લીધા ને?” ઉર્વશીએ પૂછ્યું.

“ત્યારે તો તમને કહું છું ને!”

“એમાં કોઈ સિંહરાશિના મિત્રનું નામ તારા બાવી સાથે જોડાયેલું આવ્યું કે નહિ?” મલ્લિકાએ મળક કરી.

“નહિ તો...!” મેનાં એટલું બોલીને જ અટકી ગઈ.

“...એ મનોજની સાથે શા માટે ફરતી હોત?”

સુહાસે જરા ધીરા સ્વરે કહ્યું.

“ખરું જ છે!” મેનાંએ દબતાથી એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને લટકેા કરતી મનોજની સાથે ચાલી ગઈ.

‘ભારતી! આપણે પણ ત્યાં જ જઈએ.” મલ્લિકાએ આગ્રહથી કહ્યું.

“હા, હા. જોઈએ તો ખરા એ ભવિષ્યવેત્તાને?” ઉર્વશીએ એને અનુમોદન આપ્યું.

“મને તો એવી વાતોમાં જરા પણ શ્રદ્ધા નથી.” ભારતી બોલી.

“શ્રદ્ધા તો અમને ય નથી. પરંતુ રસ તો હશે ને?” સુહાસે નવી દલીલ મૂકી.

“અસ્પષ્ટ બાવી પાછળ મિથ્યા ફાંફાં મારવાં તેના કરતાં વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ આગળ મસ્તક નમાવવું સારું.”

“તું તો જાણે વૃદ્ધા બની ગઈ હોય એવું બોલે છે.” મલ્લિકાએ ભારતીની દલીલ સામે ન ફાવવાથી જુદી દિશાએથી આક્રમણ શરૂ કર્યું.

“કેવળ કુતૂહલની ખાતર પણ જવું તો જોઈએ.” સુહાસે મલ્લિકાને અનુમોદન આપ્યું.

“તો ચાલો. આપણે આનંદ મેળવવા તો આવ્યાં જ છીએ ને.”
ભારતી સહમત થઈ.

“હા, હા, મળ પડશે.”

“અને જાણવાનું યે મળશે!”

“શું?”

“કોના નસીબમાં, કેણુ લખાયું છે તે જ સ્તો!”

નજૂમી રેશમી ઝબ્બો પહેરીને ધ્યાનમાં હોય એ રીતે બેઠો હતો. કેસરી રંગના ઝબ્બા ઉપર ખભા સુધી એનાં કાળાં જુદકાં મૂલતાં હતાં. માથા ઉપરના લાલ ફેંટાથી એના વદનમાંથી નવી જ પ્રભા ચમકતી હતી. એની બાજુમાં પિત્તળનું સરસ પાંજરું હતું. તેમાં બે ખાનાં હતાં. પ્રત્યેક ખાનામાં રંગબેરંગી અને મનોહર, નાનકડી એકેક દેવચકલી રમતી હતી.

પાંજરાની બહાર બંધ કરેલાં પરખીડિયાંનો ઢગલો પડ્યો હતો.

નશીબના ભેદ જાણવા માટે જે છત્રાસુ બે આનીનો સિક્કો નાખે, તેની સામે જોઈ, ભેદ જાણનાર નરજનિનો હોય તો કાખી તરફનું અને નારીજનિ હોય તો જમણી બાજુનું પાંજરું નજૂમી ઉઘાડતો. તરત દેવચકલી બહાર આવતી અને એની સામે જ પડેલા ઢગલામાંથી ગમે તે એક પરખીડિયું ચાંચમાં લઈને નજૂમીના હાથમાં મૂકી, પાછી પાંજરામાં ચાલી જતી.

ભારતી અને એની સહિયરાએ થોડીક ક્ષણો સુધી એ ક્રિયા જોઈ અને સુહાસે મદ્દિલકાને આગ્રહ કર્યો : ‘મદ્દિલકા તું નસીબના ભેદ જાણ...’

“મારા કરતાં તારે એની વધુ જરૂર છે.”

“બસ કે, આટલે આવ્યાં અને હવે શરમાઈ ગયાં?”

ભારતીએ હસતાં હસતાં એમ કહી, પાકીટમાંથી બે આના કાઢી નજૂમીની સામે ફેંક્યા.

નાનકડી ચકલી રાણીએ એક પરખીડિયું ઉંચકીને નજૂમી સામે ધર્યું.

પછી તો મલ્લિકા, સુહાસ અને ઉર્વશીએ પણ નસીબની ચિઠ્ઠીઓ મેળવી.

અને વાંચવા માટે ઝાઝની બાજુમાં ગયાં.

પ્રત્યેક પરબીડિયામાં એક એક કાપલી હતી : તેમાં બબ્બે ક્ષીટીઓ લખેલી હતી.

સહુ પોતપોતાના ભાવિના ભેદની કાપલીઓ વાંચવા લાગી. પછી વળી બધાંના સાંભળતાં એ ભેદ વાંચવા વંચાવવાની ખેંચતાણ શરૂ થઈ.

“ મલ્લિકા તું વાંચ. ”

“ સારે તું જ પહેલી વાંચને, સુહાસ ! ”

“ તું નહિ વાંચે તો કંઈ નહિ, આ મારી ઉર્વશી કંઈ તારા જેવી શરમાળ નથી...”

“ અરે વાહરે ! સુહાસ તું મને ભોળી સમજે છે, પણ આ ઉર્વશી કંઈ...”

“ પુરૂષો કહે છે તે તમે આ ઉપરથી ખરું ઠરાવો છો ભારતીએ હસીને કહ્યું.”

“ શું...? ” બે જણે સામટો પ્રશ્ન કર્યો.

“ કે ગમે તેટલી શિક્ષિત હોય છતાં સ્ત્રી છેવટે તો સ્ત્રી જ રહેવાની !...તમે એમાં શરમાઓ છો શીદ ? ચાલો સાંભળો હું મારા નસીબનો ભેદ ખુલ્લો કરું છું.” કહી ભારતીએ પોતાની કાપલી વાંચવા માંડી :

“ તમને મનનો માનેલો વર મળશે : પરંતુ લગ્ન અતિ વિચિત્ર સંજોગોમાં થશે : પહેલાં ગર્જન પછી વર્ષા ! ”

“ ત્યારે હવે મારા ભાવિના ભેદ સાંભળો.” હસતી હસતી મલ્લિકા વાંચવા લાગી :

“ તમારા ભાગ્યમાં એવો પતિ છે કે જેની આગળ તમારું કશું જ ચાલશે નહિ. એના કબ્જામાં નહિ રહો તો ફટકાવે પણ ખરો ! ”

“ મસ્તિકા, એવો જંગલી...”

મસ્તિકાએ સુહાસનું મોઢું દાબી દઈ એને વધુ ભોલવા ન દીધી.

‘ સુહાસ હવે તું વાંચ.’

“ સાંજળો : તમને કલ્યાણરો પતિ પ્રાપ્ત થશે : તમને દેવી માની
એ તમારો પૂજારી બની રહેશે. પરંતુ લગ્ન પહેલાં તમારી સખ્ત
કસોટી થશે.”

“ અને ઉર્વાશી તને...”

“ મને તો...” એણે કાપલી વાંચવા માંડી: “ તમને ઠીંગણો,
બટકો વર મળશે: તે સદાયે તમારાથી દબાયેલો રહેશે: પ્રધાન રાજા
અને રાજા પ્રધાન બનવાના યોગ છે.”

“ ઉર્વાશી, આપણા સહુમાં તું જ નસીબદાર. ” મસ્તિકાએ
એની હડપચી હલાવીને કહ્યું.

“ જરૂર. કેમ નહિ ! ઠીંગણો, બટકો, દબાયેલો રહે એવો વર,
એ તો નસીબ હોય તેને જ મળે ને ? ” સુહાસે અભિનય સાથે
મજાક કરી.

“ અને તારો પતિ તો તારી આરતી ઉતારશે...” ભારતીએ
કહ્યું.

“ અને પૂજા પણ કરશે.” સુહાસે બાકી હતું તે પૂરું કર્યું.

“ પરંતુ મનનો માનેલો તો માત્ર એક ભારતીને જ ભાગ્યે
મંડાયો છે. ” ઉર્વાશીએ આંખના અભિનય સાથે કહ્યું. કાણુ હશે,
એ બોલ જોઈ મસ્તિકા ! ”

“ બીજો કાણુ હોય ? એ તો જરૂર અ-જિ-ત...”

“ મસ્તિકા ! ” ભારતીએ છણકો કર્યો.

“ વેદિયો, નાચણિયો...” ઝાડની બીજ દિશાએથી સુરેશનો
અવાજ સંભળાયો. ત્યાં કોલેજ કુમારો એમના ભાવિના બેઠ વાંચી

રહ્યા હતા. “ અનિત તને એવી તોફાની ઘેરી મળશે તો તારાથી એને સાચવી...”

“ ...મારે એ વાત સાંભળવી નથી.” અનિતનો સ્વર સંભળાયો.

એની જ સાથે ત્રણ ચાર જણાઓના હસવાનો અવાજ આગ્યો.

“ ચાલો આપણે !” ભારતી એમ કહેતા પહેલાં તો ચાલવા માંડી ! ખીજી તરફથી આવતો અવાજ એ પારખી ગઈ હતી એટલે.

દોડીને એને પહેાંચી મળી મલ્લિકાએ કહ્યું: “ જોયુંને ભારતી ! અનિત પણ ભાવિ પત્નીના સંબંધમાં ભાગ્યે લેખ વાંચી રહ્યા છે !”

“ મલ્લિકા ! તને એક વખત કહ્યું...”

ભારતીએ છણકો કર્યો.

“ ...કે લક્ષ્મ ચયા પહેલાં તારે એ નામનો ઉચ્ચાર સુઠ્યા ન કરવો.” સુહાસે સામેથી નાટકી ઢાંચે કહ્યું.

સામેથી ઈંદુ મળી.

“ કાને શોધે છે ઈંદુ ?” ઉર્વશીએ પૂછ્યું.

“ સુરેશને ?” મલ્લિકાએ પણ પૃચ્છા કરી.

“ એ તો ત્યાં રહ્યો...” સુહાસે સરિમત કહ્યું.

“ ત્યાં જતી હોય તો તું પણ નસીબના બેઠ જાણજો. પેલા ઝાડ નીચે...”

“ તે તને પૂછવા નહિ આવું ?” ઈંદુ જરા રોષથી બોલી.

પણ સુરેશને શોધતી જ એ ત્યાં આવી હતી. ફેમકે એણે પ્રદર્શનમાં મળવાનો વાયદો આપ્યો હતો.

અનિત અને દીપક નૃત્યાલયમાં જતા હતા તે વખતે સુરેશ અને એના સાથીદારો આગ્રહ કરીને એને આઝાદ મેદાનમાં લઈ ગયા. ત્યાં એમણે પણ નજૂમી પાસેથી ભાવિના ભેદનાં પરખીડિયાં ખરીદ્યાં હતાં.

ભારતી અને એની સખિઓ જ્યારે ઝાડની એક આબુએ ઊભી ઊભી ગમ્મત કરતી હતી, તે વખતેજ સુરેશ વગેરે ખીજી તરફ પોતાના ભાવિના ભેદ ઉકેલી રહ્યા હતા.

સુરેશે ભારતીને જતી જોઈ, તેથી અનિતને ખનાવવાનો એનો ઉત્સાહ ઓસરી ગયો. અને ઈંદુ દ્વરથી દેખાઈ એટલે અગત્યના કામનું બહાનું કાઢીને એ છટકી ગયો.

અનિત અને દીપક પણ એ ટોળાથી જુદા પડી ગયા. દીપક હમણાં હમણાં અનિતને વળગેલો રહેતો હતો. એક તો અનિત માલદાર માનવીનો વારસ હતો અને વળી સ્વભાવે ગંભીર હોવાથી કવિરાજની કવિતાઓ સાંભળીને ટીકા નહોતો કરતો: એટલે દીપકને એની સાથે ઠીક ગોઠી ગયું હતું.

દીપક મધ્યમ વર્ગનો માનવી હતો : એના પિતા વતનમાં યુજરાતી નિશાળના શિક્ષક હતા : પુત્રને કેળવણી ખાતાનો કેપ્ટુટી થયેલો જેવાની મહત્વાકાંક્ષાએ, એમણે દીપકને કોલેજમાં મોકલવાની હિંમત કરી હતી. શ્રીમંત વર્ગના એમના એ એક વિદ્યાર્થીઓ મોટા થઇને મુ'બઈમાં પિતાની પેઠીઓ સાચવતા હતા, એમણે થોડીધણી મદદની આશા આપી હતી. અને મુ'બઈ જેવા શહેરમાં સારાં ટ્યૂશનો મળી જાય અને એમાંથી ભાગ્ય ઉઘડવાનું હોય તો, કોઈક શ્રીમંત માનવી મરતાં મરતાં પોતાના પુત્રને વારસ તરીકે લાખ્ખોની રકમ પણ આપી દે; એવી પણ પિતાના દિલમાં ઝાંખી ઝાંખી આશા હતી.

દીપક એકાદ ટ્યૂશન કરતો અને પિતાના શ્રીમંત શિષ્યોની પેઠીમાં વારાફરતી જમી લેતો : એટલે બાપની ઉપર બહુ ઓજો પડતો નહોતો. પરંતુ જ્યારથી એને કવિતા કરવાનો છંદ લાગ્યો ત્યારથી ટ્યૂશન તરફ ધણું લક્ષ અપાતું નહિ. કવિઓ રસિક હોવા જ જોઈએ : સૌન્દર્યના પારખુ અને કળાના પૂજક બનવા જ જોઈએ, એવી દીપકની માન્યતા બંધાઈ ગઈ હતી : તેથી તે નૃત્યાલયમાં જતો આવતો થયો હતો.

જ્યારથી દીપક કવિતા કરતો થયો ત્યારથી એના દિલમાં છૂપાઈ બેઠેલી કોઈક ગૂઢશક્તિ એને કહી રહી હતી કે : ‘ તારી રસવૃત્તિને પરિતૃપ્ત કરનારી રસિકા તને અહીંથી જ લાધશે ! ’ એવી એની માન્યતા હતી.

કવિરાજ એ આંતરનાદને ઈશ્વરી પ્રેરણા માની બેઠા હતા. ‘ જો ગાંધીજીનો આત્મનાદ કહે તેમ થતું હોય, તો હું પણ એ બાબતમાં આશાવાદી શા માટે ન રહું ? ’ અને ત્યારથી એમને ગામડાની અને ન્યાતની કન્યાઓ તરફ ઘૂણા થઈ ગઈ હતી. “ મારા ભાગ્યમાં ગામડાની ગમાર પત્ની લખાઈ હોત, તો ભાગ્યદેવિ મને અહીં ધકેલી લાવત જ નહિ. ” એકલા એકલા પડને તો એમણે સેંકડો વખત આ બાબત કહી સંભળાવી હતી; પરંતુ કોઈ કોઈ મિત્રોને ય એમણે એ વાત જણાવી હતી.

અનિત પાસે એમણે હેતુપૂર્વક આ વાત બેત્રણ વખત કહી હતી. પણ દરેક વખતે કોઈને કોઈ પ્રકારના વિચારમાં ડૂબી ગયેલા અનિતે “ ખરૂં છે: એમ બનવું જ જોઈએ. ” એવાં એક બે ટૂંકાં વાક્યોમાં જવાબ આપી દીધા, ત્યારથી કવિરાજ હતાતસાહ બની ગયા હતા.

કવિરાજની ભાગ્યચિટ્ટીમાં આજે એવું આવ્યું હતું કે: “ યોગ્યતાનુસાર સહુની મનકામના સફળ થાય છે: નિરાશ થશો નહિ. આશા રાખો અને તે ફળશે. ”

એટલે રસ્તામાં અનિતને એમણે એ સંબંધમાં જ વારંવાર પૂછ્યાં કર્યું: “ શ્રીયુત અનિતકુમાર, તમે મને ભારતીને યોગ્ય માનતા નથી ? ”

“ કેમ નહિ. બરાબર છે. ભારતી પોતે યોગ્ય છે ! અરે, એ તો મહાન શક્તિ છે...”

“ હા, હા. પરંતુ હું તો આપને મારા સંબંધમાં પૂછી રહ્યો છું. ” યોગ્ય પ્રત્યુત્તર ન મળવાથી નિરાશ થયેલા કવિરાજે ‘ મારા સંબંધમાં ’ એ શબ્દો ઉપર વધુ પડતો ભાર મૂક્યો.

“ હા, હા, તમારા સંબંધમાં ? ઠીક છે...હાં, શું તમારા સંબંધમાં પૂછ્યું ? ” અનિત વિચારતંદ્રામાંથી જાગ્યો અને એણે જ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ કે હું લાયક છું કે નહિ ? ”

“ કેમ નહિ. તમે જરૂર લાયક છો...ભલેને સુરેશ કે બીજાઓ ગમે તે કહે ! ”

કવિરાજે એમાંથી પોતાને અનુકૂળ અર્થ તારવી લીધો. અને આત્મસંતોષ મેળવી મલકાયા !

આજે નૃત્યાલયમાં ન જઈ શકાયું એની ચિંતા કરતો અનિત સેર આવ્યો; ત્યારે કમળા અને જયંતિલાલ ચિંતાતુર બની ગયાં હતાં.

એને જોઈને જયંતિલાલે હસવાનો અભિનય કરીને કહ્યું:

“ ભાઈ, દાદાજીનો પત્ર આવ્યો છે ! ”

ચિત્તભ્રમ

૧૧. જીપાણી કર્યા પછી જયંતિકાલ અને કમળા પુત્રના અભ્યાસ ખંડમાં ગયાં.

પરીક્ષામાં સર્વોત્તમ પદ પ્રાપ્ત કરવા સાફ અખિત વાચનમાં તલ્લીન રહેતો. એટલે એને માતા-પિતાનો પદરવ પણ સંભળાયો નહિ.

“વાંચવામાં કેવો એકધ્યાન બની ગયો છે ?” કમળાએ પુત્રના વાંસામાં હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“દાદાજીના આવવાથી એમાં અડચણ ઊભી થશે.” જયંતિકાલે જાજુમાં પડેલી આરામખુરશીમાં બેસીને ચિંતા વ્યક્ત કરી.

જાણે એ લોકો કોઈકે જુદી જ ભાષામાં વાત કરતાં હોય, અને પોતાનાથી તે સમજી શકાતી ન હોય, તેમ અખિત એમની તરફ એક બે વિપલ મૂઠની માફક તાકીને ભેઈ રહ્યો.

૧૬   તે પછી એને ખ્યાલ આવ્યો કે એના પિતા દાદાજીનો

કશેક ઉલ્લેખ કરતા હતા. એટલે એણે પૂછ્યું: “દાદાજીનો પત્ર આવ્યો છે ?”

“હા. ” જ્યંતિલાલે કહ્યું. એ વાત શરૂ કરવાની તક જ સોધતા હતા.

“ક્યારે ?”

“આજે જ. ”

“શું લખ્યું છે ?”

દાદાજીના પત્રના સંબંધમાં જાણવાની એના દિલમાં ધીરે ધીરે આતુરતા જન્મી.

“એમની તબિયત સારી નથી. ”

“એ-મ...? શું થયું છે, દાદાજીને ?”

“ગભરાવા જેવું ખાસ કંઈ નથી. એ તો કાશીથી પેલા પંડિતજી આવ્યા હતા ને, એમણે વાતમાં ને વાતમાં કહ્યું હતું કે દાદાજીને હમણાં હમણાં, કોઈ કોઈ વખત ચક્રો આવી જાય છે...”

“હા-આ...! એ તો બહુ જ ખરાબ. ” અજિત હવે દાદાજીને જગતી વાતમાં વિશેષ લક્ષ આપવા લાગ્યો.

“ના, ના, ભાઈ એવું ગંભીર નથી. ” કમળાએ દીકરાને આશ્વાસન આપ્યું.

“તમે વચ્ચે બોલ્યા વિના, અજિત સાથે શાંતિથી વાત કરવાની મને જરા તક આપશો ?” કમળા તરફ જ્યંતિલાલે ડાળા તતડાવ્યા. “ઘેરાંની ગત જ...!” જ્યંતિલાલ તે પછીનાં વાક્ય ગળી ગયા. એનો ભાવાર્થ એવો હતો કે: “વાત વાતમાં ખરી વાત ખુલ્લી કરી નાખે !”

પોતાની હાજરીમાં પિતા બાને તતડાવી નાખે એ અજિતને ગમતું નહિ. એટલે એણે અણગમે ખતાવવા સૂચક ભાવે એમની સામે જોયું. અજિતની એ લાક્ષણિકતા હતી. વડીલોની સામે એ

બનતા સુધી એક અક્ષરે બોલતો નહિ. પરંતુ એની સૂચક દષ્ટિ પોતાની ભાષામાં ઘણું ઘણું કહી દેતી !

“ દાદાજી હવે વૃદ્ધ થયા: છતાં વ્યાયામની એમની ધૂન ચાલુ રાખે એટલે કામના શ્રમથી ઘરડાં માનવીઓને ચક્રી આવી જાય એ સ્વાભાવિક છે. ” જયંતિલાલે દીકરાની દષ્ટિની ભાષાથી જય પામીને વાત વંદી જય તે પહેલાં સંભાળી લીધું. “ પણ જરા વિચારવા જેવી તો બીજી વાત છે...”

પુત્રના મન પર આ અધૂરા વાક્યની થયેલી અસર માપવા જયંતિલાલે જરા થોભીને આગળ ચલાવ્યું. પુત્રને વચ્ચે બોલવાની તક એ આપવા નહોતો માગતો: એને તો માત્ર તેની જિજ્ઞાસાને જાગૃત કરવી હતી.

“ ...પંડિતજી કહેતા હતા કે દાદાજી કાં તો ચક્રીને લીધે કે પછી વાયુને લીધે પણ ઘણી વખત ચિત્તભ્રમ જેવા બની જાય છે. એમણે તો આમાંનું કશું જ આપણને જણાવ્યું નહોતું. એટલે મેં આગ્રહપૂર્વક એમને અહીં તેડાવ્યા છે. ”

“ સારું કર્યું. ”

“ એમને તો જીવતા હોય ત્યાં સુધી કાશી છોડીને ક્યાંય જવું નથી. કહે છે: ‘ દેહ ક્ષણભંગુર છે: એનો ધડિતો યે ભરંસો નહિ. એટલે કઈ વેળાએ એ પડી જાય, તેની ખાત્રી નહિ. આટલા વરસ કાશીમાં રહ્યા પછી બીજે મંડે ? એ નહિ બને. મારે તો વિશ્વનાથની છાયામાં મરવું છે ને મણિકર્ણિકા પર બળવું છે ! ’ છતાં મેં અતિ-શય આગ્રહ કર્યો, ને ‘ તમે નહિ આવો તો અમારે અધાંને ત્યાં આવવું પડશે, તેથી અનિતની પરીક્ષા બગડશે ’ એવું લખ્યું ત્યારે આવવાની એમણે હા લખી છે. ”

“ ક્યારે આવશે ? ”

“એ તો નક્કી નથી. પખવાડિયા સુધીમાં આવશે. જોને આ કાગળ.”

કાગળમાં તો ગોપાળદાદાએ લખ્યું હતું કે: ‘વિશ્વભરનાથે આવીને અજિતના સંબંધમાં વાત કરી, ત્યારથી જ મારું મન અહીંથી ઉપડ્યું છે. ક્યારે આવું ને મારા હોનહાર દીકરાને જોઉં એવું જ થયાં કરે છે. કાશીમાં રહેવા છતાં જીવને હવે નિરાંત નથી...’

અજિતે કાગળ વાંચીને પિતાના હાથમાં મૂક્યો.

“એ સંબંધમાં જ અમે તારી સાથે વાત કરવા આવ્યાં હતાં... કેમ ખરું કે નહિ?”

પાછલું વાક્ય જ્યંત કમળાને ઉદ્દેશીને બોલ્યો. એટલે પતિને અનુમોદન આપવા ખાતર જ એણે કહ્યું:

“હા, ભાઈ...”

“જે કહેવું હોય તે કહો...” અજિતે ચોપડી તરફથી ડોકું જોડું કરીને કહ્યું.

“જાણે વાત એમ છે કે?” જ્યંતિદાલે વાતમાં રસ વધારવા સાડે એ વખતે મુખ પર ગંભીરતા ધારણ કરી.

“...વાત એમ છે કે, દાદાજી અહીં જાણું રહેવાના નથી. અને તારે પરીક્ષાની તૈયારી પણ કરવાની છે. એટલે એમની સાથે અનતા સુધી ઓછામાં ઓછા સંપર્ક રાખવો...”

“હા-આ-આ; વાડે!”

“એમના ચિત્તની અસ્વસ્થતાને લઈને તને એ ગમે તેવા સવાલો પૂછે, પણ અને ત્યાં સુધી તારે એમને જવાબ આપવાની જરા યે તસ્દી લેવી નહિ. એ બધો બોલો અમે ઉપાડી લઈશું.”

“પરંતુ જવાબ મેળવવા દાદાજી બહુ જ આગ્રહ કરે તો?” અજિતે પણ ગંભીર ભાવે જ પૂછ્યું.

અનિતને શું કહેવું એની અગાઉથી જ યોજના બડી રાખેલી હોવાથી જ્યંતિલાલે જરા પણ વિચાર કરવા થોભ્યા સિવાય જ કહી નાખ્યું: “કહેવું કે બધું બાપાજી જાણે...”

“હી-ઈ-કા !”

“પંડિતજી કહેતા હતા કે, દાદાજીએ હનુમાનની પૂજા ખૂબ કરેલી એટલે જ્યારે જ્યારે ચિત્ત અસ્વસ્થ અને ત્યારે એમના શરીરમાં હનુમાન ચડે છે ! તે વખતે પછી એમને સાન જ્ઞાન કશું જ રહેતું નથી. તેથી કદાચ વગાડી પણ બેસે છે. માટે તને કહેવા આવ્યાં છીએ કે, દાદાજી અહીં રહે તેટલા દિવસ અને ત્યાં સુધી તારે એમનાથી દૂર જ રહેવું.”

“વારૂ, એમ જ કરીશ.”

જાણે કશું જ સમજતો ન હોય તેમ, અનિતે હકારમાં જવાબ આપ્યા તેથી એનાં માતા-પિતાને સંતોષ થયો.

પરંતુ એ ગયાં ત્યારે અનિત એકલો એકલો હસવા લાગ્યો.

ગોપાળદાદાએ એને કોલેજના શિરનામે જવાબ મોકલ્યો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે: ‘તારો પત્ર વાંચીને હું ખણે જ નારાજ થયો છું; પણ તે તો તને નાજુક બનાવી રાખનાર જ્યંતિ ઉપર. તેં મને ખરી હકીકત લખી જણાવી એથી તારી ઉપર તો ખૂબ ખુશ થયો છું. હું હવે થોડા જ દિવસમાં ત્યાં આવીશ, એટલે તારી તમામ મૂંઝવણ ટળી જશે. વિશ્વંભરની વાત પરથી પણ મારી ખાત્રી થઈ છે કે, જ્યંતિએ આજ સુધી તારા સંબંધમાં મને ખોટી જ ખબરો આપી છે. હવે હું કાશીમાં રહેવાનો નથી. મારો જ પૌત્ર માયકાંગલો રહે ને હું બીજાઓને મદદ બનવાનો ઉપદેશ આપતો ફરૂ, તે કેમ અને ? મારો આ કાગળ ઘરમાં કાઢીને વંચાવીશ નહિ.’

અનિતે દાદાજીનો એ પત્ર ખિસ્સામાંથી કાઢીને ફરીફરીને વાંચ્યો.

“આ અને આપાળ એક મને છેક જ મૂખ માનતાં હશે ?—
વાહ ! આ પણ વડીલો ! એક તરફ પેટના દીકરાને ઠગે છે અને
બીજી તરફ સગા આપને ય બનાવે છે ! ”

અનિતથી હસી જવાયું.

“ઓ દાદાજી ! તમને ચિત્તભ્રમ થયો છે !—પોતે, જાતે જ
‘ઊઠીને અહીં’ આવનાર છેઃ છતાં એમને ચિત્તભ્રમની ખીમારી લાગુ
પડી છે, એવું આપુજી કહે છે ! આપુજી ! તમારી હિંમત પણ ગબજબની
છે ને ? ”

બિંધતા પહેલાં અનિતે હસતાં હસતાં પિતાની કલ્પનામૂર્તિને
પૂછ્યું : “આપુજી તમે તમારા પિતાજી સાથે જે જાતનું વર્તન રાખો
છો, એવું વર્તન તમારો પુત્ર તમારી સાથે રાખે તો ? ”

નવું ધતિંગ

અનિત જાગ્યો ત્યારે એના આંગણે નવું જ ધતિંગ જામ્યું હતું. ફૂલવાળો હારતોરાના આઠ દસ કંડિયા મજૂરોને માથે ઉપડાવીને આગ્યો હતો. એને જયંતિલાલ ગોપાળદાસના મકાનનું શિરનામું કાઢકે લખી આપ્યું હતું.

જયંતિલાલ એની સાથે રકબદ કરતા હતા, એટલામાં છાપખાનાનો છોકરો એક પડીકું આપીને ચાલી ગયો. માળી સાથેની માથાકૂટથી કંટાળેલા જયંતિલાલે એ પડીકું જોયા વિના જ મૂકી રાખ્યું.

“સાહેબ, આપનો જ માણસ આવીને વરદી આપી ગયો છે : એણે કામ પેટે ખાનાના પાંચ રૂપીઆ પણ આપ્યા છે...”

“...પણ મારે ત્યાંથી કાઢી તારે ત્યાં આવ્યું નથી.” જયંતિલાલે દમામથી કહ્યું.

“સાહેબ, એક સો રૂપીઆનો માલ છે : અમારા જેવા ગરીબ માણસને, આપ જેવા શેઠ સાહેબો, આ રીતે હેરાન

૧૭ કરો ત્યારે અમારે શું કરવું ?” માળી ગળગળો થઈ ગયો.

“અલ્યા, ભાઈ! પણ મારે ત્યાં તે કંઈ છોકરાનાં લગ્ન છે...”

હજી તો જયંતિલાલનું આખું વાક્ય પૂરું નહોતું થયું ત્યાં તો શણુગારેલા ઘોડા સાથે એક માણસે આવીને પૂછ્યું:

“જયંતિલાલ શેઠનું ઘર આ કે?”

“કમ અલ્યા! તારે વળી શું છે?” જયંતિલાલે અકળાઈને પૂછ્યું.

“આપને ત્યાંથી વરઘોડા માટે સાજ સાથેના ઘોડાની વરદી આવી હતી...”

“મારે ત્યાં નહિ. કોઈક ખીજને ઘેર હશે.”

ઘોડાવાળાએ ગજવામાંથી ચિટ્ટી કાઢીને આપી.

“જયંતિલાલ ગોપાળદાસ તો આપ જ ને?”

જયંતિલાલે એની પાસેથી ચિટ્ટી લઈને વાંચી, તો માળીની માફક એને પણ કોઈએ એમનું પૂરેપૂરું શિરનામું લખી આપેલું જોયું!

“સાહેબ, બાનાના બે રૂપિયા પણ કહેવા આવનાર આપનો માણસ આપી ગયો છે!” ઘોડાવાળાએ જણાવ્યું.

“પણ મારે ત્યાં કંઈ વરઘોડો નથી નીકળવાનો!”

“સાળું આતે શું ધતિંગ છે?” કંટાળીને જયંતિલાલ બચડવા લાગ્યા. એટલામાં પાસે પડેલા છાપખાનામાંથી આવેલા પડીકા તરફ એમની દૃષ્ટિ પડી.

“અલ્યા રામા!” જયંતિલાલે ખૂબ મારી. પણ કોઈએ જવાબ આપ્યો નહિ.

રામાએ તે વખતે આમ તેમ ઊભા ઊભા આ નવું નાટક જોઈ રહ્યા હતા!

“અલ્યા કોઈ નથી? બધા સાળા ક્યાં મરી ગયા?”

ખીજઓ તરફની ત્રીડ એમણે નોકરો ઉપર ઉતારવા માંડી.

“કાણુ છે?...ખીજી કાઈ ધરમાં છે કે નહિ?”

જયંતિલાલની જીમરાણી કમળા બહાર આવી.

“શું છે અત્યારના પહોરમાં?” એણે પતિને પૂછ્યું. તે પછી ફૂલહારના કંડિયા જે શણગારેલા ઘોડા તરફ એની દૃષ્ટિ ગઈ.

“માફ કર્યાજી...! આ સાલા કોઈકે ટીબળ કર્યું લાગે છે... તમે જુઓને આ પડીકામાં શું છે?”

કમળા પડીકું ઊડવા લાગી...

એટલામાં પંદર વીસ માનવીઓનું બેન્ડ સાથેનું ધાકું આવી પહોંચ્યું!

એમને જોતાં જ જયંતિલાલે તાડુકા કર્યો.

“આવ્યા, આ શું છે, અહીં?... ”

બેન્ડ મારતર મુસલમાન હતો. એણે આગળ આવીને કહ્યું.

“જયંતિલાલ શેઠ આપકા નામ!...”

“હા, હા, બાઈ! હું જ મુઝો છું બોલ...મેં કંઈ તમને તેડાવ્યા નથી.”

“કયું નહિં? આપકા આદમી અફે તો કત્ર નક્કી કર ગયા થા. હસને મેરેકું પાંચ રૂપૈયા તો બાનાકા બી દીયા...”

“ના, બાઈ, ના. મારે ત્યાં કંઈ દીકરો પરણતો નથી...!”

એ વખતે કમળાએ છાપખાનામાંથી આવેલી કંકાત્રીઓ અને પચીસ રૂપીઆનો આંકડો લાવીને જયંતિલાલને આપ્યાં. આંકડામાંથી ત્રણ રૂપીઆ ‘અગઠિયાં આપેલા તે’ કરીને કાપ્યા હતા!

એક કંકાતરી હાથમાં લઈને જયંતિલાલે વાંચવા માંડી :

“શ્રીમાન,

મારા પુત્ર ચિ. અનિલકુમારનું શુભ લગ્ન શ્રી વિરંચીલાલ બનશ્યામદાસનાં પુત્રી ચિ. ભારતીદેવી સાથે સંવત ૧૯૯૭ના માગ-

શર વદ ૧૦ ને ગુરુવારને રોજ નિધાર્યું છે. એ માંગલિક પ્રસંગે વરવધૂને આશીર્વાદ આપવા, આપ સહકુટુંબ પધારી આભારી કરશે.

લિ. સ્નેહાધીન

જયંતિલાલ ગોપાળદાસ ”

જયંતિલાલ તો એ વાંચીને આભો જ બની ગયો !

વહેલો વહેલો એ ઘરમાં દોડી ગયો અને અજિતને બોલાવી એના હાથમાં કંકોત્રી મૂકીને પૂછવા લાગ્યો :

“ આ બધું શું છે ? ”

બહાર ધાંધલ શર થઈ ગઈ હતી: બેન્ડવાળાઓએ મોટે સુરે બેન્ડ વગાડવાનો આદંબર કરી દીધો હતો ! એમને જોઈને માળા તેમજ શણગારેલા ઘોડાવાળો પણ ‘ આમનું ’ થશે તે માટે ‘ થશે ’ માનીને એક બાજુ પર ગોઠવાઈ ગયા હતા.

બેન્ડ વાગતું સાંભળીને આસપાસનાં મકાનોની બારીઓમાં અને ઓટલાઓ ઉપર જોનારાંઓની હડ જમી ગઈ હતી !

પિતાએ આપેલી કંકોત્રી વાંચીને અજિત દિગ્મૂઠ બની ગયો.

“ અજિત ! ”

અજિતને મૌન ઊભેલો જોઈને જયંતિલાલે ફરીથી પૂછ્યું :

“ આ શાં કારસ્તાન માંડ્યાં છે ? ”

“ મને કશી જ માહિતી નથી. ”

“ તારા કોલેજના દોસ્તોમાંથી તો કોઈએ આ ધતિંગ ઊભું કર્યું નહિ હોય ને ? ”

“ એ પણ કેમ કહી શકાય ? ” અજિત બોચી અંજવાળતો, મૂંઝાતો, ઊભો જ રહ્યો

બહાર બેન્ડવાળાએ ખૂમાખૂમ શર કરી દીધી હતી. અને ધાંધલ વધી પડે એવો મામલો લાગતો હતો ! શું કરવું ? એનો તોડ કાઢવો મુશ્કેલ હતો. એથી જયંતિલાલ અકળાયા.

એમણે રામાને કહ્યું: “અલ્યા, પાંડુ ! જા પેલા લોકાને કહે કે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ !”

“મારા કહેવાથી નહિ જાય તો ?” રામાને તકરાર થવાનો હર લાગતો હતો.

“પણ તું જાતો ખરો ! મારા...બદ્ધાયે કાઢ્યા છે તો !” જયંતિલાલે ફરીથી પણ નોકર ઉપર રોષ ઠાલવ્યો.

પોતાનું બહાર કશું ન ચાલે ત્યારે નિર્જળ માણસો હમેશાં ઘરમાં જ શ્વરાતન બતાવે છે !

પાંડુ ભાગે પગે બહાર ગયો અને વીકુએ આવીને શેઠના હાથમાં ટપાલના પત્રો મૂક્યા.

એમાંથી એક બીજી કંકાત્રી નીકળી. જયંતિલાલે જલદી જલદી એની ઉપર આંખ ફેરવી નાખી :

“સુશ મહારાજ,

સવિનય નિવેદન કે અમારી પુત્રી ચિ. ભારતીદેવીનાં લગ્ન ચિ. અજિતકુમાર જયંતિલાલ સાથે સંવત ૧૯૯૭ના માગશ્વર વદ ૧૦ ને ગુરુવારને રોજ નિર્ધાર્યાં છે. એ શુભ પ્રસંગે, નવદંપતીને આશીર્વાદ આપવાને, આપ સહકુટુંબ પરિવાર પધારી અમને આભારી કરશેજી.

આપનો

વિરંચીલાલ ધનરયામદાસ”

“આ તે શું થવા બેઠું છે ?” જયંતિલાલે કમળા તરફ એ કંકાત્રી ફેંકી.

ભારતીના પિતા તરફની કંકાત્રી વાંચીને કમળાને આશ્ચર્ય થયું.
“કદાચ વિરંચીલાલે તો નક્કી કર્યું નહિ હોય ?”

એને એ વિચાર થયો, પરંતુ એ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરતાં એનો જીવ ન ચાલ્યો.

પાંડુએ બહાર જઈને બધાને ચાહ્યા જવાની શેઠની આજ્ઞા સાંભળાવી. એટલે તો અત્યાર સુધી ધૂંધવાઈ રહેલા અગ્નિમાં ઘી હોમાયું !

“ પેસા દેદો પીછે જઈગે ? ફૂછ મુક્ત બેન્ડ બજાનેકું નહિ . આયે ! ”

બેન્ડ ભારતરે બરાડો પાડ્યો !

“ હાં, હાં, હુંય તે ઘોડો અમસ્તો નથી લાગ્યો...” ઘોડાવાળાને પણ શરૂ થયું.

“ અરે, મિયાં સાહેબ ! આ ફૂલ મંગાવ્યાં છે ને હવે પૈસા આપવા નથી.” માળી બેન્ડવાળાને કહેવા લાગ્યો.

“ કયું પૈસા નહિ દેગે ?...બડા શેઠ હો ગયા હે...જ તરે શેઠકો બહાર બુલવા લા ! ”

બેન્ડવાળાનો સંદેશો લઈને પાંડું અંદર ગયો તે પહેલાં જ જયંતિલાલે બધી વાતો સાંભળી હતી. ‘ વખત છે ને આમાંથી મોટો જંગ જમી જાય ! ’ એ વિચારે તે ગભરાયા અને નજીકની પોલીસ ચોકીને એમણે ટેલિફોનથી ખબર આપી !

વિરંચીલાલને ઘેર આવું નાટક નહોતું થયું. જો કે છાપખાનાનો માણસ એમને પણ કંકાતરીનું પડીકું આપી ગયો હતો. અને પાછળથી ટપાલમાં એમને જયંતિલાલવાળી કંકાત્રી પણ મળી હતી !

વિરંચીલાલે ભારતીને બોલાવોને બેઉ પ્રકારની કંકાત્રીઓ એને વાંચવા આપી. અને ભારતીએ વાંચીને પિતાને તે પાછી આપી, ત્યારે એમણે ગંભીરતાથી એને પૂછ્યું :

“ તને કાઈની ઉપર વહેમ આવે છે, બહેન ? ”

“ હા. પણ એકદમ શંકા લાવવી...”

“ ...તે ખોટું. આપણે ઉતાવળ કરવી નથી. તેમ બહાર આ બાબતમાં કશી હોહા થે કરવી નથી. પણ તું ધ્યાન રાખતી રહેજે.”

વિરંચીલાલ પુત્રીના પિતા હતા. મોટી વય સુધી કુંવારી રહી, કોલેજમાં જતી કન્યાઓની સામે હજુ કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે એનો એમને કડવો અનુભવ હતો.

ભારતી ગઈ ત્યારે વિરંચીલાલના મોં પર કેવળ ઠંડી ગંભીરતા છવાયેલી હતી : પરંતુ એમના હૈયામાં જ્વાલામુખી ધીકી રહ્યો હતો.

“હજુ પોતાની જુવાનીને લજવે એવા છોકરાઓ છે ખરા ? નારીજાતિની સાથે આટલી નીચતા બતાવનારા પામર જુવાનો જ્યાં સુધી દેશમાં જીવતા છે, ત્યાં સુધી ગાંધીજીની સ્વરાજની લડતમાં સફળતા શી રીતે સાંપડવાની હતી ?”...વિરંચીલાલને બીજો વિચાર પણ થયો : “આજ કાલનાં છોકરાઓનું કંઈ કહેવાય નહિ. વખત છે ને ભારતી અને એ છોકરાએ ખાનગી સમજણ કરી પરણી જવાનો વિચાર કરી નાખ્યો હોય તો ?”

પરંતુ એ વિચારને એમણે ઊગતો જ ડાખ્યો.

“મારી ભારતી એવી નથી. પોતાનું ધાર્યું કરવાની હોય છતાં એ છૂપાવે નહિ. એટલી નૈતિક હિંમત તો એનામાં છેજ...”

જયંતિલાલને આંગણે ત્યાં સુધીમાં નાનકડું રમખાણ શરૂ થઈ ગયું હતું. પરંતુ સમયસર પોલીસ આવી પહોંચી એટલે તોફાન થતું અટકી ગયું ! છતાં ખાનગી રીતે મામલાની પતાવટ થઈ નહિ.

અને જયંતિલાલને ફરિયાદી બનીને પોલીસની સાથે ખેંચાવું પડ્યું !

સુરેશ ઈંદુમતિને પ્રદર્શનમાં મળ્યો તે પછી એ બંને
મરિનફાઈવ પર ફરવા ગયાં.

નરિમાન પોઈન્ટ પર તેઓ એકલાં પડ્યાં એટલે સુરેશે
આકાશમાં ચંદ્રને જોઈને કહ્યું: “ઈંદુ! સૂર્યના ચિમ્બને તો
સળગતું જોયું છે: પણ હવે તો ચન્દ્ર સુદ્ધાં શીતળતાનો
સ્વભાવ ત્યાગીને દાહક બનવા લાગ્યો છે...”

“જેમ બરફ માનવીને દહાડી મૂકે છે તેમ?”

ઈંદુએ આખાદ શરસંધાન કર્યું એ સમજીને સુરેશે કહ્યું:

“ઈંદુ, આ ચાલાકી ભારતીના સત્સંગનું પરિણામ હશે?”

“મારામાં તને ચાલાકી દેખાય છે? કે એ રીતે તું
મારી સમક્ષ ભારતીના ગુણાનુવાદ કરે છે?”

“ઈંદુ, આપણે અહીં સુધી આવ્યાં છીએ તે લડાઈ
માટે નહિ...”

“ત્યારે?”

“આનંદ અર્થે.”

“મેં તો માન્યું હતું કે, આનંદનાં સાધનો તો તારે ધણાં ય છે. પરંતુ લગાઈ માટે તો એક માત્ર ઈંદુ જ છે!”

“ઈંદુ ! ઈંદુ !” આસપાસ ભેઈએણે એનો ચિયુક પકડ્યો.

“સુરેશ ?” ઈંદુએ એક જ છલુકા સમેત એના હાથને ધકેલી નાખ્યો.

આજે મારો પ્રિય ઈંદુ ક્રોધ રૂપી વાદળ પાછળ ઢંકાઈ ગયો છે કે...”

“ના. એને રાહુનું ગ્રહણ લાગ્યું છે !”

“ઈંદુ, બધી વાતો હવે ભૂલી જા.”

“અને...”

“આપણે પાછાં મિત્રો બનીએ.”

“શા માટે ?”

“હું તારો મિત્ર છું માટે...”

“હતો. પણ એ તો ખોવાઈ ગયો. આજે તારે કંઈ મારી ગરજ પડી ! ભારતીએ તિરસ્કાર કર્યો કે શું ?”

“એમ સમજીને તું ભારતીના પક્ષમાં બળી ગઈ અને અનિ-તની પક્ષકાર બની છે ?”

“શત્રુનો શત્રુ તે મિત્ર...”

“અરે વાહરે ! ઈંદુ ! તું આમ બોલે છે ત્યારે કેવી મીઠી લાગે છે ? તું ખરેખર ભોળી છે. અનિતને તું ઓળખતી નથી. એ બહારથી દેખાય છે તેટલો વેદિયો નથી.”

“એનું મારે શું ?”

“હું કહું છું કે એની સાથે તારે નિસ્ખત છે.”

“એટલે ?”

“એટલે એ કે અનિત ભારતીને ઉત્ક્રુ બનાવે છે...”

“બલેને...”

“ અનિત ને દીપક અત્યારે એક છે...”

“ હશે...”

“ અને દીપક ભારતીને હાથ કરવા મથે છે...”

“ તે ભારતીએ જોવાનું છે. ”

“ અનિત દીપકને એમાં મદદ કરે છે...”

“ કરતો હશે. કોલેજમાં ભણતા બધા જુવાનિયા પાગલ હોય છે. ”

“ અને એમાંથી અનિત નામનો પાગલ; ઈંદુ નામની પગ-લીની પાછળ દીવાનો બની ગયો છે...”

“ બિલકુલ ખોટું. ”

“ અને સાચું હોય તો ? ”

“ હું માનું જ નહિ ને ! ”

“ સાચિતી આપું તો ? ”

“ તો...શું ?...”

“ મારી સાથેનું રસણું તારે છોડવું એટલી શરત ! ”

“ અનિત બહુ જ ભલો માણસ છે. એને રસાવવાની તારી જ કંઈ યુક્તિ પણ હોય ! ”

“ ઈંદુ, તું મને એટલો અધમ માને છે ? ”

સુરેશે પેસાના પાકીટમાંથી એક પત્ર કાઢીને ઈંદુના હાથમાં મૂક્યો.

“ હવે તારે જે માનવું હોય તે માનજે. ઈંદુ, તું ભલે ગમે તેમ માનતી હો, પરંતુ એક ઈંદુ સિવાય મારી બીજી કોઈ મિત્ર નથી. માટે જ અનિતે તને આપવા તૈયાર કરેલો આ પત્ર મેં મેળવ્યો છે...”

“ મારી ઉપર ઉપકાર કરવા કે અનિત સામે વેર લેવા ? ”

“ તને જો મારો એટલોયે વિશ્વાસ ન હોય, તો મારે હવે કશું જ કહેવું નથી. છતાં જરૂર પડે હું તારો જ છું એટલું યાદ રાખજો. ”

એ શબ્દો બોલતાં બોલતાં જ સુરેશ બોલો થઈ ગયો.

“ સુરેશ, તને માહું લાગ્યું ? ” ઇંદુએ એનો ખભો પકડીને નમ્રભાવે કહ્યું.

સાગર તટે એકાંત જમતું જતું હતું: પગ આગળ ઇંદુના હૈયાના જેવા સાગરના તરંગો આવી આવી અથડાતા હતા: માથા પર ગગનના ઝરૂખે ચડીને નિશાનાથ ડોકીયાં કરતો હતો અને એનું પ્રતિબિંબ મહાસાગરનાં મોઝાંઓ સાથે સંતાકુકડી રમતું હતું.

સુરેશના હૈયામાં એમ ઇંદુ સંતાકુકડી રમતો હતો કે ઇંદુના હૈયામાં સુરેશ, એ સમસ્યા અણઉકેલ જ રહી.

જયંતિલાલને ઘેર રાત્રે એક પીઠ માણસ મળવા ગયો, એની રામા મારફત ખખર સાંભળી, ત્યારે “આ વળી કંઈ નવું ધર્તિંગ તો નહિ હોય ને?” એવા વિચારની વીજળી એમના માથામાં ચમકી ગઈ.

“કાણુ છે?” એમણે કંટાળીને રામાને પૂછ્યું.

“એ તો ખખર નથી.”

“નામ?”

“કહો તો પૂછી આવું!”

“ગમાર! ...કેવો લાગે છે?!”

“શેઠીઆ જોવો...”

“વારૂ બોલાવ!”

“વગર પરિચયે જ આવવાની હિમત કરી છે.” જય જય માટે હાથ જોડીને દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કરતાં જ આગંતુકે કહેવા માંડ્યું.

૧૯ “એસો...” કાણુ જણે આમાંથી વળી શું ઇંદંતૃતીય

નીકળવાનું હશે એવી શંકાથી જ્યંતિલાલે, એક જ શબ્દ કહીને ઈશારત કરી.

“...પરંતુ આવવા જેવું હોવાથી જ આવવાની મને ફરજ પડી છે,” આવનારે જ્યંતિલાલને સાંભળ્યા જ ન હોય તેમ, પોતાની વાત પૂરી કરી.

“મારા લાયક કંઈ કામ...”

“...તો માત્ર આટલું જ હતું.”

બોલનારે એ વખતે ખિસ્સામાંથી એક પરખીડિયું કાઢીને જ્યંતિલાલના હાથમાં મૂક્યું. “આ તમે મોકલ્યું છે?”

પરખીડિયું જોતાં જ જ્યંતિલાલ મળવા આવનારને તેમ જ મુલાકાત પાછળના રહસ્યને સમજી ગયા. એમણે પોતાને એ જ સવારે મળેલો પત્ર ટેબલના ખાનામાંથી કાઢીને આવનારને આપ્યો અને કહ્યું: “અને, આ તમે મોકલાવ્યો હતો?”

“સમજ્યો, ત્યારે તો અમારી માફક તમે પણ...”

“અમારી કથા તો અતિ કરુણ છે!...આપ જ વિરંચીલાલને?”

પછી તો જ્યંતિલાલે પોતાને ઘેર સવારમાં બેઠેલી તમામ ઘટના એમને કહી સંભળાવી.

“તમને કોઈની તરફ શક જાય છે ખરો?” વિરંચીલાલે પૂછ્યું.

“હજી સુધી તો નહિ. મારો અજિત આવી બાબતમાં કદીયે હિતરે એવો નથી...”

“એક બૂંડી થઇ, જ્યંતિલાલ! આ વાત પોલીસમાં ગઇ ન હોત તો ઠીક.”

“નિરૂપાય બને ત્યારે માનવી શું કરે?”

“બાઈ, તમે તો છોકરાના બાપ છો. તમને દીકરીના પિતાના દિલની વાત ન સમજાય. હું આજે જ છૂપી પોલીસના મૂખ્ય અમલદારને મળી આવ્યો. એણે તાંત્રિક તપાસથી ગુન્હેગારને શોધી

કાઠવાની ખાત્રી આપી હતી. પરંતુ હવે તો વાત જગજહેર થઈ જશે!” વિરંચીલાલ જરા ગમગીન થયા.

“વિરંચીલાલ, આમાં પ્રતિષ્ઠાનો તો આપણા બેઠેને માટે સરખો જ પ્રશ્ન છે ને?”

“ખરું. છતાં તમે પુત્રના પિતા છો?...તમારી તો કાપડની દુકાન છે ને?” વિરંચીલાલે એકાએક વાત પલટાવી.

“હા.”

“અજિતકુમાર હશે, ધરમાં?”

“છે, પરીક્ષાઓ નજીક આવે છે ને. વાંચતો હશે. એને તો એ ભલેતે એનો અભ્યાસ.”

“ભારતી એના સંબંધમાં ઘણી વખત વાતો કરે છે!-જરા બોલાવશે? જે થવાનું હશે તે થશે : પણ આટલે સુધી આવ્યો છું ત્યારે જોતો તો જાઉં.”

“આપને મારા છેકરા સંબંધમાં કંઈ શંકા આવી છે?” જયંતિલાલે ગંભીર વદને પૂછ્યું.

“માઠું ના લગાડતા જયંતિલાલ, પરંતુ અત્યારનાં છેકરાંનો ઝાઝો વિશ્વાસ નહિ. લાગ આવે એ તો માયાપોતે ય રમાડી જાય. કેમ ખરું કે નહિ?” વિરંચીલાલ વાક્ય પૂરું કરવાની સાથે જ હસ્યા. એટલે જયંતિલાલને હાંમે ધીરપ વળો.

“અજિત એ પ્રકારનો નથી હો.” એમણે કહ્યું.

“એમ તો મારી ભારતી માટે મને ગળા સુધીનો ભરંસો છે : પણ ભારતી અજિતનાં ખૂબ વખાણુ કરે છે. એટલે આજે પ્રસંગ મળ્યો છે, ત્યારે જરા એને જોઈ તો લઉં!”

જયંતિલાલ એ વાક્યનો જુદો જ અર્થ તારવતા અજિતને બોલાવવા ગયા.

અજિત આવ્યો ત્યારે જયંતિલાલે કહ્યું : “અજિત, આ ભારતી બહેનના પિતા - વિરંચીલાલ!”

નમસ્કાર કરીને અજિત ઊભો રહ્યો,

“ આવો, અજિત, અહીં એસો...” વિરંચીલાલે વિવેક કર્યો.

અજિત એમની સામેના સોફા પર એરો. આજે એ પણ ગમઃ
ગીન હતો. એણે વધુ ગમગીન બનીને, ગંભીર અવાજે કહ્યું :

“ આપના દિલને આજે કેટલું બધું દુઃખ થયું હશે ? ”

“ એ તો હવે પરસ્પર વિચાર કરવાનો પ્રશ્ન બની ગયો છે.
બીજું ગમે તે થયું હોય, પરંતુ આ પ્રકારનાં અધમ કામ કરનારે
આપણુ સૌને મળવાની તક આપી અને જયંતિલાલ તેમ જ હું
એથી મિત્ર બની શક્યા, એ જેવો તેવો લાલ નથી ! ”

“ આપનો ઉપકાર. ”

“ અજિત, તમને કાઠની ઉપર વહેમ છે ખરો ? ”

“ ખરી રીતે તો મારે અંગત તો કાઠની ચે સાથે વિરોધ
નથી. બીજા કાઠના મારી તરફ વિરોધ હોય એવું હું માનતો પણ
નથી. તેમ છતાં આ આગતમાં એકાએક તો આક્ષેપ કાઠની પણ
સામે શી રીતે મૂકી શકાય ? કોલેજમાં કેટલાક છોકરાઓ ટાપળો
હોય પણ ખરા. ”

“ તપાસ કરીને કહેશો ? ”

“ જરૂર મને મારા કરતાં ભારતીને માટે વિશેષ લાગે છે. એમને
આપ મારી વતીથી આત્મસન્ન આપજો. ”

“ ભલે. જાઓ ત્યારે વાંચો. ”

નમસ્કાર કરીને અજિત ગયો.

“ આવા પુત્રના તમે પિતા છો તેથી નસીબદાર છો. આવા-
મોને માટે કાવતરું કરનારા કેટલા બધા દુષ્ટ હોવા જોઈએ ? ”
અજિતના ગયા પછી વિરંચીલાલે કહ્યું.

“ દુનિયા એવી જ છે. ” જયંતિલાલ ફિલ્સુફની અદાથી બોલ્યા.

વિરંચીલાલને બારણા મુઘી વળાવીને આવ્યા ત્યારે જયંતિ-
લાલના હૈયા પરથી અડધો બોળો ઓછો થઈ ગયો હતો.

અનિત અને ભારતીના ઘેર જે દિવસે આણકુદખ્યાં
ધર્તિગતી ધમાલ થઈ ગઈ, તેજ દિવસે ત્રીજા પહોરને સુમારે
સુરેશના મિત્ર અતુલના કાકા ભગુભાઈ શેઠની ઓફિસમાં
નવું તોફાન જાગ્યું હતું.

ભગુભાઈ અતુલના કાકા થાય : અતુલના પિતાનું અવસાન
થયું હતું અને ભગુભાઈ નિઃસંતાન હતા. એટલે અતુલના શ્રીમંત
કાકાનો આગ્રહ હતો કે, એણે પેઢી તેમ ઓફિસના કામ
તરફ ધીમે ધીમે ધ્યાન આપવું. પરંતુ અતુલને હમણાં એટલી
કુરસદ મળતી નહિ.

એ કોલેજમાં જતો : પરંતુ પાસ થવા કે જ્ઞાન મેળવવા
કરતાં ગમ્મત માટે ખાસ. સુરેશ અતુલનો મિત્ર હતો.
અતુલને સુરેશની દોસ્તી ગમતી. કેમકે એ ટીબળી, તોફાની
અને સ્વચ્છંદી હોવાથી એની સાથે મોજ ડીક પડતી !
પૈસા તો અતુલના કાકાના હતા જ !

“આજે કાકા સુરત ગયા છે એટલે આપણે એફિસમાં જ જમાવીશું : ઠીક મોજ પડશે !” એવા આગ્રહ સાથે અતુલ સુરેશ અને બીજા બે ત્રણ દોસ્તોને પોતાની જ મોટરમાં ખેંચી લાવ્યો હતો.

અતુલના હાથમાં પીસ્તાની કાથળી હતી : આગ્રહ કરી કરીને તે સહુને પીસ્તાં આપતો : “ખાઓ યાર, ખાઓ ! આ દુનિયામાં તો ખાધું - પીધું તે જ ખરું !”

ભગુલાઈની ચેમ્બરની બાજુમાં બીજી એક ચેમ્બર ખાલી હતી ત્યાં સહુએ ધામા નાખ્યા. અતુલે એફિસના સિપાઈને બોલાવી નાસ્તાપાણીની ગોઠવણ કરી નાખી.

અંદર પીસ્તાંની ખેંચાખેંચ શરૂ થઈ. થેલી ઉપર કોઈકે રૂપવતિ યુવતીની છબિ છાપેલી હતી. અતુલની દૃષ્ટિ એની તરફ ગઈ. અને એ ભાઈ લટુ બની ગયા ?

“સુરેશ ! કેવી છે...?” એણે હાથમાંથી જ થેલી ખતાવીને પૂછ્યું.

“દૂરથી કેમ કહી શકાય ? લાવ જોઈ ?”

“એ મારી છે : બીજાને ન અપાય !”

“બીજાની મદદ વિતા તારાથી એ કામ પાર ઉતરી શકે તેમ નથી ?”

“કેમ જાણે આ છબિમાંની સુંદરી તું લાવી દેવાનો હોય ?”

“અતુલ, આ સુરેશના શબ્દકોશમાં ‘અશક્ય’ જેવો તો કોઈ શબ્દ જ નથી ! તું નથી જાણતો ?”

“રહેવા દેને યાર, એ બધી તારી ડાંકાસ ? તું તો વાતો બહુ કરવાનો પણ કામના વાખા ?” અતુલ હસ્યો. અને એ શ્રીમંતના વારસની સાથે બીજાઓને હસવું પડ્યું !

“અતુલ ! તું એ-વું માને છે ?”

“નહિતો. તેં પેલાનું શું કર્યું એ જ કહે ! મેં તો તારા કહેવા પ્રમાણે બધું ચે કર્યું...”

“ થોડીક ઠીકરીઓ ખરચી એને ! પરંતુ અંદાનાં પરાક્રમની તને બ્યારે ખમર પડશે, ત્યારે તું કહીશ કે વાહ ! ”

સુરેશ અતુલના કે બીજાના રૂપિયાને ઠીકરાં ગણતો !

“ વાહરે અંદા ! પણ એમાં અતુલના શું દાળિયા પાક્યા ?...”

નાસ્તો આવ્યો એટલે વાતનો રસ ઉડી ગયો ! શ્રીમંતાઈના મધપૂડા પાછળ બણબણતી માખોને મધુબિંદુની જ લાલચ હોય છે ! તેઓને શ્રીમંતોની વાતોમાં માલ દેખાતો નથી અને એમની અક્ષલ વિષે તો એમણે પહેલેથી જ છેદ ઉડાવી દીધો હોય છે !

નાસ્તા પર તૂટાતૂટ ચાલી રહી હતી. એ વખતે સિપાઈએ આવીને કહ્યું : “ અતુલભાઈ ! આપને કોઈ મળવા આવ્યું છે. ”

“ એસાડ હમણાં એને બાબુના ખંડમાં. ” અતુલે વિશેષ પડ-પૂછ કર્યા વિના જ કહી દીધું.

ખાઈ રહ્યા પછી અંદર અંદર મિદાઈ અને ભગિયાં-કચોરીની સામગ્રીની ફેંકાફેંકી શરૂ થઈ ગઈ હતી : ગરબડનેયે પાર નહોતો રહ્યો.

અતુલનાં આ પ્રકારનાં છાનાં તોફાનોથી ઓફિસના માણસો તેમ સિપાઈઓ કંટાળી જતા; પરંતુ શેઠના ભવિષ્યના ગાદીવારસ સામે એમનાથી બોલી શકાતું નહિ. જો કે કાકાના કાને આ તોફાનોનો ગણગણાટ પહોંચ્યો હતો અને તેથી એ નારાજ પણ થયા હતા. છતાં અતુલની વિરૂદ્ધમાં રૂપિયાદ કરવાની કોઈ હિંમત કરતું નહિ. એટલે ભગુભાઈની મોટર આવી છતાં સિપાઈએ અતુલને ચેતવ્યો નહિ; આજે શેઠ ગતે જ બધો મામલો જોઈ ગય તો ઠીક એવી ઇચ્છાથી.

અંદર ખૂબ ધમાધમી જમી હતી : ધિંગામસ્તીની સીમા નહોતી. ત્યાં જ વાદળમાંથી વીજ ચમકે તેમ ચેમ્પરનું પાછળનું આરણ્ય ઉઘડ્યું અને ડોકાયું ત્યાં રીસબરુ મુખરું... ભગુભાઈનું !

એમણે જે આરણ્ય ઉઘાડ્યું હતું તેની તરફ અતુલની પીઠ હતી.

પરંતુ સામે બેઠેલા એના મિત્રોએ કાકાની આંખોમાં સળગતા અંગારા જોયા અને તેઓ ઢીલા પડી ગયા !

અતુલ ઠસ્સાથી એ વખતે બોલી રહ્યો હતો :

“ મારા કાકા કંજૂસ છે, પરંતુ જ્યારે હું આ ઑફિસનો માલિક બનીશ...”

કાકાએ એને ઈશારત કરી : અતુલે પાછળ જોયું...

“ અતુલ ! આ મહત્વના કાર્યમાંથી પરવારે ત્યારે જરા મને મળી જજે ! ”

ઠંડી આગ જેવાં કાકાનાં એ વચનો સાંભળી અતુલના ગભરાટની સીમા ન રહી ! “ ઓહ ! કાકા ! ” એને ઉધરસ આવી ગઈ જેમ તેમ કરીને એ બોલ્યો : “ આપ તો સુરત ગયા હતા ને ? ”

“ ગયો જ હતો... ! ” અને લગુભાઈ વધુ ન બોલતાં પોતાની ચેમ્બરમાં ગયા.

અતુલ અને એના દોસ્તો તેલમાં ડુબેલી માખ જેવા બની, ગુપચુપ ટેબલ સાફ કર્યા મચ્યા ! દોસ્તોને જેમ અને તેમ જલદી છટકી જવું હતું. પરંતુ એ વખતેજ બન્ને ચેમ્બરોને જોડતા પડદાની ડોકાબારી એ વખતે જ ઉઘડી અને અવાજ સાંભળાયો :

“ અતુલ, જરા અહીં આવી જ તો ? ”

બારી બંધ થઈ : અતુલ ગભરાતો ગભરાતો કાકાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા ઉઠ્યો : એ જ વખતે સુરેશની સરદારી નીચે એના તાલીમિત્રો વ્યવસ્થિત પીછેહઠ કરી ગયા !

લગુભાઈની ચેમ્બરમાં, જેમની ચારામ ખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો મેલાં કપડાંવાળો એક માણસ ધોરતો હતો ! એણે બે પગ લાંબા કરીને શેઠના ટેબલ પર ગોઠવ્યા હતા : બેંચમાં એનું કાચું ઉઘડી ગયું હતું અને નસકોરામાંથી આરોહ-અવરોહના તાલ સાથે દીર્ઘ અવાજ થઈ રહ્યો હતો !

ભગુભાઈ શાંત સ્વભાવના વ્યાપારી હતા : એ ભાગ્યે જ ગુસ્સે થતા. કેમકે ગુસ્સાનો એક પણ ભાવ પ્રકટ રીતે ખતાવ્યા સિવાય, શાંત રીતે શબ્દસંધાન કરી લક્ષ્યને વેધવાની કળા એમને સાધ્ય હતી.

અતુલ એમની ચેમ્બરમાં ગયો, ત્યારે પણ જાણે કશું જ બન્યું ન હોય, તે રીતે, આરામખુરશી તરફ આંગળી ધરીને એમણે પૂછ્યું : “આ મહાશય પણ તારા દોસ્ત હશે ?”

અતુલ એને જોતાં જ ચમક્યો !

“પોતે ક્યાંના શેઠ છે ?” અતુલનું મૌન જોઈ ભગુભાઈ એ ખીજો ધા કર્યો.

“મને ખબર નહિ કે આ અહીં આવીને પડ્યો હશે !” અતુલની જીભ થોથરાઈ

“કઈ કોલેજમાં આ શ્રીમાન.....”

“એ તો હોસ્ટેલનો રસોઈઆ છે. કાણ જાણે એ શા કામ માટે આવ્યો...”

“વખતે એણે માન્યું હશે કે આ વેઈટિંગ રૂમ ઠીક છે !”

“એને જગાડું...”

“ને એમ કરવું તને ઉચિત લાગતું હોય તો ! એને ખીજો કશે સુવાની સવડ કરી આપીને તું પાછો આવ. મારે તારી સાથે ધણી અગત્યની વાત કરવાની છે.”

અતુલે હાથ ખેંચીને રસોઈઆને જગાડીને બહાર કાઢ્યો.

અંદર આવતાં જ અતુલે નમ્ર વદને કહ્યું : “હું બહુ જ દિલગીર છું !”

“શા માટે, ભાઈ !”

“જે બન્યું તે...”

“તેં આ ઑફિસને શિસ્તભંગનો સર્વોત્કૃષ્ટ નમૂનો બનાવવામાં ઠીક કુશળતા બતાવી છે : હવે માત્ર કંજૂસ કાકાને ઉદારતા શીખવવાનો અખતરો બાકી રહ્યો છે...”

“ મને માફ કરો ! મારી...”

“ હા, તારી જવાબદારી મારે શિરે છે : મને લાગે છે કે હું મેં ઉપાડવાને યોગ્ય થઈ શક્યો નથી. એટલે મારે મારી એ અયોગ્યતાના સ્વીકાર સાથે, મારી પછી આ ઓફિસ, પેટ્ટી વગેરેનો પોતો તારી ઉપર ન પડે, એવી તજવીજ કરવી જોઈએ. ”

“ કાકા...”

“ ભાઈ જુદો માણસ છું ને ? ઘરડાઓમાં જુવાનો જોટલી પ્રકૃતિ તેમ અક્કલ હોતાં નથી...”

“ મને માફ કરો...”

“ કેટલી વખત, અતુલ ? ”

“ માત્ર હવે એક જ વખત...”

“ પછી?...તો તારે એક જ શરત પાળવી પડશે. ”

“ કબૂલ. ”

“ તો સુરેશની સોખત છોડી દે. મારે બીજી કોઈ શરત કરવી થી. તેં એક જ વખત માટે માગણી કરી છે : મેં પણ એક જ શરત મૂકી છે : હવે આ સંબંધમાં હું બીજી વખત વિચાર નહિ ફે. હવે જાઓ ! ”

“ આના કરતાં તો કાકાએ ગોળી મારી હોત તો સાફ. ”

અતુલને એવો વિચાર થયો. પરંતુ હવે ત્યાંથી નીકળી જવાનાં જ માલ છે એમ સમજીને તે ચાલ્યો ગયો.

એના ગયા પછી આગલા ખંડમાં કારકુનો અને બહાર સિપાઈઓ બીનતારી નેત્રભાષામાં હાસ્યના સંદેશાનો વિનિમય કરી લા હતા.

જયંતિલાલને ઘેર બનેલી ઘટનાનો વૃતાંત આકર્ષક મથાળાં નીચે બીજો જ દિવસે અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો હતો.

તે દિવસે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં મૂખ્ય ચર્ચાનો વિષય એ જ પ્રશ્ન બની ગયો હતો : સુરેશની એમાં આગેવાની હતી.

દીખળી છોકરાઓને આજે હીક મજા પડી હતી. અતુલ હમેશાં આવાં તોફાનોમાં વિશેષ રસ લેતો, પરંતુ આજે એની રસવૃત્તિ ઠરી ગઈ હતી. સુરેશે એને વર્તમાનપત્ર બતાવીને બ્યારે પૂછ્યું : “ જોયું ને આજનું આ જાણું ? ” ત્યારે એણે નિરપેક્ષની માફક કહી નાખ્યું : “ સુરેશ, મને આવાં ધતિગોમાં રસ નથી ! ” ત્યારે સુરેશને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું.

“ કેમ કાકાશ્રીએ કંઈક કડવો ‘ડોઝ’ પાચો કે શું ? ” સુરેશે એનો ખભો ધાબડીને પૂછ્યું. “ દીકરા, તારા પૈસાનો સદુપયોગ થયો છે કે નહિ, એ કહે હવે ? ”

“ સુરેશ મને લાગે છે કે તું વિનોદની હદ ઓળંગી જાય છે ! ” અતુલ ગંભીરતાથી બોલતો હતો. “ આમાંથી

૨૧ વાત વધી જાય તો...”

“ અતુલ, ગભરાય છે ? આ બધું શું મારે માટે છે ? ” તે પછી એણે અતુલના કાનમાં કેટલીક વખત સુધી ગુફ્તેગો કરી. અને વળી એ પ્રકટ રીતે કહેવા લાગ્યો : “ ગભરાય છે શા માટે ? આટલાથી જ નો આમ હગી જઈશ તો પછી ભારતી...”

“ ...સુરેશ, ખસ કર. મારે તારી વાત સાંભળવી નથી.”

“ કંઈ મિનનજ ઠેકાણે લાગતો નથી ! ”

“ એમ સમજ. ” એટલું કહીને કંટાળેલો અતુલ ચાલી ગયો.

એથી સુરેશનું મોં જરા પડી ગયું. આ ઘટના દૂરથી ભારતી જોઈ રહી હતી. સુરેશ આજે ક્યારનો ભારતીને શોધતો હતો. એની દૃષ્ટિ ભારતી ઉપર પડી અને તે વિશેષ લેવાઈ ગયો !

કોલેજના વર્ગો શરૂ થાય તે પહેલાં એક તરફ આવો રંગ જામ્યો હતો, ત્યારે બીજી તરફ ઈંદુ ભારતી સાથે ગંભીરભાવે ચર્ચા કરી રહી હતી.

એણે ભારતીના હાથમાં પત્ર મૂકીને કહ્યું : “ જરા આ જોને ! ”

આગલા દિવસના બનાવોથી ભારતીનું ચીત વ્યથ્ર બની ગયું હતું. તેમાં આજે વળી હાપામાં બધી ખબર પ્રસિદ્ધ થઈ હતી : જો કે એમાં પાતાને લગતી કંઈ બાબતનો ઉલ્લેખ નહોતો, છતાં અજિતને માટે એને બહુ જ લાગી આવ્યું હતું. એટલે ઈંદુએ આપેલો પત્ર વાંચ્યા પહેલાં જ, એને એમ તો થયું જ હતું કે, એ પત્ર પણ તોફાનીઓના ધતિંગતી સાથે સંબંધ ધરાવતો હશે. તો પણ મનમાં ચાલી રહેલાં મંથનો પ્રકટ થઈ ન જાય એ હેતુથી એણે પત્ર લીધો.

“ શાનો પત્ર છે ? ” પત્ર લેતા પહેલાં એણે ઈંદુને પૂછ્યું.

“ વાંચી જોને એટલે જાણીશ. ” અજિતની વાત કહેતાં માનવીને થાય એવા ભાવ ત્યારે ઈંદુના મુખ પર જણાતા હતા.

ભારતીએ ધમ્મજા ન છતાં પત્ર વાંચ્યો, એ પત્ર અજિતે લખ્યો હતો. તેમાં ઈંદુ તરફ પ્રેમ વ્યક્ત કરી, ભારતીની નિંદા કરવામાં આવી હતી. ‘ ભારતી કહોર છે : એ દેખીતી રીતે સુરેશ તરફ

અણુગમે બતાવ્યાનો અભિનય કરે છે, પરંતુ અંદરખાનેથી તો એ એની મિત્ર છે. અને તેથી સુરેશ તારી અવગણના કરે છે !' એવું બધું લખી, ફરીથી પણ અજિતે ઇંદુ તરફનો પોતાનો અનુરાગ પ્રકટ કરી, એના સ્વીકાર માટે કાલાવાલા કર્યા હતા !

ભારતીએ પત્ર વાંચીને ઇંદુને આખો : એ કંઈ બોલી નહિ. એને લખનારની દયા આવી.

“ શું લાગ્યું, તને ? ”

ભારતી બોલતી નથી એ જોઈને ઇંદુએ પૂછ્યું.

“ ખાસ લાગવા જેવું એમાં કંઈજ નથી. ”

“ અજિત કેટલા જાંડા પાણીમાં રમે છે... ”

“ ...મને આ પત્ર અજિતનો લખેલો લાગતો નથી. છતાં એણે જ લખ્યો છે એમ તું માનતી હોય, તો પણ એ તારે ને તેણે જોવાનું છે. ”

“ ભારતી... ”

“ ઇંદુ મારે એની ચર્ચામાં ઉતરવું નથી. સાહેબજી ! ”

ભારતી ચાલી ગઈ : ઇંદુ માત્ર આશ્ચર્યથી એને જોઈ જ રહી.

“ કેવી છે આ ! ”

એણે કલ્પના કરી હતી કે પત્ર વાંચીને ભારતી હાંધેડાશે : અજિત ઉપર ઝુરસે થશે : સુરેશ તરફની કશીક પણ લાગણી વ્યક્ત કરશે. પરંતુ એની એ કલ્પના ખોટી ઠરી. બરફ જેવી ઠંડી ભારતીના મુખપરના ભાવ જરા સરખાવે બદલાયા નહિ. એથી ઇંદુને ખૂબ નવાઈ લાગી.

‘ સુરેશનું આ કાવતરું તો નહિ હોય ? ’ વર્ગમાં જતાં જતાં એના મનમાં શંકા થઈ.

ભારતી ઇંદુ પાસેથી ચાલી ગઈ, પરંતુ એના મનમાંની શંકા મળે ચઢી. એના મનને ખાત્રી થતી જતી હતી કે : આ તમામ

તોફાનો પાછળ સુરેશનો જ હાથ હોવો જોઈએ. એથી એને સુરેશ ઉપર તિરસ્કાર થયો : ‘આટલી બધી અધમતા એક શિક્ષિત જુવાન કરી શકે? આવા માણસો આવતી કાલે રાષ્ટ્રના નાગરિક બનવાના હોય તો તે દેશને માટે પણ ભયંકર બનવાના!’ એનું હૈયું સંકુલ્લ બની ગયું હતું. “અજિતની નિર્માલ્યતાને જ લીધે સુરેશ જેવાઓની અધમ વૃત્તિઓને ઉત્તેજન મળે છે.” એને અજિતની પામરતા તરફ ગુસ્સો ચડ્યો. તે દિવસે પ્રોફેસરોનાં ભાષણો એ સમજી શકી નહિ.

કોલેજ છુટી ત્યારે વળી નવી જ ઘટના બની. ભારતી એકલી ચાલી જતી હતી, તે વખતે હોટલના છોકરા જેવા જણાતા એક છોકરાએ આવીને એને પૂછ્યું :

“ભારતી બહેન, તમે જ કે?”

“કેમ?”

“આ દેશો.”

છોકરો એના હાથમાં એક પરખીડિયું મૂકી ચાલી ગયો.

પત્ર લેવો કે ન લેવો એનો ભારતી વિચાર કરે તે પહેલાં પત્ર લાવનાર અદૃશ્ય થઈ ગયો. પહેલાં તો એણે એ પત્રને નાખી દેવાનો વિચાર કર્યો, તેની સાથે જ એના ટુકડા કરી હવામાં ઉછાળવાની કદપના થઈ, પરંતુ તેણે બેમાંથી એકેય ન કર્યું.

એના મનમાં નવો જ વિચાર થયો :

“આ પણ કાવતરાની સાંકળની એકાદ કડી જ હશે. પત્ર મોકલનારાઓ આટલામાં જ દૂષપાઈને જોતા હોવા જોઈએ. માટે આને ફાડવોયે નહિ ને નાખી પણ ન દેવો—બલે કાવતરાખોરો ખાંડ ખાય! નાખી દઉં તો હું ડરી ગઈ છું એમ જ તેઓ માનશે. મને જ્ઞાનો ડર છે! ઉજળા ગુંડાઓ કાયરો પાસે જ શરાતન બતાવે છે! આ પત્ર કદાચ એમની જ સામે એક નવો પુરાવો બનશે.”

એ ગાડીમાં બેસી ગઈ.

પાછળ પડેલા શિકારીની ચોટમાંથી અચવા સસલું નાસે તેમ સમય ત્વરિત વેગે નાસતો હતો, છતાં ભારતીને કાળનાં ચક્રો થંભી ગયાં હોય એવો ભાસ થતો હતો.

રાત્રે પત્ર વાંચવાનો વિચાર એના કંટાળા આગળ ઢલી ગયો. એટલે અકળાઈને એણે પરબીડિયું ફેડયું. પત્રની ગડીના અંત ભાગ પર દીપકનું નામ લખેલું જોયું, એટલે એણે એ પત્રને ખાબુ પર નાખી દીધો.

એના તખી ગયેલા મગજની એરણ પર વિચારોના નવા ઘાટ ટીપાવા લાગ્યા:

પોતાને નવા યુગના સુધારાવાદી કહેનારા અને સ્ત્રીઓની સ્વાધીનતાના હિમાયતી હોવાનો દાવો કરનારા આજના આ નવજુવાનો કરતાં જુનવાણી યુગના પુરુષો મદર્દમી તેમ માનવતામાં વધારે સારા ને ચઢિયાતા હતા. તેઓ ગમે તે સ્ત્રીને જોતાં જ વેવલા બની નહોતા જતા. વૈધનને આ રીતે વેડફી નાખનારાઓ સિદ્ધાંત ખાતર મરવાની વેળા આવે તે પહેલાં જ જીવવાની તેમ મરવાની શક્તિ ગુમાવી એસે એમાં શી નવાઈ? આ ગિચારો દીપક...”

એણે દીપકની સહીવાળા કાગળ તરફ જોઈને કહ્યું. અને નાખી દીધેલા કાગળ ઉંચકી લઈ વાંચવાનો આરંભ કર્યો:

“શ્રીમતિ ભારતી દેવી,” એ રીતે સંબોધન કરી દીપકે પોતાને એ દેવિના ભક્ત તરીકે વર્ણવી, કંચડે જોવી વિનવણી કરી હતી કે : આપના પુલકિત વદનને હું સ્વપ્નમાં પણ વિસરી શકતો નથી. હું તમારા સ્મરણ-રટનમાં અનેક રાતો અનિદ્રામાં વિતાવું છું. અને જ્યાં તમે હવે મારી વધુ વખત અવગણના કરશો, તો મારે આત્મહત્યા કરવી પડશે ! ”

પત્ર વાચનથી આકળી બનેલી છતાં ભારતીને હસવું આવ્યું.

તે બબડી : “ આજના જુવાનો ને આત્મહત્યા સિવાય બીજું કયું પરાક્રમ આવડવાનું હતું ? ”

એ પત્રને એણે ગુસ્સાથી ચોળીને પૃથ્વી પર પછાડ્યો !

“ બદમાસ, ભીર, પાછ, આ પણ સુરેશનું જ કામ લાગે છે. આવા દુષ્ટોને તો એમના કર્મનાં ફળ ચખાડવાં જ જોઈએ...”

“ ભારતી, જમવા ચાલ ! ” એની માતાનો અવાજ સાંભળ્યો ને “ આવું બા ! ” કહી એ નીચે ગઈ.

જમતાં જમતાં વિરંચીલાલે આડી અવળી વાતો કરતાં કરતાં કહ્યું : “ મેં અજિતને પહેલી જ વખત જોયો. મગ્નનો છોકરો છે હોં.”

વિરંચીલાલ પત્નીને ઉદ્દેશીને વાત કરતા હતા. છતાં આ વાત એમણે ભારતીનું મન માપવા શરૂ કરી હોય, તેમ એમણે એની સામે જોયું.

ભારતીએ એ વાત તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. એ માત્ર મનમાં બબડી : “ બ-હુ-જ મગ્નનો ! પોતાની જાતનું પણ રક્ષણ કરી ન શકે એવો ! ”

“ એના ઘરનાં માણસો પણ ભલાં છે. ” વિરંચીલાલે પત્ની તરફ જોઈને પોતાની વાત ચાલુ રાખી.

“ ભારતી કહે છે કે એ ભણવામાં તો સહુને ય પાછળ હઠાવી દે છે. ”

નિર્મળાએ પતિના વાક્યની પૂર્તિ કરતી હોય એ હામે જવાબ આપતાં અત્યાર સુધી તટસ્થ રહેલી પુત્રીને ચર્ચામાં ખેંચવાની ઇચ્છાથી કહ્યું.

“ ખરી વાત, બહેન ! ” પિતાએ પણ પુત્રીને ખોલાવવા માટે જ સીધો સવાલ કર્યો.

“ હા. ”

ભારતી વિશેષ ખોલી નહિ. એણે માત્ર એકજ અક્ષરમાં પતાવ્યું. એટલે વાત ત્યાં જ અટકી પડી. છતાં એનાં માતા-પિતાએ એને સ્ત્રીસહજ સંકેત માની લીધો.

રાત્રિએ આવી ધરતીને ગોદમાં લઈ ઝંઘાડી દીધી: પણ ભારતી જાગતી જ પડી રહી હતી. પિતાએ અજિતની પ્રશંસા કરી તે એને ન ગમ્યું. બીજે કાંઈ પ્રસંગે એ એની આવી પ્રશંસા સાંભળીને જરૂર રાજ થઈ હોત, પરંતુ આજે તો એને અજિત તરફ ચીડ ચઢી હતી.

ગયા બે દિવસનાં તોફાનો સુરેશનાં જ છે એવું એના દિલને ઠસી ગયું હતું, અને તેનો બદલો કેવી રીતે લેવો એની ગડમથલ એના માથામાં ચાલી રહી હતી. જેમ જેમ એ વિચાર ચક્રો વેગવાન બનતાં, તેમ તેમ અજિત તરફનો એનો અનુરાગ એ ચક્રો વચ્ચે અથડાઈ, કુટાઈને છૂંદાઈ જતો હતો.

દાદાજીનું આગમન

ગો પાળદાદા એકાએક મુંઝઈ આવી ગયા. પત્રમાં પખ-વાડિયા પછી આવવાનું લખેલું, છતાં એ તો ચાર જ દિવસમાં આવી ગયા. એથી જ્યંતિલાલ અને કમળાનાં દિલ ભય, શંકા અને ગભરાટની લાગણીથી ઘેરાઈ ગયાં !

પરંતુ બહારથી બેઠે જણે, અતિશય આનંદ થયો હોય એવો દેખાવ કર્યો.

“ આવવા પહેલાં તાર કર્યો હોત તો મોટર મોકલતને ? ” જ્યંતિલાલે સાકરપીરસણ કર્યું.

“ કંઈ નહિ. મારે મોટરને શું કરવી હતી ? મનને થયું કે લાવને જરા વહેલો જઈ તો અજિતને વહેલો જોવા પામું. મારે ત્યાં કામ પણ શું હતું ? ”

“ એ તો સારું કર્યું. પણ ઘેર છતી મોટરે આપને ભાડાની ગાડીમાં આવવું પડે તે યોગ્ય ન ગણાય. ” કમળાએ વધુ વિવેક કર્યો.

૨૨ “ એ બધું મુંઝઈગરાંઓને સોંપ્યું. હું તો સ્ટેશનથી અહીં

સુધી બિસ્તર-પેટી ઉપાડીને ચાલતો આવું તો પણ થાકું એમ નથી.-અનિત કેમ દેખાતો નથી ?”

જ્યંતિલાલના મનમાં ધ્રારકો પડ્યો. છતાં ચાલે ત્યાં સુધી હાંકે રાખવું એવા ધરાદે, એમણે તરત કહી નાખ્યું : “ગયો હશે ક્યાંક અખાડામાં કે ક્રિકેટ રમવા ! એને તો કોલેજમાંથી આવ્યો કે બસ અખાડો કે મેદાન !”

પતિ આ ગોળો ગપડાવતો હતો, એ સાંભળીને કમળા ધ્રુજ ગઈ. આ પોકળ હવે ક્યાં સુધી ચાલવાનું છે ? ડોસા સાચી વાત જાણુશે તો સહુના કેવા હાલ કરી નાખશે ? એ ભય એની આંખ આગળ ધૂમતો હતો.

દાદાજી જ્યંતિની વાત સાંભળીને ખુશ થઈ ગયા.

“સારું, સારું. તમે તો પોચીયા રહ્યા, પણ મારો અનિત દાદાનું નામ રાખશે. ત્રીજી પેઢી છે ને ? કોઈકે કહ્યું છે ને કે ત્રીજી પેઢી નામ તારે કે ડૂઆડે. કેમ ખરું કે નહિ ?” એમ કહીને એ ખડખડાટ હસી પડ્યા : “હા-હા-હા-હા !”

“આ ડોસો અધું જાણુતો તો નહિ હોય ને ?” જ્યંતિલાલને શંકા થઈ. છતાં હિંમત રાખીને એણે કહ્યું : “ખરું જ !”

દાદાજીએ કપડાં ઉતાર્યાં અને કમળાએ લાવીને મૂકેલા જળ-પાત્રમાંથી પાણી પીધું.

“હવે તો અનિત કદાવર લાગતો હશે, નહિ ? તમે એની બધી છબિઓ મોકલતા હતા તે જોઈને હું તો રાજી રાજી થતો હતો.”

દાદાજી બોલતા હતા ત્યારે કમળા એ ન જોઈ શકે તે રીતે પતિને મૂંગા રહેવાની ઈશારત કરતી હતી. પરંતુ જે નાટક શરૂ કર્યું છે તે અડધે રસ્તેથી પડ્યું મૂકવું એમાં વધુ જોખમ છે, એમ માનીને જ્યંતિલાલે ચાલુ રાખ્યું. તો પણ એનું મન જરા ડગમગવા તો લાગ્યું જ.

“મજેતો છે આમ તો.-પણ હાલમાં પરીક્ષાઓ પાસે આવતી જાય છે ને એટલે...”

“સમજ્યા એ-તો. પરીક્ષાઓ તો લોહીચૂસણી જ છે ! આપણા આપદાદાઓ કહેતા કે મુકિત અપાવે તે વિદ્યા : પરંતુ આજે તો કહેવું જોઈએ કે માંદલા બનાવે તે વિદ્યા ! કેમ ખરું કે નહિ ? હા-હા-હા-હા- ! છતાં આમ તો મારો દીકરો છે તો ભાયડો ! એની મદાનગી ભરી છબિઓ મેં જોઈ છે ને ?”

“હા-રે-હા ! હવે આપ જરા આરામ કરો.” જ્યંતિલાલે એ વાત ટાળવાના ઈરાદે કહ્યું.

“આરામ ? મને કંઈ થાક લાગ્યો નથી. આજકાલના માંદલા જુવાનો આગગાડીની મુસાફરીથી થાકે, હું નહિ ! પણ હા, મારે સ્નાન તો કરવું છે.”

“દમણાં જ હું નહાવાની ઝોરડીમાં તમામ વ્યવસ્થા કરાવી દઉં છું.” કમળાએ સસરાજીની સેવા માટે પોતે કેવી તત્પર છે એ બતાવવાની તક સાધી.

ગોપાળદાદા સ્નાનગૃહમાં ગયા ત્યારે કમળાએ જ્યંતિલાલને કહ્યું : “આ તમે શું આફી રહ્યા છો ?”

“ત્યારે શું કરું ?”

“પણ આપા ઓછા જ જાણ્યા વિના રહેવાના છે ? તમારો દીકરો કે દા’ડાનો મદદ !”

“મોઢે આવે છે એમ જવાબ તો આપી રહ્યો છું પરંતુ મારા કાળજીમાંયે નેલ રેડાયું છે ને ચિંતાનું ચક્ર ચકરવકર ચઈ રહ્યું છે ! પણ કરવું શું ? પેલા પંડિત આવ્યો તો એણે તો ભાંગેરો નહિ વાટી દીધો હોય ?”

“કેમ કહેવાય ?”

“ડોસાની વાત મને તો દ્વિઅર્થી લાગે છે...”

“હજુ તો ગઈ કાલે જ ધર આંગણે લવાડા થયા છે. એ વાત પણ બાપાજી બાણશે જ ને!”

“ત્યારે કરવું શું? હવે તો તું કહે તે કરું. આવે વખતે આ પીડા ક્યાંથી આવી? ડાસાએ કાગળમાં લખ્યું હતું તેમ અજિતને જોઈને પાછા આવ્યા જ્ય તો નિરાંત!”

“અને ન ગયા તો?”

“તો પૂરા ભોગ મળશે!”

“એટલે તો કહું છું કે હવે વધારે ગપોડાં હાંકવાં રહેવા દો.”

“હું તો બાણે ચે રહેવા દઉં, પણ ડાસો પડપૂછ કર્યાં જ કરે છે ને?” જયંતિલાલે નિશ્વાસ મૂકી, કપાળ પરનાં પરસેવાનાં બિંદુ લૂછી નાખ્યાં.

જયંતિલાલે અજિતના અખાડામાં ગયાની વાત કરી પરંતુ એ તો નૃત્યાલયમાં જ ગયો હતો. જે વખતે એના દાદા ઘેર પૌત્રની મહાનગીની વાતો કરી રહ્યા હતા, તે વખતે એમનો એ મદદ બેટો જુદા જ સંકટમાં ફસાયો હતો!

અજિત અને દીપક નૃત્યાલયમાંથી નીકળ્યા ત્યારે એમની સાથે એ ત્રણ યુવાન કન્યાઓ પણ ત્યાંથી જ નીકળી હતી. એ બધાં રાજ-માર્ગ ઉપરથી જતાં હતાં તે વખતે સુરેશનો ચઢાવેલો ચંદુ પહેલવાન લાગ જોઈને જ સામેથી આવ્યો અને એક છોકરીને ધક્કો મારીને પસાર થયો.

“દેખતો લાગતો નથી!” અજિતે ડરતાં ડરતાં, છતાં છોકરીઓ સમક્ષ પોતે ડરપોક નથી એ બતાવવા પૂરતું જ ધીમેથી બોલી નાખ્યું.

ચંદુ તો તક જ શોધતો હતો. તેથી એ આગળ પણ નહોતો ગયો. એ પાછો આવ્યો અને “શું બોલ્યો?” એવી ત્રાડ સાથે જ

તેણે અજિતનું કાંકું પકડીને ખેંચતાં ખેંચતાં દમામથી કહ્યું: “ ફરીથી બોલ તો...?”

એની ત્રાડ સાંભળીને જ અજિતના મોતિયા મરી ગયા. ચંદુની પકડમાં આવેલું કાંકું કળવા માંડ્યું હતું.

“ અરે, પણ ! ભ-ભ-ભા...ઈ...!” બોલતો વખતે એ ગભરાઈ ગયો.

અકસ્માત ભારતી એ રસ્તેથી નીકળી. એને સામી તરફથી આવતી જોઈને ચંદુ વળી વધારે ચગ્યો !

“ સાળા, સુ...બર...”

એણે હાથ ઉપાડ્યો.

“ અરે, પણ તમે સાંભળો તો...” અજીત કરગરતો હતો.

ચંદુએ ઉગામેલો તમાચો હવામાં તોળાઈ રહ્યો હતો ‘ પૃથ્વી માગ આપે તો સારું!’ એવું અજિતને થતું હતું. પરંતુ ચંદુનો તમાચો ભારતીના આગમનની રાહ જોતો હોય તે રીતે એકદમ પડ્યો નહિ.

“ શું છે, શું છે ?” પાસે આવી પહોંચેલી ભારતી વચ્ચે પડી.

જાણે પૃથ્વીમાંથી ફૂટી નીકળ્યો હોય તેમ સુરેશ પણ ત્યાં આવીને ખડો થઈ ગયો. ખરી રીતે તો એ બાજુના મકાનની ઓથે જ ઊભો રહ્યો હતો. તે ભારતીને જોતાં જ બહાર નીકળ્યો.

“ કાણ અજીત !” અજિતની દયા ખાતો હોય એ દબે તે બોલ્યો. અને પછી ચંદુને ઓળખતો ન હોય એવા દેખાવ સાથે એણે કહ્યું: “ શું છે, બલામાણસ ? આ બિચારાનો શું વાંક પડ્યો ? છોડો છોડો !”

ચંદુએ કાંકું છોડ્યું ત્યારે અજિતના જીવમાં જીવ આવ્યો.

સુરેશને જોઈને ભારતી ચાલી ગઈ. સુરેશે ભારતીના દેખતાં

અનિતને આફતમાંથી બચાવ્યાનો પાઠ બજવ્યો અને એ પણ ખીજ તરફ ચાલ્યો.

ચંદુએ અનિતનો હાથ છોડ્યો પણ એ ત્યાંથી ખસ્યો નહોતો. એણે એકલા પડતાં જ અનિતને કહ્યું:

“આજે તો સુરેશની ખાતર તને જતો કરું છું, પણ યાદ રાખજે જો ભારતીની દોસ્તી ચાલુ રાખી છે તો, તારા રાઈ રાઈ જેવડા ટૂંકડા કરી નાખ્યા વિના નહિ રહું, સમજ્યો?”

એટલું કહીને એ પણ સુરેશ ગયો તેજ દિશા તરફ ચાલી ગયો. પરંતુ જતાં જતાં એણે અનિત સામે એવા તો ડોળા કાઢ્યા કે, ‘આ માણસ હમણાં ને હમણાં જ ખૂન કરી નાખશે!’ એવા બચથી અનિતનું સર્વાંગ કંપી ગયું.

શ્રુત્યુના મુખમાંથી છૂટ્યો હોય એવી શાતા એને વળી અને તેણે આસપાસ જોયું તો દીપક અને પેલી કન્યાઓ દૂર ચાલી જતાં જણાયાં.

ખીજે ક્યાંય જવાની એનામાં દિંમત રહી નહોતી, એટલે એ સીધો ઘેર જ ગયો !

ચી. નુભાઈ ઓફિસમાં જઈને બેઠા અને ટેલિફોનની
બંટડી વાગી. સામેથી ભગુભાઈ બોલતા હતા.

“મળમાં, મળમાં!—તમે કેમ છો?—અરે, ભાઈ
આજકાલ બહુ કામ રહે છે?—હા, હા, કહોને, બેલાશક!—
ના રે ના, મને માહું શા માટે લાગે?—સુરેશચંદ્ર?—એમ?
—હું થોડું ઘણું તો બાણું છું...તમે મારી સ્થિતિ બાણો
છો ને?—હા, હા, બરાબર—એમને કંઈ કહું તો સુરેખાને
મનદુઃખ થાય અને એની બાનો જીવ પણ દુભાય—
જમાઈને ઘરમાં રાખવામાં કન્યાના પિતાનો બે બાબુએથી
મરો થાય છે—અરે હા, હા, અતુલને મેં જોયો છે ને?
જરૂર, જરૂર. ના રે ના, સાંભળવાનો મારો ધર્મ છે!—
સાહેબજી!”

ભગુભાઈએ સુરેશના સંબંધમાં ફરિયાદ કરી : એ
અતુલના પૈસાનું પાણી કરાવે છે, અને એને બગાડે છે એમ
૨૩ પણ કહ્યું. એને તમારે શીખામણ તો આપવી જ જોઈએ

એવી સાથે સાથે સલાહ આપી. અને એમની ઑફિસમાં થયેલી ધીંગામસ્તીનું વર્ણન પણ કર્યું.

ચીનુભાઈ, ભગુભાઈના મિત્ર: એ ભગુભાઈ ધડમાથા વિના સુરેશની બદનામી કરવાનો વિચાર પણ ન કરે, એવી ચીનુભાઈના મનની સોએ સો ટકા ખાત્રી ! એ ઉપરાંત સુરેશનાં તોફાનો વિષે એમને એ એક વખત પ્રિન્સીપાલ તરફથી ખબર પણ મળ્યા હતા. એટલે જભાઈના આવા વર્તન માટે સસરાને લાગી આવ્યું.

“ આવા કુળવાન કરતાં સામાન્ય કુટુંબનો છોકરો શોધ્યો હોત તો ? બિચારી સુરેખાના ભાગ્યલેખ કાણ જાણે કેવાયે હશે ? ”

ચીનુભાઈને પહેલી જ વખત આવા વિચારો નહોતા થયા. જ્યારે જ્યારે સુરેશ વિરૂદ્ધની ફરિયાદ સાંભળતા, ત્યારે ત્યારે એમને એવા વિચારો થતા. પરંતુ કુળનો મોહ એમના મનમાંથી જરાયે ધટ્યો નહોતો ! એ જ સુરેશને જભાઈ તરીકે મેળવવા માટે એમણે પચીસથી ત્રીસ હજારનું પાણી કર્યું હતું. અને આજે પણ એમને પોતાની બીજી પુત્રી માટે જભાઈ શોધવો હોય તો કુળવાનને જ શોધે, એવી એમની મનોવશા હતી !

સુરેશનાં તમામ પરાક્રમોની તો સુરેખાને પણ ખબર નહોતી: એ જેટલું જાણતી તેમાંથી પણ કહેવા જેટલું જ એ માતાને કહેતી, બાકીનું હળાહળ એ પચાવી જતી. સવિતા જભાઈને માત્ર ઉડાઉ અને પૈસા માટે વારંવાર પુત્રીને પજવનાર તરીકે જ જાણતી અને કુળવાન જભાઈની એટલી કીમત તો ચૂકવવી પડે ! એમ મનમાં ને મનમાં સમજી પતિને કાને એક પણ વાત જવા દેતી નહિ. પણ સુરેખાને સલાહ આપતી: “ મારી કે તારા બાપુજીની પાસે એમને પૈસા માગતાં સંકોચ થાય, એટલે તારે એમને જોઈએ તો પૈસા આપવાને મારી પાસેથી માગી લેવા ! ”

સુરેખાને સુરેશની આવી રીતભાત પસંદ નહોતી. સસરાના

પૈસા પર આધાર રાખનાર માનવીમાં સ્વાશ્વતીવૃત્તિ ખીલતી નથી: એનું સ્વમાન પણ અલુવિકસ્યું અટકી જાય છે. માટે તમે થોડાં ધણાં ટથુશનો મેળવીને પણ સ્વાવલંબી બનો. આપણે જુદાં રહીએ અને હું પણ ગમે તે કામ કરીને થોડાક પૈસા કમાઈ લાવીશ. એવી સલાહ એણે સુરેશને બે ચાર વખત આપી હતી. અને જવાબમાં એને સાંભળવું પડ્યું હતું: “તે કંઈ તારા બાપા મારી ઉપર ઉપકાર કરતા નથી. મારા વિદ્યાભ્યાસનો તમામ ખર્ચ ઉપાડવાની એમણે કબૂલાત આપી, ત્યારે તો હું તારી સાથે પરણવા તૈયાર થયો હતો ! તારા બાપ કરતાં વધારે પરઠણુ આપનારાઓ મારા ઘેર આવી આવોને ખૂટનાં તળિયાં ધસી નાખતા હતા, સમજી ?” છતાં એ અધાં અપમાન સુરેખા ગળી જતી હતી !

ભગુભાઈએ વાત કરી તે રાતે ચીતુભાઈએ સવિતા મારફત સુરેશને મળવા બોલાવ્યો. પરંતુ સુરેશ એના અભ્યાસના ઓરડામાં નહોતો. એટલે સવિતા એને શોધતી સુરેખાના ઓરડામાં ગઈ.

ત્યાં સુરેશ નહોતો, પણ સુરેખા જેવડી કોઈક અજાણી બાઈ બેઠી હતી. સુરેખા ગંભીર ને ગમગીન દેખાતી હતી : એની આંખો-માંથી આંસુ નીગળતાં હતાં.

માને જોતાં જ સુરેખાએ આંસુ લૂછી નાખ્યાં.

પોતે કશું જોયું ન હોય એવે ભાવે સવિતાએ બહારથી જ ખૂંચ્યું: “સુરેશચંદ્ર નથી આવ્યા ?”

સુરેખાએ માથું હલાવીને ના પાડી.

સવિતા બહારથી જ ચાલી જતી હતી, પરંતુ સુરેખાએ જ કહ્યું: “કુરસદ હોય તો આવ ને !”

“આવું...” કહીને સવિતા પતિને ખજર આપવા ગઈ.

ચીનુભાઈ આવ્યા ત્યારથી જ ગમગીન જણાતા હતા.

“ક્યારે આવશે?” એના બેલવામાં પણ ગમગીની તર-
વરતી હતી.

“ખબર નથી : કંઈ કામ હતું?”

“રોજ મોડા આવે છે?”

“ના-ના..., વેવાણુનો કંઈ કાગળ બાગળ તો નથી આવ્યોને?”

“ના.”

“ત્યારે તમે આજે ચિંતાતુર કેમ લાગો છો?”

“દીકરીના બાપ મુવા છીએ ને?”

પતિનાં આવાં વચનો સાંભળી સવિતાને ધ્રાસ્કો પડ્યો.

“આમ કેમ બોલો છો? સુરેશચંદ્રનો કંઈ વાંક-ગુન્હો?”

“એ બધું મને પછી પૂછજે. હમણાં મને એકલો જ બેસવા દે!”

ભારતીએ સુરેશના કુટુંબ અને રહેઠાણની તપાસ કરી ટેલિ-ફોનથી સુરેખા સાથે મળવાની ગોઠવણ કરી હતી. સવિતા ગઈ તે વખતે સુરેખા અને ભારતી વાતો કરતાં હતાં.

ભારતીએ સુરેખાને એના વિદ્યાર્થી પતિનાં પરાક્રમેથી વાકેફ કરીને કહ્યું: ‘શકમંદ માણસ તરીકે સુરેશનું નામ પોલીસને આપવા પહેલાં હું તમને એટલા માટે મળવા આવો છું, કે તમે હજી પણ જો એને સમજાવીને સીધે રસ્તે લાવી શકો, તો એટલી એને તક આપવી.’

પતિનાં કુકર્મેની વાત જાણીને સુરેખાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં ગયાં.

એ વખતે જ સવિતા આવી.

એક તરફ પતિની વ્યગ્રતા : બીજી તરફ પુત્રીની આંખમાં

આંસુ ! સવિતા વગર જાણે સમજે પણ એથી ચિંતામાં પડી. અને કંટાળેલા પતિએ એને પરોક્ષ ભાવે જવાનું સૂચન કર્યું, તેથી તે સુરેખાની પાસે આવી.

સુરેખાએ ભારતીના આગમનના કારણથી એને વાકેફ કરી, એટલે સવિતાએ ભારતી પાસેથી જ બધો ખુલાસો મેળવ્યો.

“ભારતી બહેન, તમે મારી સુરેખા ઉપર જ નહિ પણ અમારી ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. હવે મારી આટલી વિનતી કબૂલ રાખો અને કૃપા કરીને, જેટલી શાંતિ તમે અત્યાર સુધી રાખી છે તેટલી હવે પણ રાખો.” સવિતાએ ગદ્ગદ બનીને કહ્યું.

“સવિતા બહેન, મેં જ્યારે જાણ્યું કે સુરેશ પરણેલો છે, ત્યારે જ મને સુરેખા બહેન તરફ સમભાવ થયો. એટલે જ હું એમને શોધતી આટલે સુધી વગર ઓળખાણ પિછાણે આવી છું. સુરેખાબહેનને જોઈ ને મને એ મારી સગી બહેન હોય એવું લાગ્યું છે. પરંતુ સુરેશ હવે હદ વટાવી જાય છે...”

“...અમે એમને જરૂર સમજાવીશું. બહેન, હજી એ છોકરવાદ છે. ગદ્દાપચીશી કોને કહેતાં હશે ! મારી સુરેખાની ખાતર તમે મોટું મન બતાવજો બહેન, એટલી જ મારી માગણી છે.”

“હું તમને વિશ્વાસ આપું છું. પણ પોલીસની તપાસ ચાલુ છે, એટલે તો હું સુરેખા બહેનને ચેતવવા આવી.”

“ઉપકાર તમારો બહેન !”

ભારતી ગઈ, તે પછી મા-દીકરીએ ઘણી ઘણી વાતો કરી.

સુરેખાને આજે સુરેશ તરફ ખૂબજ અણગમો થયો હતો. પોલીસ તપાસમાં જો એનું નામ આગળ આવે તો શું થાય, એ વિચારે એ ડરી ગઈ હતી. એટલે એણે, સુરેશ દરરોજ રાતે રખડતો હતો, એકાદ બે વખત દારૂ પીને આવ્યો હતો, એ બધી વાત આજે પહેલી જ વખત માતાને કહી.

એ સાંભળીને સવિતા તો ચમકી જ ગઈ !

કસોટીનો આરંભ

ગોપાળદાદાએ પોતાના ઓરડામાં વ્યાયામની બધી સાધન સામગ્રી ગોઠવી દીધી હતી. એથી એ ખંડ નાનકડી વ્યાયામશાળામાં પલટાઈ ગયો હતો.

એક તરફ મગદળની બે ત્રણ જોડ, બીજી તરફ ડમ્બેલ્સ, ખીંટીએ ચેસ્ટ એક્સપાન્ડર ગોઠવાઈ ગયાં હતાં. બરાબર મધ્યમાં હનુમાનજીની મોટી છબી અને દીવાલ પર ચારે તરફ ‘મર્દ બનો !’ ‘માયકાંગલા ન રહો !’ નાયમાલ્મા બલ-હોનેન લખ્યે છે. ક્લૈષ્ણં મા સ્મઃ ગમઃ પાર્થ । ક્ષુદ્રં હૃદય દૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિष्ठ પરંતપ । નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકં । એવી વિવિધ સૂત્રાવલિ લટકાવી દીધી હતી.

એ બધાની વચ્ચે ગોપાળદાદા કચ્છ મારીને બેસા હતા.

રાત્રે જ એમણે અજિતને મળવા બોલાવ્યો હતો. પરંતુ જયંતિકાલે પિતાને વાતોમાં શેઠી, “ તારે પરીક્ષા માટે તૈયારી કરવાની છે ને જા.” કહી સિક્કતથી એને દૂર કરી દીધો હતો.

હતો. પરંતુ ડોસા એને જોઈ એ તેટલી ચાલ્યાજી ચલાવવા દેવાની વળતી રમત ખેલી રહ્યા હતા, તેની એને કશીજ ખબર નહોતી.

મોડી રાતે દાદાજી અજિતના અભ્યાસખંડમાં ગયા હતા. અને અજિત સાથે બહુ વાતો કરી આવ્યા હતા.

“આપુજીએ કહ્યું હતું કે, તમને ચિત્તભ્રમ થયો છે. માટે મારે તમારી સાથે બહુ વાતો ન કરવી, પણ તમારી સાથે બહુ મળવું યે નહિ; કેમકે તમને હનુમાનજી ચડે છે. તેથી કદાચ તમે મને મારી બેસો !” અજિતે ધીરે ધીરે એ વાત પણ કહી દીધી !

“વાહરે, બેટમજી !” ગોપાળદાદાથી હસી જવાયું. એમના મોંઢામાંની સ્વચ્છ યત્રીસી ચમકી રહી. “ત.રો આપ તો બડો ખેલાડી નીકળ્યો ! કંઈ નહિ, દોકરા, આ વાત માત્ર તું ને હું બેજ નળીએ. જ્યંતિ બહે હમણાં એના મનમાં ખાંડ ખાય ! તું તારે બહારથી એની સલાહ પ્રમાણેજ ચાલજે !”

રાત્રિના અધારા એકાંતમાં દાદાજી અને અજિત વચ્ચે આ પ્રકારની ગોઠવણ થઈ હતી.

સવારે મલ્લ જેવા બનીને દાદાજીએ અજિતને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, ત્યારે બાળુના ઓરડામાં કમળા પતિને કહી રહી હતી :

“અબ ઘડી, બધું પોગળ ફૂટશે...ત્યારે શું થશે ?”

“જે કંઈ થવાનું છે તેથી વિશેષ તો નહિ થાય ને ?” જ્યંતિ-લાલ એને શાંતિ રાખવા સમજાવતો હતો.

“કાણુ નળે દાદાજી શું નું શું કરી નાખશે ! તમારું તો ઠીક પણ મારું શું થશે ? પછી એમની આગળ મારાથી મોં કાઢીને બોલી યે નહિ શકાય !”

“તું નાહકની ચિંતા કરે છે ! અલિ, તું શીદને ચિંતા કરે, બુદ્ધને કરવું હોય તે કરે !” જ્યતિલાલે લટકું કરી, આમ તેમ જોઈ એના ગાલ પર ચૂંટી ખણી !

“અત્યારે તમને આવાં તોફાનો ક્યાંથી સૂઝે છે ?” કમળાએ છણકો કર્યો.

“ખાંડણિયામાં માથું મૂકી તો દીધું જ છે, પછી સાંભેલાનો ડર રાખવાથી શું વળવાનું છે ? આ, બહુ થશે તો આપા ગુસ્સે થશે ! ત્યારે કરગરી પડીશું. ભૂંડી એટલું તો સમજ કે છોરૂ કોરૂ થાય, પણ માવીતર કમાવીતર કદાપિ ન થાય !”

પગ વચ્ચે ધોતિયાની છુટ્ટી પાટલી અથડાતી હતી એ સ્થિતિમાં ‘ટેનિસ શર્ટ’ પહેરીને અજિત દાદાજી પાસે ગયો : ડરતો-ગભરાતો !

“દોકરા મારા, આ તો દાદાજીની વ્યાયામશાળા છે, તારી કોલેજ નહિ. અહીં તો કચ્છ મારવો પડે ને શરીર ખુલ્લું રાખવું જોઈએ. સમજ્યો ? ચાલ જોઈ જલદી કર !”

અજિતનો દાદાજીની આજ્ઞાનો અમલ કર્યા સિવાય છૂટકો જ નહોતો !

“ચાલો, હવે સૂર્યનમસ્કાર શરૂ કરો !” દાદાજીએ ખીજી આજ્ઞા સંભળાવી.

અજિતની કસોટીનો આરંભ થયો. પરંતુ એ કસોટી આકરી હતી. ગોપાળદાદા એમને એમ કાઠિને ય છોડે તેવા નહોતા !

અજિત ઢીલો વીલો બનીને બેઠો જ રહ્યો !

“કેમ ? શું વિચાર કરે છે ?”

“પણ મને...”

અજિત આગળ બોલવા જાય તે પહેલાં બીજા ખંડમાંથી જયંતિલાલે વાત ઉડાવવાની સંજ્ઞાઓ કરવા માંડી !

“બેટા ! તેં તો એકી વખતે એક હજાર સૂર્ય નમસ્કાર કરીને ‘રેકાર્ડ’ કરી. ‘કપ’ :મેળવ્યો છે ને ? તો પછી મારી આગળ શરમાય છે કેમ ?”

દાદાજીની આજ્ઞા અને પિતાની ઈશારતો વચ્ચે, મૂંઝવણને મૂલે મૂલતો અજિત, કુરુક્ષેત્રમાં બેઠે સેનાઓની મધ્યમાં ઊભેલા અર્જુનની માફક ‘શું કરવું ?’ એવી દ્વિધા મનોદશાની અથડામણમાં પડી ગયો !

અજિત કંઈ બોલતો નથી એ જોઈ દાદાજીએ એને પ્રોત્સાહન આપતાં કહ્યું : “હું આવડો ઘરડો છું છતાં શરમાતો નથી ને તું શા માટે શરમાય છે ? ચાલ હું પહેલાં કરું, પછી તો તું નહિ શરમાયને ?” હા-હા-હા-હા...!”

અને દાદાજીએ સૂર્યનમસ્કાર શરૂ કર્યા.

પુત્રની અતિશય મૂંઝવણ જોઈ પિતા એની વધારે ધસી આવ્યો.

“અજિતે ગઈ કાલે અખાડામાં કુસ્તીના ખૂબ દાવ ખેલ્યા છે તેથી આજે એનું શરીર દુઃખે છે !” જયંતિલાલે કહ્યું.

“એ-મ...? હા-હા-હા-હા ! ત્યારે એમ કહેતો શા માટે નથી ? દાદાજીથી તે શરમાવાનું હોય દીકરા મારા ?”

તમે આટલાં બધાં વર્ષ કારીમાં રહ્યા ને...”

“ખરું, ખરું જયંતિ ! હા-હા-હા-હા ! એટલે મારો દીકરો શરમાય ! કંઈ નહિ, આજને આજ શી ઉતાવળ છે ? આવતી કાલે બસ ! દીકરા મારા, આમ શરમાઈએ નહિ, સમજ્યો ? હા-હા-હા-હા !”

દાદાજીએ અજિતનો ખભો થાબડવા માંડ્યો. એમના વજ્જર જેવા પંજના એ વા ઝીલવા અજિતને આકરા થઈ પડ્યા !

ભારતીના ગયા પછી સવિતા અને સુરેખાની સ્થિતિ અતિ કરુણ થઈ પડી.

પતિની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા તેમ સ્વાભાવિક શરમથી સુરેખા આજ સુધી માતાની પાસે જો બધું કહી શકી નહોતી, તે હૈયામાં ધીકરી રહેલા ચિંતામિત્રે ઉભરાવીને અત્યારે બહાર કાઢી નાખ્યું.

આપત્તિકાળે નાનાં મોટાં વચ્ચેની વયની સીમાઓ તૂટી જાય છે : સવિતા એમ અત્યારે સુરેખા માટે માતા નહિ પણ મિત્ર બની ગઈ હતી.

“બા, મારું શું થશે ?” સુરેખા હૂઠવો મૂકીને રાઈ પડી.

“બહેન, તું કાઠી થઈને આમ તે શું કરતી હોઈશિ, બેટા ! હજી તેલ જો તેલની ધાર જો ! એક અન્નણી છોકરી આવીને જો કંઈ કહી જાય તે બધું સાચું જ માની લેવું ?”

હૈયે હતું તેથી જુદાં જ વચન સવિતાના હોઠ બોલવા લાગ્યા.

૨૫ કેમકે અત્યારે દીકરીને આશ્વાસનની જરૂર હતી.

“તું મને પટાવે છે, બા? હું પાછી એ બધાં લક્ષણ ગણતી ના હોઈ તેમ?” સુરેખાના દિલે ડૂમો ભરાયો.

“બહેન,” પુત્રિને વાંસે મમતાભર્યો હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં સવિતાએ એને સમજાવવા માંડી. “આવી હતી એ પણ કોલેજની જ કન્યા હતી ને.....”

“બા,” સુરેખા વચ્ચે જ બોલી ઊઠી. એની આંખમાં એ વખતે વીજળી ચમકતી હતી: “ભારતી બહેનની વિરૂદ્ધમાં એક અક્ષર પણ હું સાંભળી શકીશ નહિ. જ્યાં ને ત્યાં આજકાલ બધાં કોલેજની કન્યાઓને નિંદવા શાનાં બેસે છે! માતાપિતાની સતત તેમ સાવધાનીભરી ચોકી નીચે રહેનારી શેરીઓની અનેક કન્યાઓ કરતાં કોલેજની કન્યાઓ લાખ દરજ્જે સારી હોય છે!...—”

“ના. ના, બહેન! હું એમ નથી કહેતી.....”

“ત્યારે બીજું શું કહે છે?”

“હું તો એમ કહેતી હતી કે, વખત છે ને ભારતી જાતે જ સુરેશચંદ્ર.....”

“...ને ચહાતી હોય, એમ તું કહેવા માગે છે?”

પુત્રીના મુખભાવ જોઈને માતા ઠરી ગઈ. એણે તુરત વાત ફેરવી: “શાંતિથી જરા મારી વાત તો સાંભળ. માફ કહેવું એમ હતું કે, વખતે એ સુરેશચંદ્ર સામેના કોઈક જુના વેરને લીધે?...”

“બા, તું કોઈનો ખોટો બચાવ કરવા કોઈ નિર્દોષ સામે આક્ષેપ ન કર. માણસ તો એક વિપલમાં પરખાઈ જાય. ભારતી બહેનને મારી દયા આવી ન હોત તો એ અહીં આવવાને બદલે સીધાં પોલીસ ચોકી તરફ ગયાં હોત. એમની પાસે એટલા બધા પુરાવા છે કે...”

“પણ એ બધા સાચા જ છે.....?”

“જો તારે આમ નાહકની જીદ જ કરવી હોય તો કૃપા કરોને

અહીંથી જ. મારા નસીબમાં માંડ્યું હશે તે હું ભોગવીશ. જે માનવી દારૂ પીએ, લફંગાઓ સાથે રખડે, ધરમાં આવી રૂપાળી છોકરીઓના સંબંધમાં એકફેલ બોલે, એને તું સારો કહે છે, એમને? તમે હજારો રૂપિયા ખર્ચીને તમારા કુળને જીએ ચડાવવા પેટની જણીને જોડા ધરામાં નાખી, એ પાપનો આવા બચાવથી પશ્ચાતાપ કરતાં હશે, નહિ ?”

“બહેન...”

“સુઘી તારી બહેન !” સુરેખા ફરીથી રડી પડી. અને રડતાં રડતાં જ એણે કહેવા માંડ્યું: “જો મા જેવી મા, આમ ફરી બેસે તો છોકરીઓએ શું આત્મહત્યા કરવી ?”

“શું છે, સુરેખા !” ચીનુભાઈ આત્મહત્યાની વાત સાંભળતાં જ અંદર આવ્યા.

એમણે અગ્નિપ્રયા થઈ ને પૂછ્યું પરંતુ ખરી રીતે તો એ બધી વાત સાંભળી જ રહ્યા હતા. ‘મને એકલો રહેવા દે’ એમ કહી એમણે સવિતાને ચાલ્યા જવાનું આડકતરું સૂચન કર્યું, પરંતુ એકલા બેસવાથી તો એમનાં મનોમંથનનો વેગ વધી ગયો.

માનવીનું મન ચિંતાથી માંદલું બની જાય, ત્યારે એને પોતાના ઉભરા ઠાલવવા તેમ આશ્વાસન મેળવવા, સાચા ને સહૃદયી સ્નેહી-સ્વજનના આધારની જરૂર પડે છે. આધાર વિના તે વિશેષ અકળાઈ ઉઠે છે.

ચીનુભાઈની પણ એવી દશા થઈ સુરેશને આવતાં જેમ વિશેષ વિલંબ થતો ગયો, તેમ તેમ એમના મનની અકળામણ વધતી ગઈ. બેસી રહેવાથી એ કંટાળ્યા, એટલે આમ તેમ આંટા મારવા લાગ્યા. ફરતાં ફરતાં સુરેખાના રડવાનો તેમ જ જુસ્સાથી બોલવાનો અવાજ

સાંભળાયો, એટલે એમને પોતાને પૂરો ખ્યાલ આવે તે પહેલાં પગ એમને પુત્રીના ઓરડા તરફ ખેંચી લાવ્યા. મા-દીકરી વચ્ચે ચાલી રહેલી ચર્ચા એમણે સાંભળી અને પોતાની ચિંતા સાથે જ આ કડી પણ જોડાઈ છે એ સંદર્ભથી એમણે સમજી લીધું. સુરેખાએ આત્મહત્યાની વાત કાઢી, એટલે એ અંદર ધકેલાઈ આવ્યા.

પિતાને જોઈ પુત્રી શરમાઈ ગઈ. એણે સાદલાના જોડા પાછળ મોં છુપાવી દીધું.

સવિતાએ જવાબમાં જણાવ્યું: “કંઈ નહિ રે, એતો અમે મા-દીકરી અમસ્તી વાતો કરતાં હતાં ! ચાલો...”

સવિતા ઊઠી. પરંતુ ચીનુભાઈ ઊભા જ રહ્યા.

“શું હતું બહેન-સુરેખા ?”

વાદળ પાછળના ચંદ્રની માફક સુરેખાનું મુખ સાડીના પટ પાછળ હજુ છુપાયેલું હતું.

સુરેખા બોલી નહિ: બોલવા જતાં હૈયામાં છુપાવી રાખેલો આંસુનો ધોધ વહેવા લાગશે એવો એને ડર લાગ્યો.

“બહેન, કેમ બોલતી નથી. મારાથી પણ તારે કંઈ છુપાવવા જેવું છે ?”

પિતાએ પુત્રીની પાસે જઈને એને મસ્તકે વત્સલ હાથ મૂક્યો.

“મોટી પોટી છોકરીને શું પૂછતા હશે ? આવો હું બધું કરીશ.”

સવિતાએ ફરીથી આગ્રહ કર્યો.

પરંતુ તેથી તો ચીનુભાઈના મનની શંકા વધુ દઢ બની ગઈ. એમણે કહ્યું:

“છોકરાં ગમે તેવડાં મોટાં થાય છતાં માઆપ પાસે તો તે હમેશાં બાળક જ રહેવાનાં. સુરેખા, જરાયે શરમાયા વિના તું મને બધી વાત કહે ! હું તારો બાપ, એ પેટની દીકરીની વાત ન સાંભળે... તારી બાએ કંઈ કહ્યું હોય તો ય મને તારે કહેવું જ પડશે.”

હવે સુરેખાના સંયમની પાળો તૂટી ગઈ અને હૈયાના હોજનાં આંસુ નયનો વાટે બહાર વહેવા લાગ્યાં.

“આપુજી!...” એનાથી રડી જવાયું.

સવિતાએ પતિના કાનમાં ધીમે સાદે કશુંક કહ્યું.

છતાં ચીનુભાઈ મક્કમ રહ્યા.

“પેલી કાઈ બાઈ આવી હતી, એતો કંઈ કહી ગઈ નથીને ? એ કાણ છે?...સુરેશચંદ્રની કાઠ બહેન ફહેન તો...”

“...મારી બાને પૂછજો...”

“હવે તમે જરા મારું કહેવુંયે સાંભળશો ખરા કે નહિ ?” સવિતાએ પતિને હાથે પકડીને ખેંચ્યા.

ચીનુભાઈ અનિચ્છાએ ત્યાંથી ગયા, પાછળ પુત્રીનો જ પિતા મૂકી શકે એવો દુઃખભર્યો નિશ્વાસ મૂકતા ગયા !

દીવાનખાના પાસે એમને સુરેશ મળ્યો.

“સુરેશચંદ્ર !” ચીનુભાઈ એ એને બોલાવ્યો.

“કુમ ?”

એ ચાલવા લાગ્યો. એની આંખોમાં નશો, મોંમાં દુર્ગંધ અને ખગમાં અસ્થિરતા હતી.

“જરા બિલા તો રહો, મારે તમારી સાથે કંઈ વાત કરવી છે.”

“મારે સાંભળવી ન-ન-થી !”

“ભલે, સવારે મને મળશો ?”

“શા મ-મ-માટે ?”

એને અડવડિયું આવ્યું. પરંતુ એણે પોતાના શરીરને પકડવા ન દીધું.

એ ચાલી ગયો : વાતાવરણમાં દારૂની ગંધ મૂકીને. અને ચીનુભાઈ માથું પકડીને સોફા પર પછડાયા !

સુરેશ સ્વપ્નમાં ગયો ત્યારે સુરેખા પલંગમાં પડી પડી રહી રહી હતી. તે જોઈ એના મિત્રજનો ભડકો થયો !

“કાણુ મરી ગયું છે ત-ત-તારું ?” સુરેશે ખોલી નાખ્યું.

સુરેખા આંખ લૂછી જલદી જલદી ખેડી થઈ. પતિના મુખમાંથી અદ્ભૂત ભારતી હતી : એની જીભ લથડતી હતી એટલે એ સમજી તો ગઈજ હતી.

“આટલું બધું મોઢું...”

“તું મને કાણુ પ-પ-પૂછનારી ?” સુરેશ વચ્ચે જ વૂટી પડ્યો. “શું હું ત-ત-તારા બાપનો ગુલામ છું ? સ-સ-સાળી !”

સુરેખા હિડીને એની પાસે આવી.

“જરા ધીરે ખોલો !”

“કારણુ ? કાઈના બાપની ચોરી છે ? તું મારી બ-બ-બાયડી નથી ?”

“કાઈકે સાંભળશે. તમારે પગે પડું.” સુરેખાએ હાથ જોડ્યા.

જવાબમાં એના ગાલ પર જોરદાર તમાચો પડ્યો.

ગળામાંથી નીકળવા માગતી ચીસને દાંત વચ્ચે દાખી રાખી સુરેખાએ કહ્યું: “તમે જરા શાંત થાઓ: બાને બાપાજી જાગે છે...”

“તે શું મ-મ-ને તારા બાપનો...”

સુરેખાએ એના મોંઢા પર હાથ દાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

સુરેશે ઝૂનપૂર્વક એના હાથને છટકાવી નાખ્યો.

“તારા બાપના પૈસાનો મ-મ-ને તું ડર બ-તાવે છે? એમ, બોલ, બોલ?”

સુરેખા કંઈ બોલવા જાય તે પહેલાં તો સુરેશે ઉશ્કેરાઇને એને ધક્કો માર્યો.

સુરેખા પડી: ટેબલનો ખુણો એના કપાળમાં વાગ્યો. પડવાનો અવાજ અને સુરેખાની ચીસ એક સાથે બળી તેનો ભયંકર પ્રતિધોષ થયો. એ સાંભળી દીવાનખાનામાંથી સવિતા દોડી આવી.

ચીનુભાઈ જાણી જોઈને જ આવ્યા નહિ.

સુરેખા જમીન પર પડી હતી: એની આંખ ઉપરના કપાળના એક ખુણામાંથી લોહિ નીકળી રહ્યું હતું અને શેતરંજી રંગાઈ ગઈ હતી.

વધુ ગરબડાટ થાય ને ધરના નોકર ચાકરો બવાડો. જુએ તે ખીકથી સવિતા બોલ્યા વિના અંદર ગઈ: એણે સુરેખાને બોળામાં લઈને સાડોના છેડાથી એના ગાલ પર દદડતા લોહીને સાફ કર્યું.

“આ શું કર્યું?”

સુરેશ તરફ જોઇને એણે ધીમેથી કહ્યું. માનું હૈયું બડબડી રહ્યું હતું: પરંતુ કુટુંબના ફજેતા અને પુત્રીના ભાવીના વિચારે, એ છાતી પર સંયમનો પથ્થર મૂકીને બેઠી હતી.

સુરેશે સુરેખાનું રક્ત જોયું અને ગભરાટને લીધે નશ્વાની ખુમારી ઓસરી ગઈ, એ બોલ્યો નહિ. બાજુમાં પડેલી ખુરશી પર બેસી ગયો.

“આ,...”

“જરા કળ વળી અને સુરેખા બોલી.

“તારી આ આ બધું જોવા જવતી રહી એના કરતાં એ મરી કેમ ન ગઈ?”

સવિતાએ રડતાં રડતાં કહ્યું. જરા વધુ અવાજ થાયને સુરેખાના આપુજ આવી પહોંચે તો શું થઈ જાય! એ ડરથી એ સિઝાઈ ગઈ હતી.

“આ, એમને કંઈ કહીશ નહિ...”

“આ જોયા પછી પણ?”

“એમાં એમનો કશો વાંક નથી. હું ઉતાવળે ઉઠવા ગઈ ને કપડાંમાં મારો પગ ભરાયો તેથી જ પડી ગઈ છું...”

“દીકરી, દીકરી...”

સુરેખા વાત ફેરવી તોળે છે એ હકીકત સવિતા સમજી ગઈ હતી. નારીહૃદયને માત્ર એક નારી જ સમજી શકે છે.

સુરેખાના લોહોએ સુરેશના માથામાંથી નશાના ઝવૂનને ઘોઈ નાખ્યું હતું, એને પોતાના કામનો પરતાવો થવા લાગ્યો હતો, ત્યાં તો સુરેખાએ એના બધાંયે કરતુકાને પોતાને શીરે વહોરી લેનારી વાણી ઉચ્ચારી. એ સાંભળીને સુરેશના હૈયામાં જાગેલી પશુતાને પ્રાણવાનક ફટકો પડ્યો: એ સ્થાને એનામાં માનવતા ડોકીયાં કરવા લાગી.

માતાના હૈયે દીકરી માટે પોરસ પડ્યો. એ મન સાથે વાતો કરવા લાગી: “બેટા, નારી જેવું જગતમાં બીજું કોઈ અસહાય પ્રાણી નથી. તે અનંત વેદનાઓના હજારોને પીને પચાવી જાણે છે: સર્જનકાળથી નારીના હૈયામાં કરુણા અને પ્રેમનાં ઝરણુ વહી રહ્યાં છે: ભલે પુરૂષ એ સમજી ન શકે, પણ પતિને હલકો પાડવાની વૃત્તિથી કોઈ સ્ત્રી કદી સુખી થઈ નથી ને થવાની નથી. કેમકે પુરૂષના પતનમાં સ્ત્રીનું પતન નિર્ભાયકું હોય છે. માટે પતિનાં પગેરાં શોધવાં એ પત્નીનું કામ નથી.”

દીકરીના આ સદ્ગુણોથી માડીતું હૈયું રડી ઉઠ્યું. માને રૂદ્ધ
તી જોઈ સુરેખા પણ રડી પડી—જાણે અધિખાને પૂરાયલાં પૃથ્વીનાં
ભૂતત્ત્વો એકી સાથે રૂદ્ધ કરવા લાગ્યાં.

“આ, તું હવે જા.” સ્વસ્થ થઈને સુરેખાએ કહ્યું.

“તને આ દશામાં મૂકીને ?”

“મને મારા લાગ્યને આધારે છોડ; આ! તું હમેશાં મને
‘લાગ્યા’ને ઊગારવા ક્યાંથી હોઈશ ?”

સુરેશના મન પર સુરેખાના આ શબ્દોની ચોટ લાગી. માતા
જુ ‘લાગ્યા’નો ખેવડો અર્થ સમજી ગઈ.

“તારો ઘા જરા શેકી દઉં...”

“હું એટલું તો હવે કરી લઈશ. જરા મને રૂ લાવી આપો!”
રમાતાં શરમાતાં સુરેશ બોલ્યો.

“આ, તું જા...”

“...તારા આપુજી જાગે છે. એ પૂછશે તો...”

“...કહે જે કે મને કશું જ થયું નથી.”

ભારે દુઃખ જોયા પછી જાણાતા ક્ષણિક સુખનીયે માનવીને
ધુરબીની લાગે છે. સવિતાએ જોયું કે સુરેશ હવે પસ્તાવો કરી
હો છે. એમાં જો તે વિદ્વદ્વં અનશે તો દીકરીનું સુખ વખતે ઉડી
શે. એટલે તે ગઈ અને શુપ્ત્યુપ રૂ, આયોડિન અને પાટો આપી ગઈ.

સુરેશ સુરેખાને થયેલો ઘા સળગાવેલા રૂથી શેકી, આયોડિન
પાટી પાટો આંધ્યો; ત્યારે સુરેખા ઘાને પણ મિત્ર જેવો માની
જી થઈ.

બહાર નિશાની સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતિમાં અગમ્ય અનંતતા પથરાઈ

વળી હતી. ત્યારે શયનખંડમાં સુરેખા કળે કળે, ભારતી તરફથી જાણેલી બટનાઓનો રફાટ કરી રહી હતી.

“આ બધી ગલત વાત છે: કોઈકે તને બરમાવી છે. હું એમાં કશું જ જાણતો નથી.” સુરેશ આગ્રહપૂર્વક કહી રહ્યો હતો.

“હું તમારો વાતમાં શંકા લાવતી નથી. પરંતુ ફરીથી તમારી કોઈ કયાંય વાત પણ ન કરે એ રીતે તમે વર્તો, એટલી જ મારી પ્રાર્થના છે.” નમ્રતાની જ પ્રતિમા બોલતી હોય એવી ત્યારે સુરેખા લાગતી હતી.

સુરેશના મનને આ બધી કચકચ લાગતી હતી. છતાં સુરેખાના સુશીલ વર્તનને લીધે, એ અત્યારે ફરીથી એને માફું લગાડવા માગતો નહોતો. તેથી જ એણે હસીને કહ્યું: “કબૂલ, કબૂલ, બરસ !”

હજી સુરેશના શ્વાસમાંથી દારૂની ગંધ આવતી હતી. છતાં સુરેખા ઉદારભાવે તે વેઠી રહી હતી. દુઃખના ધા પછીનું આટલું એ સુખ એને સ્વર્ગનાં દ્વાર ખુલતાં હોય એવું લાગ્યું. દિલના એ ભાવ એના વદન પર પ્રકુલિત થઈ રહ્યા: જાણે એના ચૌવનની ફરીથી વસંત મેરી.

સૌન્દર્યલુબ્ધ સુરેશ એને પોતાની તરફ ખેંચી. પતિનો એ સ્પર્શ એના રોમેરોમને ઝણઝણાવી રહ્યો. એનો આનંદ મલયાનિલની માફક એના સર્વાંગમાં ફરી વળ્યો. દુઃખનું ઋણ અશ્રુઓથી અદ્ધા કર્યા પછીનું આ સુખ એને સ્વર્ગીય દેખાયું: મેઘધનુષ્યના રંગે રંગાયેલા કલ્પનાના જલધર પ્રાસાદમાં એ ઉડવા લાગી !

એ સુખ પછી સુરેખા માતા સમી નિદ્રાના મીઠા ખોળામાં બંધી ગઈ.

એ રાતે ચીનુભાઈ અને સવિતાથી બંધરિસાઈ ગઈ હતી અને સુરેશ ઉપરિથત થયેલી કપરી પરિસ્થિતિમાંથી છટકાં પારીઓ શોધવા સાફ જાગી રહ્યો હતો !

દીપકના પિતા આદિતરામભાસ્તર પુત્રના લક્ષ્ય વિષે હમણાં હમણાં ચિંતાતુર રહેતા હતા. જગુજનીનો જનક અને પકાપંડ્યાનો પ્રેમો પોતાના દીપકની સરખામણીમાં ભોજ પાસેના ગાંગા જેવા લાગતા, છતાં એ ગાંગલા પરણી ગયા અને ભોજ સમા પોતાના દીપકનું હજુ વેવિશાળ પણ ન થાય, એ ન્યાતીલાઓનો જેવો તેવો નહિ પણ અતિ ભયંકર અન્યાય હતો: એ અન્યાય આદિતરામના દિલમાં શૂળની માફક ખૂંચતો હતો. હવે એકાદ બે વર્ષમાં એમને નોકરી પરથી નિવૃત્ત થવાનું હતું: ખરી રીતે તો ત્રણ વર્ષ પહેલાં જ એમને ધોરણ પ્રમાણે તો નિવૃત્ત થવાનું હતું; પરંતુ પોતાનો એકનો એક પુત્ર મુંબઈની કોલેજમાં ભણે છે અને એના ભણતરખર્ચની ટૂંકા પગારમાંથી ત્રેવડ કરવાની છે એવા નિમિત્તથી તેમણે ખાતા પાસેથી મહેરબાની માગી હતી.

૨૭ આદિતરામ માનતા હતા કે, નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લેવા

પહેલાં જ જો મારા દેવશંકરનાં લગ્ન થઈ જાય તો ઠીક. પરંતુ જ્ઞાતિજનો એમની ચિંતામાં સહભાગી થતા નહોતા ! જો કે પોતે તો જ્યારે જ્યારે ન્યાતના એ ચાર માણસ પણ મળ્યા હોય, ત્યારે એમને મળવાની તક ચૂકતા નહિ. અને કોઈ પણ ન્યાતિલો મળે ત્યારે એમની જીભને પોતાના દેવશંકરની હોંશીઆરીનાં જ ગુણગાન કરવાની ટેવ પડી ગઈ હતી : ‘ ન્યાતનાં પૂરે એને બોળાશંભુના આશીર્વાદથી આપણો દેવશંકર મુંબઈની કોલેજમાં ખૂબ નામના કમાઈ રહ્યો છે. એનો મોટો માસ્તર ટોપીવાળો પણ એનાં અભ્યાસ અને ચતુરાઈ પર ખુશ છે. ભલભલા લક્ષ્યાધિપતિઓ આપણા દેવને ટચૂશન માટે રોકવા પડાપડી કરે છે. એક વખત એણે પરીક્ષા પાસ કરી કે કેળવણી ખાતું એને ડિપ્યુટીનો દરજ્જો આપવાનો વિચાર કરી બેઠું છે ! ’

છતાં દેવશંકરમાંથી મુંબઈ આવીને દીપકકુમાર બનેલા માસ્તર આદિતરામના એ કુળદીપકના પ્રકાશથી કોઈ જ્ઞાતિલો હજી અંજન્યો નહોતો !

પરંતુ પ્રભુકૃપાએ એમની ધનધોર નિરાશામાં, એક દિવસના સમાયોગને વિષે અકા આચારજની વિધવા ગોમતીએ પોતાની સમરથ માટે આદિતરામ પાસે દેવશંકરની માગણી કરી, અને એમના હૈયામાં આશાની વીજળી ચમકી ગઈ !

“ મારો દેવશંકર કંઈ અમદાવાદ-વડોદરા નથી ભણતો, એ તો મુંબઈની કોલેજમાં ભણે છે. આપણી ન્યાતના મુંબઈમાં રહેતા માણસોએ એમની રૂપાળી ને અંગ્રેજી ભણેલી કન્યાઓ માટે એનાં ભાગાં અનેક વખત કર્યાં, પણ મારો દેવશંકર તો કહે, મારા બાપુજી જે કરે તે ખરું. દીકરો આપણી આટલી મર્યાદા પાળે, ત્યારે આપણે પણ ઉમ્મરલાયક ને વિદ્વાન પુત્રનો વિચાર તો કરવો જ જોઈએ ને—”

એકાએક હા પાડવાથી પોતાનાં મૂલ્ય ઓછાં અંકાઈ જાય, એ

ભયથી આદિતરામે આ પ્રકારે વાતના આરંભ કર્યો. છતાં વખત છે ને ગોમતી છટકી જાય એ ભયે એમણે વાતના તાંતણાને વચ્ચેથી જ કાપી નાખ્યો.

“એમ તો મારી સમરથ કંઈ જોવી તેવી નથી. એ તો શીતળા માતાએ જરા તરા ફેરફાર કર્યો, બાકી મૂળે તો એ રૂપરૂપનો અંબાર હતી જો ! છોડીએને ક્યાં નોકરી કરવા જવું છે, એટલે મેં એને નિશાળે નથી મોકલી, પણ ધરકામમાં મારી સમુની હોડમાં બેસી શકે એવી કાઈ આપણી ન્યાતમાં તો મેં જોઈ નથી...”

“તે હશે, હશે ! કેમ હોશિયાર ન હોય, તમારી દીકરી છે ને ? એ તો આચારજનું અવસાન થતાં, તમારે જરા નાનમ આવી, બાકી અકા આચારજનું નામ દીધું એટલે થઈ રહ્યું...આ તો એમ કે દેવશંકર મુંબઈ રહે છે ને, એટલે એને લખી જોઈ...એ તો એટલો આજ્ઞાધારક છે કે મેં લખ્યું એટલે હા જ પાડવાનો; છતાં લખ્યું હોય તો ઠીક...બાકી તમારે નવ્યાણું શું એક સો ટકા અમારી હા જ છે, એમ માની લેવાનું !”

આમ વાતચિત થયા પછી આદિતરામે દીકરાને કાગળ લખ્યો. એમાં એમણે લખ્યું હતું કે : “હવે હું ને તારી બા ધરડાં થયાં, એટલે અમારે બેઠે તારા હાથ કંકુવાળા થઈ જાય તો જીવને નિરાંત થાય -આપણી ન્યાત અદેખી છે : તારા જોવા દીપકમણિને માટે અત્યાર પહેલાં પડાપડી થવી જોઈતી હતી, પણ જાણે આપણી વિરુદ્ધમાં કાવતરું કર્યું હોય તેમ એ લોકો ભાવ પૂછતા નથી. એ તો જાણે ઠીક, પણ ઉપરથી જ્યાં ત્યાં એવો ગણુગણાટ ફેલાવે છે કે ‘મુંબઈની કોલેજમાં જાણે એ તો વંદી જાય, આદિતરામે ધર્મ પાળે નહિ,’ વગેરે વગેરે.

“ભાઈ ! તું ડાહ્યો ને સમજણો છે : એટલે સાચવીને, આપણા કુળધર્મનું પાલન થાય એ રીતે રહેતો હોઈશ જ. પરંતુ આદિતરામ

માસ્તરના કુળમાં કશું કહેવાપણું થાય તો અમારે તો જીવવું એ ભારે પડી જાય !

“ આવી પરિસ્થિતિમાં આપણી જ્ઞાતિમાં જાણીતા એવા અકા આચાર્યની પુત્રી સમરથ સાથે તારું વેવિશાળ નક્કી કર્યું છે. સમરથ અતિ રૂપવાન તેમ ગુણવાન છે. આચાર્ય તો ગુજરી ગયા છે : એમનાં વહુ ગોમતીબાઈ બહુ જ સદ્ગુણી બાઈ છે. આપણને આવું ધર અને આવી સર્વસદ્ગુણસંપન્ન, સુરૂપવતિ કન્યા મળે એ તો ભોળાશંભુની કૃપા જ કહેવાય. માટે એક વખત તું જરા જલદી આ તરફ આંટા મારી જજે.”

પિતાનો એ પત્ર મળ્યો ત્યારે દીપક નૃત્યાલયમાંથી આવ્યો હતો : રસ્તામાં એણે ભારતીને જોઈ હતી : ભારતીએ એની તરફ જોયું ન હતું ! છતાં નૃત્યાલયના કલામય વાતાવરણમાંથી નીકળતાં જ ભારતીનાં દર્શન થવાથી એમના કવિહૃદયમાં પ્રેમનો ઊભરો ચઢી આવ્યો હતો ! દીપકે રહેશે ત્યાં સુધી દુનિયામાં એમાં બળી મરનારાં પતંગિયાં રહેવાનાં જ, તેમ જ્યાં સુધી જગતમાં સ્ત્રીસૌન્દર્ય વિલસતું હશે ત્યાં સુધી એની પાછળ ઘેલા બનનાર દીપકે ય જીવવાના !

એ પ્રકારના વિચારચક્રોમાં અથડાતો દીપક પેઢી ઉપર આવ્યો ત્યારે ક્યાંક વાંચેલી કવિતા એ ગણગણી રહ્યો હતો :

જો કે વહે કદિ ન એ મુજ સંગ વાણી,
હે કાન તો ય મુજને વદતો પ્રમાણી;
મારા ભણી મુખ કરી ન જુવે કદાપિ,
રાખે ન એ નજર અન્ય ભણી તથાપિ.

આ પ્રકારની મનોદશામાં પિતાનો પત્ર વાંચતાં એને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર પટકાઈ પડ્યા જેવું થયું ! એણે કાગળ બાજુમાં નાખ્યો અને પોતે પથારી પર પછડાયો. એના મસ્તિષ્કતંત્રનાં યત્રો અતિવેગથી ફરવા લાગ્યાં, એથી એનું માથું તપી ગયું !

“ક્યાં આ ભારતી અને ક્યાં આ અકા આચાર્યની સમુ? —ક્યાં અહિંની પદ્મિનીએ. અને ક્યાં ગામડાની ગમાર શંખિણી સમી સમરથ?—ક્યાં મારા સરખો રસિક કવિ અને ક્યાં એ ભેંસ જેવી...!—નહિ, નહિ! શું આટલા માટે મને મુંબઈ સુધી ભણવા મોકલ્યો?—મારાથી બધું થશે માત્ર આ પ્રકારનું લગ્ન નહિ થઈ શકે—ભારતીને કેમ કરીને ભૂલી શકાય—Oh, no! To love is to sacrifice—અરૂં છે : હું ભારતીના પ્રેમની ખાતર જીવનનો ભોગ આપવો પડે તો પણ પાછો નહિ પડું—ભલે ને એ આ જીવનમાં ન મળે—તો’થે આશા કંઈ કંઈ ધરી, પ્રાણને હું નિભાવું!—પિતાજી, પિતાજી, તમને આ શું સૂઝયું?—તમને ક્યાંથી સમજાય કે દીપક ભારતી જેવી ફૂટડાં ગાત્રવાળી, હરિણી સરખાં નેત્રવાળી રૂપાળી સખિને કદી વીસરી શકશે નહિ ને એના વિના જીવી યે શકશે નહિ !...”

આજુમાં પડેલો પત્ર લઈ એણે ચોળી નાખ્યો.

“કાણુ જાણે કે એ અકા આચારજની સમુ કેવી ગમાર હશે?—ના, ના, મારા જીવનની સોનાની જાળને હું એવાં મેલાં પાણીમાં નાખીને બગડીશ નહિ !”

દીપકનું કવિહૃદય આ વિચારચક્રોમાં અટવાઈને ધવાયું : એનાથી તેથી રડી જવાયું : રડતાં રડતાં એનાથી ઊંઘી જવાયું. ઊંઘમાં પણ એ પિતાને પ્રાર્થતો હતો : “કૃપા કરી મારો શતમુખ વિનિપાત અટકાવો !”

ચીનુભાઈને સુરેશની રીતભાતથી અતિશય દુઃખ થયું :
આખો રાત એમણે ચિંતામાં જિંઘ વિનાની વિતાવી !

સવિતાએ પતિના મનના સમાધાન માટે વિવિધ પ્રકારે દલીલો કરી : “હજી એનામાં છોકરવાદ છે, વિધવા માતાનો એકનો એક લડાવેલો પુત્ર છે, એનો પોતાનો નહિ પણ ખરાબ સોખતીઓનો દોષ છે, એને તમે કંઈ કહેવા જશો તો ઉશ્કેરી અસર થશે અને સુધારાને બદલે બગાડો થશે, કદાચ એ તમારું અપમાન પણ કરી બેસે, માટે તમે બધું મારી ઉપર છોડો. કુળવાન છે એટલે એને જોઈએ તેટલી કન્યાઓ મળે ને આપણી સુરેખાનો ભવ બગડે. સુરેખા ડાહી ને સહનશીલ છે : એ જ સુરેશચંદ્રને સમજાવી સુધારીને ઠેકાણે લાવશે.”

છતાં ચીનુભાઈના દિલને શાતા ન વળી.

“મને તો બાપડી સુરેખાની ચિંતા થાય છે. મને ક્યાં
૨૮ આવા કુળવાનના કટકાને શોધવાની દુશ્કી સૂઝી ?”

“ હવે થયું ન થયું બનવાનું નથી. તેથી સુરેખાની ખાતર હવે તમે મેન મારીને એસી રહો. ને બધું સુરેખા ઉપર છોડો. ”

“ એતો છોડેલું જ છે તો ! આપણી કુળમોહની મૂર્ખાઈનો ભોગ બિચારી સુરેખાને બનવું પડશે...”

“ એના નસીબમાં સુખ મંડાયું હશે તો એ દુઃખી થવાની નથી, પણ જો દુઃખ જ લખાવી લાવી હશે...”

સવિતાએ ભારતીની વાતો સાંભળી હતી : એ વાતોથી પતિને વાકેફ કરવા જોઈએ એવું એને આ વખતે લાગ્યું. પરંતુ અત્યારે એ બધું કહેવાથી તે વધારે ઉશ્કેરાય એ બયથી, બીજે વખતે અનુકૂળ સંજોગ જોઈને વાત કરવાના વિચારથી એણે મૌન સેવ્યું.

બીજી તરફ પોલીસ તપાસ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. છૂપીપોલીસના માણસે કોલેજના પ્રિન્સીપાલને મળીને જ્યંતિલાલને ત્યાં બનેલી ઘટનાથી એને વાકેફ કર્યો હતો અને આ તોફાન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાંથી જ થયેલાં હોવાં જોઈએ એમ કહી, ન્યાયના કામમાં પોલીસને મદદ કરવાની એણે માગણી પણ કરી હતી.

પ્રિન્સીપાલે પોલીસના કામમાં સાથ આપવાની ખાત્રી આપી, પરંતુ સાથે સાથે તપાસનું કામ જાતે જ કરીને પોલીસને ખબર આપશે, તેમાં તમારે હાલ કશી સીધી ડખલ કરવી નહિ એવી એતવણી પણ આપી દીધી.

એ તપાસમાં સુરેશને પણ પ્રિન્સીપાલે ખાનગીમાં બોલાવીને યડપૂછ કરી.

“ હું આ બાબતમાં કશું જ જાણતો નથી ” એવું સુરેશે હિંમત પૂર્વક કહી દીધું.

“ મિ. સુરેશ, તમે મારી આગળ બધી હકીકત કહી દેશો તો

ઠીક, પછી પોલીસના હાથમાં તપાસનું કામ જશે, ત્યારે મુશ્કેલ થશે.”
પ્રિન્સીપાલે એને સમજાવ્યો.

“ સાહેબ હું કશું જાણતો જ નથી, પછી મને શાનો કર છે ? ”
સુરેશે મક્કમતાથી કહ્યું.

અને તેથી પ્રિન્સીપાલને એની નિર્દોષતાની ખાત્રી થઈ.

પોલીસે જયંતિલાલ પાસેથી એમના શિરનામાની ચિઠ્ઠીઓ
મેળવીને પ્રિન્સીપાલને સોંપી હતી. એમાંના હસ્તાક્ષરો કોલેજમાં
કાઢના નહોતા એ પણ સાબિત થયું. છાપખાનાવાળો, માળી, બેન્ડ-
માસ્તર અને ઘોડાવાળાને કોલેજમાં લઈ જઈ છોકરાઓ બતાવ્યા.
એમાંથી કાઢી પણ છોકરો એમને ત્યાં ખચર આપવા ગયો નહોતો.

પોતાની તપાસમાં ભારતીએ કહ્યું : કોલેજમાં કાઢી વિદ્યાર્થી
આવી દૂર મશ્કરીમાં મને સંડોવે એવું મને લાગતું નથી : એટલે મને
કાઢની ઉપર શક નથી.”

અજિતની આકરી ઉલટ પાલટ તપાસ પ્રિન્સીપાલે કરી. એણે
પણ કહ્યું : “ અંદર અંદર અમે ગમે તેવા વિનોદ, મજાક કે તોફાનો
કરતા હોઈએ, પરંતુ અમારા કુટુંબને આમ મશ્કરીનું મધ્યગ્નિદુ
બનાવે એવો કાઢી વિદ્યાર્થી આપણી કોલેજમાં હોય, કે કાઢીને મારી
તરફ એવી દુશ્મનાવટ હોય એમ હું માનતો નથી.”

એટલે પ્રિન્સીપાલે પોલીસ ખાતાને તપાસનો અહેવાલ મોકલાવી
આપ્યો.

અને પોલીસ ખાતા માટે આ નાનકડી બાબત જટિલ સમસ્યા
સાબી બની ગઈ.

આ તપાસને અંગે જયંતિલાલ, વિરંચિલાલ અને ચીનુભાઈને
એક બીજા સાથે ઠીક ઠીક પરિચય થયો, પરંતુ ભારતીએ સુરેખાની
ખાતર સુરેશની વિરૂદ્ધના પુરાવા દાખી રાખ્યા અને અજિતને ય

સુરેશ સાથેના ધર્મણીની વાત દયાવી દેવાની એણે સલાહ આપી એ વાત કોઈ જાણી શક્યું નહિ. સુરેખા અને ભારતીજ એ વાત જાણતાં હતાં.

કોલેજની તપાસમાં સુરેશ નિર્દોષ જણાયો ત્યારે સવિતાએ સુરેખાને કહ્યું: “જોયું ને બહેન, તે રાત્રે તું સુરેશચંદ્ર સામેના ભારતીના આક્ષેપો સાચા માની બેઠી હતી, એ ખોટુંજ હતું ને? મેં તો તને તેજ વખતે કહ્યું હતું કે, ભારતીની વાત માનવા જેવી નથી.”

સુરેખાએ ભારતીને આપેલા વચનને લીધે એણે માતાની વાત સાંભળી લીધી અને ભારતીનો પક્ષ લીધો નહિ.

સુરેશ પર એ બધાની પ્રત્યાઘાતી અસર થઈ. વિવેક વિહોણો વિજય પણ નિષ્ફળ નિવડેલા પરાક્રમની માફક અધમ અને કુટિલ બની ગયો છે. કોલેજની તપાસમાં પોતે નિર્દોષ ઠર્યો, એને સુરેશ પોતાનો વિજય માન્યો: ચીનુભાઈ પર તેમજ ભારતી પર. અને તેથી એનો દિમાગ વિશેષ ફરી ગયો.

સુરેખા પાસે એણે વિજયવંતાના ગૌરવથી કહ્યું:

“કેમ, મારી વિરૂદ્ધ તારા કાનમાં ઝેર રેડી જનાર સાચું હતું કે હું? સ્ત્રીઓ કદી પોતાનેજ સમજી શકતી નથી: સ્ત્રીની શત્રુ સ્ત્રીજ છે એ હવે સમજાયું? કે મારી વિરૂદ્ધની જે કંઈ પણ વાત સાંભળે તે સાચીજ માની લેવાની તને ટેવ પડી છે?”

સુરેખાને સુરેશની વાતમાં વિશ્વાસ બેઠો. પ્રેમધેલી યુવતિઓ જીવનની આંટી ઘૂંટીઓથી અજાણ અને લાગણીમય હોવાથી પ્રેમીઓ જે કંઈ કહે તે સાચું માની લે છે.

“હું તમારી સામે થવામાં નહિ પણ તમારી થઈને રહેવામાં સદાયે સુખ જોઈ રહી છું, એટલે તમે મારા મટી જાઓ છો એવી કલ્પના પણ મારાથી સહન થઈ શકતી નથી, તેથી એવી કોઈ વાત સાંભળતાં હું કંપી ઉઠું છું.” સુરેખાએ નમ્ર ભાવે કહ્યું. “મારી

માત્ર એટલીજ મામણી છે કે તમારો પ્રેમ ગુમાવવા કરતાં હું જીવન ગુમાવું ? ”

“ હવે તને મારામાં અવિશ્વાસ છે ? હોય તો હજી પણ બોલ ? ”
સુરેશે પરિસ્થિતિનો લાભ લેવાના ધરાદે કહ્યું.

પુરૂષોને પ્રેમ કરતાં વિજય વધારે પ્રિય હોય છે : પરંતુ પ્રેમમાં જય પરાજયની ઇચ્છા પ્રવેશે ત્યારે પ્રેમ અવસાન પામે છે. મરેલો પ્રેમ ઝહેર બની જાય છે. સુરેખા એ કશું સમજી શકતી નહોતી. પ્રેમે કુળવાનની સાથે વરાવવામાં આવી હતી અને જરાક વાંકું હતાં એ વર્ગના પુરૂષો એકને ત્યક્તા બનાવી બીજી પરણી એસતાં પેલુંજ કરતા નથી, એટલી વાત એ જાણતી હતી, તેથી તે સદાયે યક્ષિત રહેતી હતી. એ બય એની સ્વાધીનતાની ભાવનાને ગુલામીમાં લટાવી રહ્યો હતો : એના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને હણી રહ્યો હતો.

“ મને તમારામાં કદાપિ અવિશ્વાસ નહોતો. તમને મારા નાવવા અને મને તમારી બનાવી રાખવાની અધિરતા એજ, મને મારાથી કંઈ કહેવાઈ ગયું હતું. તે માટે હું માફી માગું છું.”

સુરેખાએ લાડ કરતા પાળેલા પ્રાણીની રીતે સુરેશનો હાથ ડોને ચાચના કરી.

ઝી ચાચના કરતી થાય ત્યારથી એના સ્વમાનના પતનનો રંભ થાય છે. એ સમજતા સુરેશે વિજયના ધમંડથી કહ્યું :
“ મારા મનની બધી ભૂતાવળો કાઢી નાખ એટલે હું તારોજ છું
! તને લાગશે.”

સુરેખા એટલા શબ્દોથી પણ પુલકિત બની ગઈ અને સુરેશના ખભે હાથ મૂકી એને ભેટી પડી—ધમંડી વિજયને અપમાનિત જય ભેટતો હોય તેમ !

ગોપાળદાદા અજિત માટેની પોતાની ધૂપીયોજના સંબંધમાં મુશ્કિલ ભીમરાવની મુલાકાત લઈ એની વ્યાયામ શાળાની બહાર નીકળતા હતા : સાથે ભીમરાવ પણ હતો. સ્ફૂર્તિ અને યૌવન સાથે સાથે ચાલતાં હોય એવી એ જોડી લાગતી હતી.

“તમારું કહેવું સાવ સાચું છે. હું તો અનેક વર્ષોથી કહી રહ્યો છું કે કાયરોને વરવા સ્વાધીનતા તૈયાર જ થતી નથી. પામરોના પડકારની કે ખુશામતની કશી જ કીમત નથી. ખરું કે નહિ ભીમરાવ ! હા-હા-હા-હા !”

“આપનું કયન સોએ સો ટકા સાચું છે. પરંતુ આપણા રાજદ્વારી નેતાઓ એટલું પણ સમજતા નથી !”

“આપણે તો ભાઈ ખીજઓએ શું કરવું જોઈએ એમ બોલવાને બદલે આપણાથી થાય તે કરી છુટવામાં માનીએ છીએ... ચાલો ત્યારે ભીમરાવ હું જઈશ. મેં કહ્યું એ બૂલતા

૨૮ નહિ. હું ફેન કરીશ.”

“જરૂર, જરૂર.”

ગોપાળદાદા મુંઝઈ આવ્યા પછી મનમાં કંઈ કંઈ ઘાટ ધડતા હતા. જ્યંતિલાલેજ અજિતને બીકણુ અને કાયર બનાવી દીધો છે એની ખાત્રી તો એમને કાશીથી નીકળ્યા ત્યારથીજ થઈ હતી. પરંતુ પોતાનો પુત્ર કયાં સુધી નાટક ચલાવે રાખે છે, એ જાણવા પૂરતા એને તે રમાડી રહ્યા હતા !

ભીમરાવની વ્યાયામશાળા અજિતવાળી કોલેજથી થોડેક છેટે હતી. એટલે દાદાજી એ રસ્તેથી નીકળ્યા, ત્યારે કોલેજમાં ઉછરી રહેલાં આવતી કાલનાં નાગરિકોને નીરખવા એ જરા થોભ્યા.

એ વખતે કોલેજ છૂટી ગઈ હતી, બધા જવાની ધમાલમાં હતા.

દાદાએ કોલેજકુમારો અને કન્યાઓને જોયાં અને એ બબડ્યા :
“છોકરાઓ પણ સ્ત્રીઓનુંજ અનુકરણ કરી રહ્યા લાગે છે ! આમાં વીરત્વ અને ખમીર કયાં છે ? છીછરાપણું, બહારનો ઠંડારોને આજકલા વેડા ! પવનચક્કીની માફક સોટાજેવાં શરીરો પરનાં આ બધાં માથાંમાં વિચારો અને કલ્પનાઓ ભરવાથી દેશને શું લાલ...”

થોડેક છેટે કંઈક ધમાધમી થઈ રહી અને દાદાજીના વિચાર અટકી ગયા. એ જોવા દાદાજી ધીરે ધીરે જરા આગળ વધ્યા.

એક છોકરો કંઈક બબડતો હતો : બીજો કોઈ સોફ્ટ જોવો એની સામે હાથ ઊગામી રહ્યો હતો : આસપાસ છોકરાઓનું ટોળું જામ્યું હતું : વિદ્યાર્થીનીઓ જરા દૂર ઊભી રહીને જોતી હતી.

વાદળમાંથી વીજળી પ્રકટે તેમ ટોળું વીંધી એક વિદ્યાર્થીની લડાઈ ચાલતી હતી ત્યાં આવી પહોંચી-મૂર્તિમંત પરાક્રમ જાતે ઉઠીને આવતું હોય તેમ.

“શું છે ?—સુરેશ ?” સુરેશ ત્યારે માર ખાઈરહ્યો હતો. “અરે,

એ, આ શું તોફાન માર્યું છે?” હાથ ઉગામનારની નજીક ધસીને એણે આગા કરતી હોય એવા દમામથી કહ્યું.

આવનાર ભારતી હતી. એને જોઈને સુરેશ લજવાયો. શારીરિક માર કરતાં એના હૈયાને અપમાનનો એ ધા ભારે લાગ્યો.

મારનારનો ઉગામેલો હાથ અદ્ધરજ રહી ગયો.

“તમને ખબર નથી બહેન! આ માણસને હમેશાં હું સ્ત્રીઓના સંબંધમાં એવું બોલતાં સાંભળું છું કે...”

“એટલે આમ મારામારી થાય? ન્યાયની ખાતર પણ બીજા ઉપર હાથ ઉગામવો એમાં માણસાઈ નથી—તમે બધા અહીં જિભા જિભા તમાસો જોયા કરો છો?” ભારતીએ વિદ્યાર્થીઓના ટોળાની તરફ ફરીને કહ્યું. “આવી જ તમારી મર્દાઈ છે કે? કસોટીએ ચડતાંજ કથીર પુરવાર થાય એવું યૌવન શા ખપનું?”

“આજ તો તને જવા દઉં છું...” કહી એ યુદ્ધ ઇચ્છનારો ચાલી ગયો.

ભારતી પણ આવી હતી તે રીતે સડસડાટ કરતી પોતાની મોટર તરફ ગઈ. અનેક આંખો એની તરફ પ્રશંસાભરી દૃષ્ટિએ જોઈ રહી.

શરભિદો બનેલો સુરેશ બીજાની શક્તિથી મુક્ત બનેલા ગુલામની માફક છટકો ગયો.

“આ બધામાં એકજ પરાક્રમી નીકળી!” દાદાજી એકલા જિભા જિભા ભારતીની પ્રશંસા કરી રહ્યા.

પેલો લડવૈયો એમની બાજુમાંથીજ નીકળ્યો.

“શું હતું બાપ?” દાદાએ એને પૂછ્યું.

“અરે, કાકા! એ છોકરો હર હમેશ કાંઈને કાંઈ છોકરીઓ વિષે ફાવે તેમ બોલતો જ હોય છે. હું મોટર હાંકું છું, એટલે મારે અહીં ધણી વખત બેસવાનું થાય છે. આજે કોઈક ભારતી નામની

વિદ્યાર્થીનીના સંબંધમાં એ બીજા એ એક છોકરાઓ સાથે એવું બોલી રહ્યો હતો કે મારાથી તે સાંભળી ન શકાયું...”

“તેં ઠીક કર્યું ભાઈ! પણ આવા નિર્માલ્યો સામે મદાંધ શી ખતાવવી? કેમ ખડું કે નહિ? હા-હા-હા-હા!”

દાદાજી હસતા હસતા ચાલી ગયા.

થોડેક દૂર જતાં દાદાજીએ અજિતને જોયો, એની સાથે દીપક હતો.

“કોલેજ તો વહેલી છૂટે છે, અને છતાં અજિત એટલો વહેલો ઘેર આવતો નથી. ત્યારે આ દીકરાઓ ક્યાં આચકતા હશે? જોઈતો ખરો.”

દાદાજીને એ વિચાર થતાં જ તેમણે અજિતની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડ્યું.

અજિત—દીપક જે મકાનમાં ગયા તેના મેડા ઉપર ‘ભારત નૃત્ય ભવન’ નું પાટિયું લટકતું હતું. દાદાજીએ એ નામ વાંચ્યું અને થોડીક વિપલ ઊભા રહ્યા.

ઉપરથી આવતો નૂપુરનો ઝંકાર એમના કાનને સ્પર્શી ગયો. એ સાંભળી એમને કૌતુક થયું.

“અહીં વળી શું થઈ રહ્યું હશે?” એ વિચાર થતાં જ એ દાદરનાં પગથિયાં ચઢવા લાગ્યા.

નૃત્યાલયમાં રંગ જમ્યો હતો. અજિતના પગે ધૂધરા હતા અને એ બીજાં યુવક યુવતિઓ સાથે ગોપિકાનૃત્ય કરી રહ્યો હતો!

“મારા બેટાએ, એના બાપનાં પરાક્રમની વાતો કરી, પણ પોતાના આ વિરલ પરાક્રમની વાત તો છૂપાવી જ રાખી?”

દાદાની આંખ લાલ થઈ. એમણે ત્રાડ પાડી:

“અ...જિ...ત?”

એકાએક નૃત્યના રંગમાં ભંગ પડ્યો ! અજિતે દાદાજીને જોયા ને એ શીંગડું બની ગયો ! આખું નૃત્ય થઈ ગયું !

અચળશંકર ઘોષે આગળ આવીને દમામથી પૂછ્યું : “ તમે કાણ છો ? અહીં વગર પરવાનગીએ કેમ આવ્યા છો ? આ પાટિયું વાંચ્યું કે નહિ : ‘ હુકમ વિના અંદર આવવું નહિ ? ’ ”

“ જોઈ, જોઈ મોટી પાટિયાવાળી ? હું પેલા છોકરાનો દાદો છું...”

એટલામાં નૃત્યાલયના બે ત્રણ નોકરો ઘોષખાણની કુમકે આવી ચડ્યા. એટલે ઘોષખાણને શરૂ ચડ્યું.

“ હું કહું છું કે હાલને હાલ નીચે ઉતરી જાઓ ! ”

“ અને ન ઉતરું તો ? ” અડીખમ દાદા હિમાલય શા અડોલ ઊભા ઊભા ખોલ્યા.

“ તો ધક્કા મારીને કાઢવા પડશે. ” નોકર ખોલી ઊઠ્યો.

“ જોઈ.....”

“ ...અરે, ઘોષખાણ ? ” અજિત એક હાથે ઘૂંટરા છોડતો દોડી આવ્યો.

“ તમે તો નાચી જાણો, ધક્કો મારી શકે એ બીજા હાં ! ” દાદાએ ખાણની સામે જોઈને કહ્યું.

એ આખનો ચમકારો જોતાં જ અચળખાણનો ઘોષ બંધ પડી ગયો !

“ અજિત, ચાલ ! ”

નૃત્યાલયના પોતે જ સમ્રાટ હોય એમ દાદાજીએ હુકમ કર્યો.

અને અજિત ગુપચુપ આગળ થયો.

રસ્તામાં દાદાજીએ અજિતને કંઈ જ કહ્યું નહિ. પરંતુ ઘેર ગયા પછી એમની ગર્જના શરૂ થઈ.

“અલ્યા જ્યંતિ, તું તો કહે છે કે તારો દીકરો મર્દ બની
 ૧૧ છે અને મર્દનીરમતો રમે છે, અને અહીં તો આ પગે
 મરા બાંધી છોકરીઓ બેઠો તા તા થૈ કરી રહ્યો છે ! તને એટલું યે
 ન નથી ?”

જ્યંતિલાલ ગભરાઈ ગયો.

“બોલતો કેમ નથી ? અલ્યા તું તે મને બનાવે છે કે તારી
 તતને છેતરે છે ?”

“કામધંધામાં મને એ વાતની ખબર પડી નહિ હોય ?”

“એ...મ. હા...હા...હા...હા !”

દાદાજીએ આમ હસીને ગુસ્સો કાઢી નાખ્યો, એમ માની
 જ્યંતિલાલ એમના ભોળપણ પરના પોતાની ખંધાઈના વિજ્યથી
 મલકતો મલકતો સૂવા ગયો.

રતવાળી વાત વિસારે પડી છે એમ માની જયંતિલાલ સવારે લહેરમાં ચઢા પીવા બેઠા હતા. દાદાજી દૂધ જ લેતા હતા અને એમની હાજરીમાં અનિતને પણ દૂધ પીવું પડતું!

“જયંતિ, આપણા અનિતને મુઝાબાજીમાં ચંદ્રક મળ્યો છે, ખરું?” દાદાજીએ દૂધ પીતાં પીતાં પૂછ્યું.

“હા, જરૂર!” ભોળાદાદાને બનાવી શકાય છે એમ માનીને જયંતિલાલે કહી નાખ્યું!

પરંતુ અનિત ગભરાયો. ડોસા પૌત્રનો એ ગભરાટ ભેઈ ગયા, છતાં કશું જણાતા જ ન હોય એમ, હસતાં હસતાં બોલ્યા:

“ત્યારે તો અનિત, દીકરો ભારે પરાક્રમી લાગે છે. ચાલો કાશી જતા પહેલાં હું એનાં એ પરાક્રમ નજરે તો ભેઈ લઉં.”

દાદાજી એમ કહેતા કહેતા ટેલિફોન પાસે જઈને
૩૦ બીમરાવને જલદી આવવાનું કહી આવ્યા.

અનિત આ મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢી આપવા પિતા સામે જોતો હતોઃ એનો પિતા પોતાની પત્ની તરફ જોતો હતો અને બાપને છેતરવાની પતિની મૂર્ખાઈથી કંટાળેલી કમળા જમીન તરફ દૃષ્ટિ ઢાળી રહી હતી !

અનિત ગભરાયો. ઊઠ્યો અને બહાર જવા લાગ્યો.

“ અનિત ક્યાં જાય છે ? ” દાદાજીએ પૂછ્યું.

બોલ્યા વિના અનિત ચાલવા લાગ્યો.

“ અલ્યા, સાંભળતો નથી ? ” દાદાજીએ બાંટો કાઢ્યો.

“ મારા બાપુજીને પૂછો ? ” અનિતે કહ્યું. અને ફરી ચાલવા લાગ્યો.

“ હમણાં પેલો ભીમરાવ આવશે ? ”

“ મારા બાપુજીને પૂછો ! ”

“ અલ્યા, એની સાથે તારે મુકાબાજી ખેલવાની છે એ ખબર છે ? ”

“ મારા બાપુજીને પૂછો ! ”

અનિતને વારંવાર એમ બોલતો સાંભળીને દાદા કંટાળ્યા.

“ તારો બાપુજી, બહેરો છે ! સાંભળતો નથી ? અલ્યા આ શું કહે છે ? ” દાદાએ જ્યંતિલાલ તરફ ડોળા કાઢ્યા :

“ મને કશી જ ખબર નથી ! ”

“ વહુ ! તમે કંઈ કહી શકશો, આ તમારો છોકરો આમ કેમ કરે છે ? ”

કમળા મૂગી જ રહી !

“ અલ્યા, તમને બધાંને આ થયું છે શું ? ” ડોસા અકળાઈ ગયા. “ કેમ કોઈ જવાબ આપતું નથી ? ”

“ દાદાજી ! ” બોલતાં બોલતાં અનિત અટકી ગયો. “ બાપુજી ! બોલો દો ને ! ”

“ શું બોલવાનું છે, દીકરા ! તું જ કહે. આ તો બન્ને જણ મીઠાં છે.” દાદાએ અનિતને પટાવવા માંડ્યો.

“ દાદાજી ! તમને અહીં આવવા પહેલાં ચકરી આવતી હતી... ? ”

“ મને ? ” દાદાને આશ્ચર્ય થયું.

“ હા જી : તમને જ. અને એમાંથી તમને ચિત્તભ્રમવાયુનો રોગ લાગ્યું પડ્યો હતો...”

“ પછી ? ”

“ એટલે તમે ગમે તેવા પ્રશ્નો પૂછવા લાગો છો ? ”

“ હું ? ”

“ જી-હા ; તમે જ ! માટે તો હું કંઈ બોલતો નથી. બાએ ને બાપુજીએ...”

કમળાએ આડું જોઈ નાક પર આંગળી મૂકી અને જ્યંતિલાલે આંખ કાઢી... અજીત એથી બોલતો અટકી ગયો !

“ છોકરાને બોલવા દો ; દયાવો છો શું કામ ? વહુ ! તમે તો બહુ સારાં હતાં... બોલ દીકરા, પછી ? ”

અનિતે માતા પિતા સામે જોયું. ત્યારે ઉલ્લુપણાનો હૂંબૂ અભિનય એ કરી રહ્યો હતો.

“ ડરીશ નહિ, અનિત. ” દાદાજીએ એને આશ્વાસન આપ્યું.

“ બાપુજીએ મને કહ્યું હતું કે, તેથી મારે તમારા કાંઈ પ્રશ્નોનો જવાબ ન આપવો ; છતાં તમે આગ્રહ કરો તો મારે એટલું જ કહેવું કે : ‘ મારા બાપુજીને પૂછો ? ’...”

“ વાહ ! વાહ, બીજું પણ કંઈ તને એમણે કહ્યું હતું ખરું ! ” દાદાએ કલાવી કલાવીને પૂછ્યું.

“ બીજું ખાસ તો કંઈ નહિ ” અને બોચી ખંજવાળતાં એ કંઈક યાદ કરવા લાગ્યો. “ હં, એ તો એમ કે પેલા તમારી પાસેથી પંડિતજી અહીં આવ્યા હતા ને, એમણે બાપુજીને કહેલું કે,

તમને હનુમાનજી ચડે છે, ત્યારે કંઈ જાન રહેતું નથી અને વગાડી બેસો છે ! એથી આપુજીએ મને તમારાથી દૂર રહેવાની શિખામણ આપી રાખી હતી ! ”

“ તેથી તું નાશી જતો હતો ? ”

“ હા. તમને અત્યારે હનુમાનજી ચડ્યા છે ને ?..... ”

“ ગોપાળદાદા ! આવું કે ? ” ભીમરાવનો અવાજ સંભળાયો એટલે અજિતની વાત અધૂરી જ રહી ગઈ ! અને જ્યંતિલાલનો છુટકારો થયો.

“ ભીમરાવ ! આવો. આજ મારો દીકરો અજિત; એની સાથે તમારે મુકાબાજી ખેલવાની છે. આજે તમારું પાણી મપાવાનું છે, હો કે ! હા-હા-હા- ! ”

સસરાના આ શબ્દો કમળાના હૈયામાં તીર બની બનીને ઝાંડા ઊતરતા હતા. ‘ આ ડોસો છોકરાને મારી નખાવશે કે શું કરશે ?— મેં એમને કહ્યું જ હતું કે આવી બનાવટ ના કરશો. પણ એમણે માન્યું નહિ. ’ એને ડોસાને પગે પડી માફી માગવાનું મન થયું. પણ વિમાનવેગે વાત કરતા ગોપાળદાદા એને એટલી તક પણ લેવા દેતા નહોતા !

જ્યંતિલાલના હૈયામાં પણ દાદાના શબ્દોના ડામ ચંપાઈ રહ્યા હતા. પરંતુ ખેલવાની એક પણ બારી હવે ખુલ્લી રહી નહોતી.

“ દીકરા અજિત ! આ મારા મિત્ર છે. પણ તેથી તારે જરાયે સંક્રાંચ રાખવાનો નથી. તું તારું પાણી બરાબર બતાવજે.—કેમ જ્યંતિ, આપણા દીકરાને તો બોક્ષીંગમાં ચંદ્રક મળ્યો છે ને ? ”

જ્યંતિલાલને લાગ્યું કે એના શરીરમાં વહેતું લોહી નસોમાં થંભી ગયું છે ! એને કપાળે પરસેવો વળ્યો, એની જીભ સિવાઈ ગઈ !

મુકાબાજી માટેનાં મોજાં પહેરતાં પહેરતાં ભીમરાવે હસીને કહ્યું : “ ગોપાળદાદા, અમારાં તો હવે વળતાં પાણી : અજિતનું તો હજી ખીલતું યૌવન છે...”

“યૌવનને હરાવવામાં તેમ એને હાથે હારવામાં યે વૃદ્ધાવસ્થાની શોભા છે, કેમ ખરું કે નહિ બીમરાવ !” દાદાજીએ કહ્યું.

અનિત હજી બેસી જ રહ્યો હતો.

“ આલ, દીકરા ! તૈયાર થા. કાકાથી શરમાવવાનું નથી.

—બીમરાવ અનિત તૈયાર થાય ત્યાં સુધીમાં આવો તમને હું મારા પરાક્રમી પૌત્રનો જરાતરા પરિચય કરાવું. મારો દીકરો કંઈ રેંજ પેંજ નથી હોં !”

દાદાજીએ એક આદ્યમ લાવીને બીમરાવના હાથમાં મૂક્યું.

આદ્યમ જેતાં જ જયંતિલાલના હાંજ ગગડવા લાગ્યા.

દાદાજી હોંશે હોંશે એમાંની છબિઓ બીમરાવને બતાવતા હતા.

વચ્ચે જ દાદાએ અનિતને બેસી રહેલો જોઈને ફરી પૂછ્યું :

“ કેમ અનિત ! હજી મોજાં પણ પહેર્યાં નથી ?”

“ દા...દા...જી !” અનિતની જીભ લથડતી હતી.

“ મોજાં નથી, એમ ? ત્યારે એમાં શરમાય છે શાનો ?—

બીમરાવ, મારો દીકરો એટલી બધી હરિકાઈઓમાં ઉતરે છે કે એનાં મોજાં ફાટી ગયાં છે...”

“ એ તો આ છબિઓ જ બતાવે છે.”

“ હાસ્તો; જુઓ: આ ક્રિકેટ રમતો—આ હોદી, ફૂટબોલ—અહીં વળી ટેનિસ રમે છે—આ ઘોડેસ્વારીમાં એ કેવો દેખાય છે—આ જુઓ છાતીના અને બૂજના સ્નાયુ અને માંસપેશીઓની ખિલાવટ—અમેરિકાના પેલા ‘ફીઝિકલકલ્ચર’ માસિકમાં પણ તમને આટલી સરસ છબિઓ તો જોવા નહિ મળતી હોય !—વારૂ ત્યારે, આજે તમને તરફી પડી. પણ આવતી કાલે જ તૈયાર રહેજો. હું એને લઈને તમારી વ્યાયામશાળામાં જ આવીશ.”

બીમરાવે રજા લીધી.

તે પછી દાદાજીએ તદ્દન સ્વાભાવિક ઘટના બનતી હોય, એવી રીતે અનિતને કહ્યું: “બેટા ! આમ આવ તો.”

અનિત આવ્યો.

“સાચું બોલજે હો: આમાં તારો સાચો ફોટોગ્રાફ કયો?”

દાદાજીએ આપેલા આલ્બમને એકથી બીજા છેડા સુધી જોઈ વળી ને અનિતે કહ્યું: “એક પણ નહિ.”

“તારા બાપુજીને પૂછીને, જોઈએ તો કહે !”

એકદમ જ્યંતિલાલ દાદાજીના પગ આગળ મસ્તક નમાવીને બોલ્યા: “મને માફ કરો, પિતાજી.....”

“કયા અપરાધની માફી માગે છે જ્યંતિ?”

“પિતાજી, તમે હમેશાં દીકરાને મદદ બનાવવાનું લખતા હતા, અને અમને એકના એક દીકરાનો હાથ પગ ભાગવાનો કે ક્યાંક વાગી ખેંચવાનો ભય હતો. એથી મેં વ્યવસ્થિત રીતે છળ કર્યો છે...”

“ત્યારે આ બધી છબિઓ ક્યાંથી આવી?”

“વિદાયત અને અમેરિકાનાં માસિકામાં એ છપાયેલી છબિઓ પર અનિતના માથાની છબિ ચોંટાડી, તે પરથી મેં નવા ફોટોગ્રાફ્સ પડાવ્યા હતા...”

“...અને તેથી કંટાળીને મદદ બનવા માટે હું છૂપી રીતે નૃત્યાલયમાં જોડાયો હતો!” અનિતે પણ દાદાજી સમક્ષ પોતાની છૂપી વાત બહાર કરી.

દાદાજીએ કહ્યું: “જ્યંતિ, તેં અને તારી વહુએ અનિતના હિતૈષીનું નહિ પણ હિતશત્રુનું કામ કર્યું છે. જીવતા મુકદ્દાં જેવા છોકરા કરતાં તો દિકરા વિનાના હોવું વધારે સારું. તારો છોકરો ભણે ગણે પરંતુ એના શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે એને બીજાના મોંઠા સામે દયામણે ડાળે તાકવાનું હોય, તો એ બહુતર એને ભારરૂપ બનવાનું. તને ખબર નથી, પણ આજે તો દેશને જેટલી ભણેલાઓની

જરૂર છે, તેથી વધારે નિડર, તાકાતવાળા બહેલાઓની જરૂર છે. માટે તો હું નિવૃત્ત થઈ કાશીમાં બેઠે બેઠે એ ઉપદેશ જીવનમાં ઉતારી રહ્યો છું. પરંતુ પેલા પંડિતજીએ આવીને મને કહ્યું, તે પહેલાં તારા જ દીકરાએ મને બધી વાત લખી જણાવી હતી. તું એમ ના માનતો કે અજિત મૂરખ છે. એ તમારાથી કંટાળ્યો ત્યારે જ એણે મને બધું જણાવ્યું; અને તમે એને સાવ બોટ માનીને વર્તવા લાગ્યાં, એટલે એણે તમારી સાથે એવું વર્તન ચાલુ રાખ્યું. એ બધું અમારી વચ્ચેની મસલત પ્રમાણે થયું છે. તું માને છે કે હું તો થોડા દિવસમાં પાછો કાશી જઈશ ! છતાં તારી એ માન્યતા પણ સાચી નથી. હવે તો ગામનાં છોકરાંની વાત પછી, પહેલાં ધરનાં છોકરાંને મદદ બનાવું ત્યાં સુધી હવે હું અહીં જ રહીશ. ”

“બાપુજી ! અમારી ભૂલની ક્ષમા માગીએ છીએ. ” એમ કહેતી કમળા સસરા આગળ આવીને ખોળો પાથરી કરમરો પડી. જયંતિલાલ પણ એમના પગે પડ્યો અને અજિત હાથ જોડીને ઊભો રહ્યો.

દાદાજીએ ગંભીર ભાવે કહ્યું : “આપણને સહુને માફી આપનાર વિશ્વેશ્વરનાથ છે ! આજ સુધી તમે જે ભૂલ કરી તે હવે પછી ન કરો એટલું બસ છે, સમજ્યા ? ” અને એ ખડખડાટ હસવા લાગ્યા.

મેઘધનુષ્યની રંગાવલિ સમું સુરેખાનું થોડા દિવસનું સુખ
ઘડીક ચમકીને અદ્રશ્ય થઈ ગયું.

પોતે ચાલાકીથી નિર્દોષ ઈર્ષો હતો, એટલે હવે કાઠથી
ડરવાપણું રહ્યું નથી એમ માનીને સુરેશે વળી પાછા ચંદુની
સોજતમાં રખડવાનો આરંભ કર્યો અને રાતે ઘેર આવવામાં
એને મોઢું થવા લાગ્યું. થોડા દિવસ એણે સુરેખા તરફ
એટલો પ્રેમ ઢાળી દીધો હતો કે, સુરેખાને પતિ તરફ જરા
પણ શંકા બતાવવા જતાં ડર લાગતો હતો.

સુરેશે વાતમાં ને વાતમાં એક એ વખત સુરેખાને
ડરાવીને દબાવેલી રાખવા માટે કહ્યું હતું કે, અમુક અમુક
માણસ પંદર હજારની પરફણ ઉપરાંત જમાઈને વિલાયત
અભ્યાસ માટે મોકલવાની શરતે એની દીકરી માટે મુરતિયો
શોધી રહ્યો છે. તેથી સુરેખા વિશેષ ડરતી રહેતી. રખે ને
એને કશુંક વાંકું પડે અને એ પેલા પૈસાદાર પિતાની પુત્રીને

૩૧ પરણીને પોતાને ત્યક્તા બનાવે ! એના કરતાં ગમે તેવા

પતિને ય પકડી રાખવો, પાછળથી એનો પ્રેમ સંપાદન કરી, એને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો; નહિ તો જીવનભર નસીબ પર આધાર રાખી પડચું પાતું નીલાવી લેવું. એ જ સૌભાગ્યવતી બની રહેવા માટેનો સારામાં સારો માર્ગ છે : એવું માનીને સુરેખા આત્મસંતોષ મેળવવા મથતી.

એટલે નર્ચિત બનેલા સુરેશને, દબાવી તતડાવી સુરેખા પાસેથી પૈસા પડાવવાની જોઈતી સગવડ મળી ગઈ હતી.

વચ્ચે પરીક્ષાના દિવસો આવી ગયા, એટલા વખતમાં કોલેજ કુમારોનાં મસ્તી-તોફાનમાં ઓટ આવી. સહુ ગંભીર ભાવે અભ્યાસમાં રોકાઈ ગયા. પિતાશ્રીઓના પૈસે કોલેજમાં મજા માણનારાઓના વાતોડીઆવેડાને પ્રોત્સાહન આપનારાઓ પણ “ હમણાં જરા વાંચવું છે ” એવાં બહાનાં બતાવી બતાવીને એમનાથી અળગા થઈ ગયા. સુરેશ પણ પાસ થવા પૂરતો પ્રયાસ કરવામાં રોકાઈ ગયો.

કાકાજીએ વારસામાંથી બાતલ કરી દેવાનો ભય બતાવ્યો ત્યારથી અતુલ તો સુરેશથી દૂર જ રહેવા લાગ્યો હતો.

પરીક્ષામાં અજિતે પ્રથમપદ પ્રાપ્ત કર્યું. ભારતી મધ્યમ વર્ગમાં પાસ થઈ, દીપક નાપાસ થયો અને સુરેશ સામાન્ય વર્ગમાં પાસ થયો. તેથી પણ સુરેશ અજિત તરફ વિશેષ કરડાગો બતાવતો થયો હતો; છતાં સુરેશનું એની આગળ બહુ ચાલતું નહોતું. કેમકે દાદાજીના આવ્યા પછી અજિતની પોચી માટી ટીપાઈ ઘડાઈને પોલાદમાં પરિવર્તન પામતી જતી હતી : એ માઈક્રોગ્લો મટીને ધીરે ધીરે મર્દ બનતો જતો હતો. દાદાજી પોતાના પૂર્વજોના પરાક્રમેની તેમ જ દેશ-પરદેશના નવજુવાનોના વીરત્વની વાતો સંભળાવી સંભળાવી, એના નિદ્રિત પૌરુષેયને પંખાળી, ઢંઢોળી જગૃત કરી રહ્યા હતા.

કાચો હીરો પહેલ પાડ્યા પછી પ્રકાશવતો બને, તેમ ભય-

મુકત બનતો જતો અને તને-મને મજબૂત થતો જતો અજિત પહેલા કરતાં વિશેષ તેજસ્વી દેખાતો હતો. જેમ જેમ એ પાણીદાર બનતો જતો હતો, તેમ તેમ ભારતીના એની તરફના બાવોમાં ભરતી ચડતી હતી.

પરીક્ષાએ પછી કોલેજમાં છુટી પડી એટલે ગોપાળદાદા અજિતને લઇને ફરવા નીકળી પડ્યા. કુસ્તી ખેલવી, તરવું, ઘોડે-સ્વારી કરવી અને મોડી રાત સુધી નિર્જનસ્થાનોમાં રખડવું એ ગોપાળદાદાએ અજિત માટે યોજાેલો અભ્યાસક્રમ હતો.

એક દિવસ દાદાજી સાથે કુસ્તી ખેલતાં અજિતને વાગ્યું અને એને થોડા દિવસ ખાટલો સેવવો પડ્યો, ત્યારે જયંતિલાલ અને કમળા ધણું જ ગભરાઈ ગયાં. જયંતિલાલે તો દાકતર મારફત એવી ચેતવણી પણ અપાવી કે અજિતનો બાંધો જોતાં આ પ્રકારની કસરતથી એને માટે ભવિષ્યમાં જોખમ ઊભું થવાનો સંભવ છે.

પરંતુ દાદાજીએ મક્કમપણે, દાકતરને કહી દીધું કે : “તમારે એ બાબત જરા પણ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. જીવતા મુડદા જેવો મારો દીકરો હોય, તે કરતાં મારે દીકરો જ ન હોય એ હજાર દરજ્જે સારું; એવું માનનારો હું છું. સમજ્યાને દાકતર ?”

દાકતર એ ડોસાજીની આવી વાત સાંભળીને છક્ક થઈ ગયો; પણ જયંતિલાલ તો દિગ્મુદ્ જ બની ગયો. તે પછી દાદાજી આગળ વિશેષ દલીલ કરવાની એની કે કમળાની હિંમત જ ચાલી નહિ ! એથી અજિતની માનસિક ભીરૂતા અને શારીરિક દુર્બલતા દૂર કરવાના પ્રયોગમાં દાદાજીને વિશેષ સરળતા સાંપડી ગઈ.

કોલેજની રજાઓના દિવસોમાં સુરેખાએ આગ્રહ કરીને સુરેશના ગામ જવાની ગોઠવણ કરી. સવિતા અને ચીનુબાઈને એ ગમ્યું.

કોલેજે ઉઘડી અને સુરેખા સાથે સુરેશ મુંબઈ આવ્યો તે પછી વળી એના પુરાણ સંસ્કારો સળવળી ઉઠ્યા. તોફાની સાથીઓનો સહવાસ સાંપડતાં એનાં જૂનાં પરાક્રમોની પરંપરા શરૂ થઈ ગઈ !

કવિતા અને કાન્તા

દીપક નાપાસ થયો અને ભારતી એની તરફ આંખીને
જોતી સુઢાં નહિ, તેથી કવિરાજની કવિતા સાથે એમનાં
તન ને મન સુઠાવા લાગ્યાં !

પેઢીવાળા શેઠના છોકરાઓએ દીપકને થોડાક દિવસ
હવાફેર માટે દેશમાં જવાનો આગ્રહ કર્યો, છતાં કવિરાજે
માન્યું નહિ.

અજિતે હવે નૃત્યાલય છોડી દીધું હતું એટલે દિલના
ઉભરા ઠાવવવા દીપકને માટે એક પણ અનુકૂળ સ્થાન રહ્યું
નહોતું. તેથી એને અનેક રાતોના ઉબગરા થવા લાગ્યા.

પથારીમાં સૂઈ જાય અને માથામાં વિચારોનાં વિમાનો
ઉડાડે કરી મૂકે ! કોઈ વખત એ ભારતીને શરીર કંઈપણ અને
પોતે ફરહાદ બની પતથરો તોડવા લાગે : કોઈ વખત એ
પોતાની જાતને મજનુ માની ભારતીમાં લયલાને નિહાળતો,
એને મેળવવા જન કુરબાન કરી દેવાના વિચારોના ચક્કરમાં
ફસી જાય : વચ્ચે વચ્ચે એ રસિયાબાલમ બની ભારતી રૂપી

૩૨ રાજકન્યાનું માથું કરવા આશુરાજના દરબારમાં દાખલ થાય !

“ આમને આમ તારી ઝંખના કરતો રહીશ, છતાં તું મારા પ્રેમની કદર નહિ જ કરે, તો તારા નામના છેલ્લા જપ જપતાં જપતાં પ્રેમના યજ્ઞમાં આહુતિ બની જઈશ, પરંતુ એ મારી આરાધ્ય દેવિ ભારતી ! તારા સિવાય બીજી કોઈ પણ સ્ત્રીને આ દીપકકુમાર આ જીવનમાં તો નહિ પરણે તે નહિ જ પરણે. તો પછી અકા આચાર્યની સમરથ જેવીતો તો એ વિચાર જ કેમ કરે ?...તું મને નહિ મળે તો અહો પ્રિયા ! હું પ્રેમપંથનો પ્રવાસી બની તારી પાછળ દેહ પાડીશ અને આવતી કાલના પ્રેમીઓ મારે સાફ મારશે :

તુજને પ્રિયે સંભારતો,
મૃત્યુ મુખે સૂતો હતો;
છેલ્લો નીકળતાં શ્વાસ,
તાઈ નામ એ જપતો હતો...”

કદવના તરંગોના આવા અશ્વોપર બેસી, બેફામ ચોપાસ દોડા દોડી કરતું એનું મન શાંત થતું નહિ અને એ દશામાં રાતોની રાતો એ અનિદ્રાથી પડખાં ધસતો.

દીપકની આવી દુર્દશા જોઈ પેઢીના માણસોએ આદિતરામ માસ્તરને કાગળ લખ્યો. એમાં એમણે જણાવ્યું હતું કે: “તમારો દેવશંકર આ વખતે નપાસ થયો છે, તેથી કે પછી એને કશુંક ભૂત વળગ્યું હોય તેથી, દિવસે દિવસે એ સુકાતો જાય છે. અમારું કહેવું એ માનતો નથી અને દેશ તરફ આવવાની ના જ પાડે છે. માટે તમને આ હકીકત જણાવીએ છીએ.”

પિતા, પુત્ર તરફના કાગળની તેમ જ એના આગમનની વાટ જોતા હતા; અકા આચાર્યની સમરથ સાથે એ જ વર્ષે પુત્રનાં લગ્ન કરી નાખવાનો એમનો અને દીપકની માતાનો વિચાર હતો. તેવામાં આ પ્રકારનો કાગળ મળ્યો, એથી એ વત્સલ અને વૃદ્ધ વડીલોના દિલને આઘાત થયો.

માતા તો રહવા જ લાગી. “હાલ ને હાલ તમે મુંઝાળ જાઓ મારા દીકરાને અહીં લઇ આવો” એ જ વાત એણે શરૂ કરી.

આદિત્યરામના દિલમાં એ અનેક જાતના અમંગળ વિચારો જાવા લાગ્યા. અને બીજો જ દિવસે એ બાપડાજીવ, ભગવાનનું મ દઇ, દૂધની બાધા સાથે પુત્રનું મોંદું જોવા ગાડીએ ચડી બેઠા !

પિતાએ પુત્રને ખૂબ સમજાવ્યો, એની મા ફેટલી ચિંતા કરે એ વિગતવાર કહી સંભળાવ્યું, તને નહિ જુએ તો તારી બાત્ર-પાણીની આખડી લઇને મરી જશે, એવી ચેતવણી પણ આપી ને છેવટે તારી સાસુ અને અકા આચારજની વિધવા ગોમતી એક મત તને નજરે જોવા માગે છે, માટે વધારે નહિ તો બે દિવસ ટીવી જ; એતો કાલાવાલા સાથે કહ્યું. પણ ફરહાદ અને મજનુ, રવંત અને ગજરામાર જોવા પ્રેમીઓના કાફલામાં ભળેલો દીપક તો કનો બે ન જ થયો.

“મરીશ તો પણ મુંઝાળમાં ને જીવીશ તો પણ મુંઝાળમાં, હું પાસ થાઉં જ કેમ ?...મારે અકા આચાર્યને ત્યાં પરણવું નથી... એક વખત કોલેજની અને જીવનની પરીક્ષામાં પાસ થાઉં તે ઠી બીજી વાત !” એ જ શબ્દો એણે આગ્રહપૂર્વક સંભળાવ્યાં કર્યા.

“પણ, ભૈ, બિચારો તારો બાપી તો દયા બા. વધારે નહિ માત્ર બે જ દહાડા આવી જા. અમે જાણીએ તો ખરાં કે મુંઝાળમાં ભણેલા છોકરાઓને ગામડાગામમાં રહેવાનું પસંદ ન પડે; જુ ભૈ બે જ દિવસ આવી જાય તો સહુના જીવને નિરાંત થાય.” તા પુત્ર પાસે કરગરતો હતો.

પરંતુ પુત્રના દિલપર એની જરાયે અસર ન થઇ. એણે તો ડી નાખ્યું કે : “પહેલાં જીવનનું ધ્યેય, પછી માતા ને પિતા. હું

અત્યારે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં છું. મારે પરીક્ષામાં સફળ થવાની સિદ્ધિ સાધ્ય કરવી જોઈએ. એની તુલનામાં માતા-પિતા અને સફળ આલમ તુચ્છ ! આપ મારા વડીલ અને હિતૈષી હો તો કૃપા કરી મને મારા સિદ્ધાંતમાંથી ચળાવવાનો જરાયે પ્રયાસ કરશો નહિ...અત્યારે તો બરસ, દોઢાં છોડી પિતા-માતા, ત્યજી બહારી...નહિ, નહિ, મારે આવવું નથી: મારે અકા આચાર્યને ઘેર પરણવું પણ નથી. હું જો પરણીશ તો..."

“ભૈરવ ! એવું નાં બોલીએ. ભીંતનેય કાન હોય છે. જો આવી વાત તારી સામુને કાને જાય તો, વાત વંદી જાય ને બધું કર્યું કરાવ્યું ધૂળમાં મળી જાય. આપણી ન્યાત બારે અદેખી છે. તારા જેવા મુલક્ષણ છોકરાને માટેય દેશમાં તો કંઈ કંઈ વાતો કરે છે. તેમાં વળી જો એ લોકો કંઈક આવું સાંભળી જાય તો, ફરીથી કોઈ કન્યા ન આપે”

“વડીલશ્રી ! આપ એ બાબતમાં જરાયે ચિંતા ન કરશો. એનો બદ્ધો બોલો મારે જ મસ્તકે રહેવા દો. આપનો આ દોષક ન્યાતના ખામોચિયામાં ડૂબી મરવા માગતો નથી. હરગીજ નહિ !”

પુત્રની આ છદ્દ આગળ છેવટે પિતાએ પરાજય સ્વીકાર્યો. દોષક એકનો એ ન જ થયો એટલે આદિતરામે પેહીના શેડને પુત્રની કાળજી રાખવા નમ્રતાભરી વિનતી સાથે મુબઈને નમસ્કાર કર્યા.

ઘેર જઈને એમણે પત્નીને કહ્યું: “તારા દીકરાને મુબઈની કોલેજમાંથી કવિતા અને કાન્તા નામની એ ચૂંટેલો વળગી છે !”

અને એમણે નિશ્વાસ મૂક્યો.

ભારતીએ ડ્રાઈવરને હાથે માર ખાતાં બચાવ્યો, ત્યારથી સુરેશ એને દબાવવાનો પ્રસંગ શોધતો હતો. પોલીસ તપાસ પછી નિર્દોષમાં અપના સુરેશને આખું જખત જીત્યું હોય એવો નશો ચડ્યો હતો, સસરાના ઘરમાં પણ પછી તો એ વિજેતાની અદાથી વર્તવા લાગ્યો હતો.

એની ખટક એક ચંદુના દિલમાં રહી ગઈ હતી. એ વારંવાર સુરેશ પાસેથી પૈસા પડાવતો. સુરેશ ધણી વખત સુરેખા પાસેથી પૈસા લાવીને એને આપતો.

એક દિવસ ચંદુએ પચાસ રૂપિયા માગ્યા. સુરેશે આપવાની આનાકાની કરી. “મારે ત્યાં કંઈ પૈસાની ખાણ છે? મેં હમણાં હમણાં તને કેટલા રૂપિયા આપ્યા?” એણે દલીલો શરૂ કરી.

“સુરેશ, મારે તારી પાસેથી દલીલો સાંભળવી નથી, મારે તો પૈસા જોઈએ છે.” ચંદુએ ઠરસાથી કહ્યું.

“પણ મારી પાસે હમણાં નથી.”

“ શું ચોરી કરે ? ”

“ તે તને ખબર. મારે તો પૈસા જોઈએ. ”

“ અને હું ન આપું તો ? ”

“ તો આવતી કાલેજ તારે જોલમાં જવું પડે. સુરેશ, તું કંઈ મને દયાદાન કરતો નથી, સમજ્યો ? તારે માટે તો મેં માથું મૂકીને કામ કર્યું છે. મારે આજે જ પૈસા જોઈશો. નહિ તો આવતી કાલેજ તારે અધું કાવતરું પોલીસ પાસે ખુલ્લું થશે. ”

ચંદુ પહેલવાન એ શબ્દો બોલતો હતો ત્યારે એના મુખ પર જે ભાવો રમી રહ્યા હતા, તે જોઈને જ સુરેશના હાંજ ગગડી ગયા. એણે હસીને કહ્યું : “ બસ કે ? એટલી વારમાં આટલો બધો ગુસ્સો ? હું તો જરાક મગ્ગ કરતો હતો. તને પૈસા આપવાની કાશું ના પાડે છે ? ”

ચંદુએ સુરેશના હાથમાંથી પૈસા લેતાં કહ્યું : “ તને મારી તરફ કેટલો પ્રેમ છે, એ શું હું નથી જાણતો ? ”

“ હું તને જીવન્ન દોસ્ત ગણું છું... ”

“ ...કે મવાલી ? ”

“ ચંદુ ? એ શું બોલ્યો ? ”

“ એમ, તું મને એક સગવડભર્યો મવાલી નથી માનતો ? ”

“ ના. ”

“ ત્યારે ? ”

“ જીવન્ન દોસ્ત. ”

“ ખરી વાત ? ”

“ નહિ તો ? તારે કસોટી કરવી છે ? ”

“ સુરેશ, શા માટે મને બનાવે છે ? ”

“ હું- ? તને બનાવું ? ”

“ હા, હા, તું જ. ”

“ શા પરથી કહે છે ચંદુ ! ”

“ જીવનન દોસ્તને માનવી પોતાને ઘેર લઇ ન જાય, એનું ક્યાંય બનતું હશે ખરું ? સુરેશ ! તું મને કદી તારે ઘેર તેડી ગયો છે, બોલ ? ”

“ જો તને એવું લાગતું હોય તો, અત્યારે જ મારી પાથે ચાલ. આજે એક મિત્ર સાથે મારે સિનેમા જોવા જવાનું ‘એપોઇન્ટમેન્ટ’ છે. તું પણ અમારી સાથે સિનેમામાં આવજો. તે પછી મારે ઘેર તારે આવવાનું. બોલ છે કખૂલ ? ”

“ કખૂલ, તને વાંધો ન હોય તો. ”

સુરેશને વાંધો તો બહુયે હતો, પણ એને નારાજ કરી શકાય તેમ નહોતો.

સુરેશ ઈંદુ સાથે આજે સિનેમા જોવા જવાની ગોઠવણ કરી હતી. બોળી ઈંદુ એની મોહક શબ્દજાળમાં ફસી પડતી. ભારતી સામેની મેલી રમતના એક ખ્યાદા તરીકે સુરેશ એનો સગવડભર્યો ઉપયોગ કરવાનો દાવ રમતો હતો. પોતાની મૈત્રીને તે અવિભાજ્ય ગણાવી, ભારતીને જુવાન છોકરાઓનાં હૈયાં લાગનારી તરીકે વર્ણવતો !

આજે પણ એણે એ જ વાતોની પુનરાવૃત્તિ કરી. ત્યારે ઈંદુએ એને કહી દીધું કે : “ પુરુષજાતિ ઉત્પત્તિથી અંત સુધી સ્ત્રીઓના જીવન સાથે દગા ફટકાની જ રમત રમે છે. ધણા પરણેલા પુરુષો કુંવારા હોવાનો દેખાવ કરી, સ્ત્રીઓને ફસાવે છે ! ”

“ એ ખીજા, ઈંદુ, આ સુરેશ એવો નથી. ”

“ કદાચ, તું પણ નાનપણમાં પરણી બેઠો હોય તો કાણ જાણે ? ”

“ ઈંદુ, તને મારામાં વિશ્વાસ નથી બેસતો, કેમ કે તું બોળી હોવાથી ભારતીની તરફથી વાતોમાં ફસી જાય છે ! ”

“હું તો સામાન્ય વાત કરું છું. સુરેશ હું તને કુંવારો જ માનું છું...”

“એક વખત નહિ, પણ એક હજાર વખત માન ! શું તું પણ મને ખીજાના જેવો દગાખોર સમજે છે ?—જો હું પરણેલો હોઉં તો શું મારી જ પત્નીનો દ્રોહ કરું ? તું મને એટલો અધમ ધારે છે ? તને જો મારામાં વિશ્વાસ એસતો ન જ હોય, તો તું અત્યારે જ મારો તિરસ્કાર કરીને ચાલી જ. મારા જીવનમાં એક સુખદ સ્વપ્ન જીગીને જીડી ગયું હતું એમ માનીશ. ઈંદુ, તું મને ભૂલી જજે. અને સુખી થજે. હું તો આ જીવનમાં કદી આપણી દોરતી વીસરી શકીશ નહિ. કંજુસના ધનની માફક એને હૈયામાં સાચવી રાખીશ : એ સ્મરણની પૂજા કરીશ અને જીવતો હોઈશ ત્યાં સુધી એકાદી જીવન ગાળીશ.....” એમ કહેતાં મ્હેતાં સુરેશે રૂમાલથી આંખો ઢાંકીને લજવા માંડી !

ઈંદુ એથી ગળગળી બની ગઈ.

છબીધરમાં ચંદુ ઈંદુની જોડે આવીને બેઠો, એ ઈંદુને જરાયે ગમ્યું નહિ. એનો દેખાવ જ કંટાળો ઉપગમનારો લાગ્યો. પણ ચિત્રપટ શરૂ થયું, તે વખતનું ચંદુનું વર્તન એને એટલું તો અસમ્યક્ લાગ્યું કે, કંટાળોને એણે સુરેશને કહ્યું : “તારો આ મહેમાન જંગલી લાગે છે : તું એની બાબતમાં બેસ ને મને ખીજા તરફ બેસવા દે !” સુરેશે એ વાત ગણકારી નહિ, પણ ઈંદુ જિભી ચઢી ગઈ, એટલે ન છૂટકે સુરેશને બેઠક બદલવી પડી !

ઇન્ટરવલ વખતે અકસ્માત ઈંદુની નજર ભારતી ઉપર પડી.

ભારતીએ પણ એને જોઈ હતી. એની સાથે એક બહેનપણી

હતી. એ બન્ને વાતો કરતાં જણાતાં હતાં: પરંતુ તેઓ તિરછી દષ્ટિએ સુરેશ અને ઈંદુને જ જોઈ રહ્યાં હતાં.

“કેમ ભારતી?” કહેતી ઈંદુ ભારતીની પાસે ગઈ.

“ઓ હો! તું? ઈંદુ, કોની સાથે આવી છે?” ભારતીએ એકાએક ઈંદુને જોવાથી આશ્ચર્ય થયું હોય એ ભાવે પૂછ્યું.

“હું તો એકઠી જ આવી હતી: અહીં મને સુરેશ મળી ગયો.” ઈંદુએ વાત બનાવી! “ચિત્રપટ સારું છે, નહિ?”

“જરૂર. આપણાં જેવાંઓએ તો એમાંથી પ્રેરણા લેવાની છે.” ભારતીએ કહ્યું.

બેલપટ ક્રાંતિ પછીના રશિયાનું પ્રચાર ચિત્ર હતું: ક્રાંતિનો સામે થઈ રહેલા પ્રતિક્રાંતિવાદીઓ સાથે એક તરફ ‘ક્રાંતિ અમર રહો!’ નાં સંગ્રામસૂત્રોથી ગગનમંડળ ગળવનારાં યુવકોને યુવતિઓ ક્રાંતિના શત્રુઓ સાથે એક તરફ જંગ ખેલતાં લોહો રેડી રહ્યાં હતાં અને બીજી તરફ લેનિનની કુશળ દોરવણી નીચે રચનાત્મક કાર્યોમાં પણ પરસેવો પાડી રહ્યાં હતાં. મુલ્કની મુકમ્મલ આઝાદી માટે સોવિયેટ રશિયાનાં સંતાનો શ્રમ ઉઠાવી રહ્યાં હતાં: રક્ત વહાવી રહ્યાં: પરસેવો પાડી રહ્યાં હતાં; એમને એક ઘડીનીયે વિશ્રાંતિ કે આરામ મળતાં નહોતાં: ધરાઈને ધાન મળતું નહોતું: પૂરતાં વસ્ત્રો મળતાં નહોતાં. છતાં ‘ક્રાંતિ અમર રહો’નાં સંગ્રામસૂત્રોને સજીવન બનાવી, સર્વાંગીક્ષેત્રોમાં એને સક્રિય સ્વરૂપ આપવામાં જ સહુ મશગૂલ હતાં.

“મુલ્કની આઝાદી માટે આપણામાં આવી તમન્ના આવે...” ભારતી ખેલતાં ખેલતાં અટકી ગઈ; કેમકે ઈંદુનું ધ્યાન એની વાત સાંભળવા તરફ નહોતું એ તેણે જોયું.

“આ બહેન કાણુ, ભારતી?” ઈંદુને ભારતીનો ઉપદેશ સાંભળીને કંટાળો આવ્યો હોય, તે રીતે એણે પૂછ્યું.

“આ?...” ભારતીએ જોવાલાયક નમૂનો જોતી હોય તેમ,

પોતાની સાથે ઊભેલી બહેનપણી સામે જોયું, અને બોલી. “તું એમને નથી ઓળખતી?...હા, હા; તું નહિજ ઓળખતી હોય. અહીં જ રહે છે એ, મુંબઈમાં?”

“કઈ કોલેજમાં?...”

“અત્યારે તો વિશ્વવિદ્યાપીઠની ગૃહસ્થાશ્રમની કોલેજમાં એ બહેન ગૃહિણીવર્ગમાં અભ્યાસ કરી રહ્યાં છે. એમનું નામ છે શ્રીમતિ સુરેખા બહેન: અને તું જેમની સાથે આવી છે એ શ્રી સુરેશચંદ્રનાં એ સગાં પત્ની છે!”

“આ...જ બહેન?...સુરેશ સાથે એમનું વેવિશાળ થયું હશે?”
ઈંદુએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ના રે, એમનાં લગ્ન થઈ ગયેલાં છે.” અને ભારતીએ ઈંદુને સવિશેષ આશ્ચર્યચકિત કરવા સુરેખાને પૂછ્યું: “તમારાં લગ્ન થયે કેટલો વખત થયો?...”

“એ વર્ષ.” સુરેખા સહજ ભાવે બોલતી હોય એ રીતે બોલી.

એમની વચ્ચે આ વાર્તાલાપ થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે સુરેશ અને ચંદુ વચ્ચે સીગરેટ પીતાં પીતાં ઈંદુના સંબંધમાં ટપાટપી ચાલતી હતી. તે વખતેજ સુરેશ ભારતી સાથે સુરેખાને જોઈ ગયો અને ભારતીએ આજે એને મહાત્ કયો હતો અને ઊંડામાં ઊંડો ઉતરે તેવો ધા કયો હતો, એવું એણે માની લીધું.

સુરેશની એ કલ્પના સાચી નહોતી: એમાં માત્ર એના હૃદયનું જ પ્રતિબિંબ એ જોઈ રહ્યો હતો.

ભારતી સુરેખાને મળી તે પછી એમની વચ્ચેનો પરિચય વધતો ગયો હતો. ઘણી વખત સુરેખા ભારતીને મળવા જતી-પતિથી છાની: એમાંથી એ બન્ને વચ્ચે સખિભાવ જન્મ્યો હતો.

આજે સુરેખા ભારતીને મળવા ગઈ, ત્યારે ભારતી સિનેમા જેવા જવાની તૈયારી કરી રહી હતી. ભારતીએ એ ચિત્રનાં વખાણ કર્યો અને એને પોતાની સાથે આવવાનો ખૂબ આગ્રહ કર્યો, તેથી સુરેખા માતાને ટેલિફોનથી ખબર આપીને એની સાથે છાત્રીધરમાં આવી હતી.

સુરેશ ચંદુને ઠપકો આપતાં કહેતો હતો: “ગૃહસ્થકુટુંબની કન્યાઓ સાથે, તારે સબ્યતાથી વર્તવું જોઈએ.”

જવાબમાં “હું તને ને તારા ગૃહસ્થકુટુંબોની કન્યાઓને કેમ જાણું ન ઓળખતો હોઉં?” એવા શબ્દોના ટાઢા ડામ ચંદુ એને ચાંપી રહ્યો હતો.

ચંદુ સાથે વાત કરતાં કરતાં, સુરેશ ઈંદુને આશ્ચર્યભાવે સુરેખા સાથે વાત કરતાં જોઈ અને એના પેટમાં તેજ રેડાયું! ચંદુ સાથે વધુ વાત કરવાનો એનો રસ સુકાઈ ગયો.

“સુરેશ, એ અધી લપ્પનછપ્પન મારે જોઈતી નથી. હું મવાલી છું એ મેં તને પહેલેથી જ કહ્યું હતું. તું મને સગવડભર્યો મવાલી માને છે એ હું જાણું છું ને તને જણાવી પણ દીધું હતું. તેમ છતાં હવે આવી કચકચ શા માટે કરે છે? તું શું ઈંદુને તારી મા-જણી સગી બહેન સમજીને સિનેમામાં લાગ્યો છે? દંભી! બન્ને હું મવાલી છું, છતાં તારા જેવા સફેદઠગ જેવો મિથ્યાડંબર કરતો નથી. તેમ ગૃહસ્થકુટુંબોની કન્યાઓને દગાથી ફસાવવા નામદની માફક પીઠ પાછળ ઘા કરતો નથી. ચાલ, સાહેબજી! મેં તને બરાબર જોઈ લીધો. હવે તું મને જોઈ લેજે !...”

અને ચંદુ ચાલો ગયો.

સુરેશ મુઝાયો. ચંદુ જેવો માણસ મિત્ર તરીકે તેમ શત્રુ તરીકે બચકર હોય છે તે એ જાણતો હતો. ચંદુની પાછળ જઈ

એને મનાવી લાવવો કે નહિ, એવા વિચારોની જાળમાં ગૂંચવાઈ ગયેલા મનને એ શાંત કરવાનો પ્રયાસ કરે, તેટલામાં ઈંદુએ એની પાસે આવી ને કહ્યું: “સુરેશ ચાલ મારી એક મિત્ર સાથે તારી ઓળખાણ કરાવું.

“ઈંદુ અત્યારે મારું ચિત્ત ઠેકાણે નથી. મને છેડીશ નહિ. તારી જ ખાતર મારે મારા મહેમાનને નારાજ કરવો પડ્યો...”

“ભલે. પણ તું મારી સાથે તો આવ. મારી બહેનપણી તને મળવા માગે છે.” ઈંદુએ કરીથી આગ્રહ કર્યો.

“મારે કાઢની સાથે ઓળખાણ કરવી નથી.” સુરેશે છાશિયું કર્યું.

“સુરેખા નામની કાઢ સ્ત્રીને તું ઓળખે છે?”

“ના.”

“ત્યારે તો તારે મારી સાથે આવવું જ પડશે. મારી એ બહેનપણીનું નામ સુરેખા છે. એ તારે ગળે પડે છે: કહે છે, જે વર્ષ થયાં એ તારી સાથે પરણી છે...” ઈંદુએ જીદ પકડી.

હવે સુરેશનો મિજબાન ગયો.

“ઈંદુ, તારે મારી પંચાતમાં પડવાની જરૂર નથી.” એણે છળકેા કર્યો.

“કેમ નહિ. તેં અહીં આવતા પહેલાં તો તારા જીવનમ મને મહત્વને સ્થાને જેસાડવાની કબૂલાત કરી હતી. શું એ બંધ ખોટું હતું?” ઈંદુએ એને ઉધડો લેવાનો આરંભ કર્યો.

“તારે તકરાર જ કરવી હોય તો હું ચાલી જઈશ. ઈંદુ, કાઢ પણ સ્ત્રીએ પુરૂષનાં પારખાં લેવાનો પ્રયાસ કરવો એ ઠીક નહિ.”

“મિત્ર હોય તો પણ?”

“મિત્ર હોય કે શત્રુ...”

“તું મને ત્યારે શું માને છે?”

“માત્ર પતંગિયું ?—જોશ, હવે શું કહેવું છે ?” એમ કહીને અઝગાયલો સુરેશ ચાલી ગયો.

અને પોતે ઠગાર્થ છે એ સમજવાથી અંખવાણી પડી ગયેલી ઈંદુ પણ ભાકાની ગાડી કરી ઘેર ચાલી ગઈ.

સુરેખા દૂરથી આ બધો તાલ જોઈ રહી હતી. એણે સુરેશને ઈંદુ સાથે જોયો, ત્યારથી જ ઘેર ચાલી જવાનો એ વિચાર કરી રહી હતી. સુરેશને ચાલી ગયેલો જોયા પછી એણે ભારતીને કહ્યું : “ભારતી બહેન, આ બધાંના રંગમાં ભંગ પાડવા માટે હું જ કારણભૂત છું. મને માફ કરજો. હું તમારો આનંદ બગાડવા માગતી નથી. પણ હું હવે ઘેર જ જઈશ.”

એટલું કહેતામાં એની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં.

“સુરેખા બહેન, હું તમને તમારે ઘેર મૂકીને પછી ઘેર જઈશ. મારે પણ હવે જોવા બેસવું નથી.” ભારતીએ એને આશ્વાસન આપ્યું. અને તેઓ પણ ઘર તરફ ઉપડી ગયાં !

અતુલના કાકા ભગુભાઈની ઑફિસમાં, ખાનગી ચેમ્બરમાં નાનકડી ગોળમેજી પરિષદ મળી હતી. એમાં ભગુભાઈ, ચીનુભાઈ, વિરંચીલાલ, જયંતિલાલ અને ચંદુ પહેલવાન ગંભીરભાવે ચર્ચા કરી રહ્યા હતા, ન્યાયમંદિરમાંના અપરાધી જેવો અતુલ નતમસ્તકે પાછળની એક ખુરશી પર બેઠો હતો— શરમાતો અને સંકેચાતો.

છપ્પીબરમાંથી સુરેશ સાથે ઝઘડો કરીને ચાલી ગયા પછી ચંદુએ વિરંચીલાલને મળીને કેટલીક ખાનગી વાતોના ખુલાસા કર્યા અને પોલીસતપાસમાં તેમ ન્યાયમંદિરમાં પણ, જાતે તહોમતદાર કરવાનું જોખમ છતાં એ જ એકરાર કરવાનું વચન આપ્યું હતું. વિરંચીલાલને તેણે જ ભગુભાઈ અને ચીનુભાઈનાં શિરનામાં આપ્યાં હતાં.

આજની ગોળમેજી એ જ ભૂમિકાપર ચર્ચા કરવા માટે મળી હતી.

ચંદુની વાતનો સાર આ હતો :

૩૪ સુરેશ ભારતીની પાછળ ઘેડો ઘડ્યો હતો : ભારતી એની

અવગણના કરતી : તેથી સુરેશે અજિતને પજવવાનો નિરધાર કર્યો હતો-કેમકે ભારતી અજિતની વિક્ષત્તાને સન્માનતી.

“એણે જ અજિતને ખનાવવા જયંતિલાલના ઘરમાં ચોર ઘૂસ્યાની વાત એક અખબારી માનવીને લાંચ આપીને છપાવી હતી. અજિતને રસ્તા વચ્ચે મારવા માટે એણે મને ઉશ્કેર્યો હતો. અજિત અને ભારતીને બદનામ કરવા માટે એણે એ બન્નેના વડીલોના નામની કંકાત્રીઓ છપાવી હતી, એન્ડવાળાઓને, કૂલદાર સાથે માળીને તેમજ વર માટે શણગારેલા ઘોડાવાળાને પણ મોકલાવ્યા હતા. એનો વિચાર તો એ જુદી જુદી વાડીઓમાં જમણુ તૈયાર કરાવવા માટે જયંતિલાલ અને વિરંચીલાલના નામે કોન્ટ્રેક્ટ આપવાનો હતો : પરંતુ એટલી હદ સુધી ન જવા મેં એને સમજાવ્યો ત્યારે એ થોડેથી અટક્યો. એ આખત છાપામાં છપાવનાર પણ સુરેશ જ છે.

“એનો એ દાવ પણ નિષ્ફળ ગયો એટલે વળી એણે ઇંદુ અને ભારતી ઉપર અજિત અને દીપકના નામે ખનાવટી પત્રો લખાવીને મોકલ્યા હતા.

“ઇંદુના ભોળપણનો લાભ લઈ સુરેશ એનો પોતાની મેલી રમતની સોગડી તરીકે ઉપયોગ કરતો હતો. એની મુરાદ તો આના કરતાં યે ભૂંડી હતી. કાઈ રીતે એ ભારતીને નમાવવામાં ન ફાવે તો છેવટે એનું હરણુ કરાવવાની પણ યોજના એ વિચારી રહ્યો હતો.”

ચંદુને મુખે આ બધી વિગતવાર વાતો સાંભળીને ત્યાં બેઠેલા ચારે પીઠ પુરૂષો ચમકી ગયા. અને નિત્ય શાંત રહેતા વિરંચીલાલનું લોહી તપી આવ્યું.

“ચીનુભાઈ, બોલો. હવે આ માણસને પેચ પહોંચાડ્યા સિવાય કેમ રહેવાય ? જોણે મારી દીકરીને માટે...” વિરંચીલાલના બીજા શબ્દો એમના દાંતના કચડાટ વચ્ચે જ ચવાઈ ગયા. મુસ્સાથી એમનું અંગ કંપવા લાગ્યું.

ચીનુભાઈને ધરતી માગ આપે તો સમાઈ જવા જેવું લાગ્યું. એક અક્ષર પણ બોલવાની એમની હિંમત ચાલી નહિ.

“બોલો, શું કહેવું છે તમારે?” જ્યંતિલાલે પણ તપીને પૂછ્યું.

“જો આ વાત ખરી હોય તો બાથુંજ ખરાબ કહેવાય.”

ભગુભાઈએ પોતાના મિત્રની વહાર કરી.

પરંતુ એમનું વાક્ય પૂરું થાય તેટલામાં ચંદુજ બોલી ઉઠ્યો:

“આપને એમ લાગે છે કે હું આ બધું તરકટ ગોઠવી રહ્યો છું?”

એ વખતે ચંદુની આંખોમાંથી ખરતા તણખા અને એના વદન પરની ગુસ્સાની લાલાશ જોઈને ભગુભાઈને કાન્યું કપાયાનો ખ્યાલ આવ્યો.

“ચંદુભાઈ, આપ માહું લગાડશો નહિ. કોઈની ઉપર શંકા લાવવાનો કે કોઈનો અવિશ્વાસ કરવાનો મારો તો સ્વભાવ જ નથી. પણ, આતો...તમે સમજ્યા કે નહિ? માહું લગાડો તો તમને મારા ગળાના સમ છે! હું તો એમ કહેવા જતો હતો કે, તમે સુરેશને આ કામમાં શા માટે મદદ કરી, અને હવે એની સામે કેમ થયા હશો, એ જરા વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. કેમ ખરું કે નહિ?”

ભગુભાઈએ વિરંચીલાલ અને જ્યંતિલાલ સામે જોઈ, દ્વિઅર્થો ભાવે માથું હલાવ્યું.

પણ એ એમાંથી એક પણ એમને ઉત્તેજન આપવા તૈયાર ન થયો.

ત્યાં તો ચંદુએ જ સળગતા બોમ્બ જેવા શબ્દો એમની સામે ફેંક્યા:

“શેડ મેં તો એ બધું પૈસા માટે કર્યું હતું. અને એ બીજા બધાઓની માફક મને પણ ‘મ્યાંઉ’ કરવા તૈયાર થયો. એટલે મેં કોઈ પણ ભોગે એનું વેર લેવાનો નિર્ણય કર્યો છે. માત્ર આમાં સારા કુટુંબનાં અનેક નિર્દોષ સંતાનોની આબરૂનો પ્રશ્ન રહેલો છે તેથી જ મેં વિરંચીલાલને મળીને બધો ખુલાસો કરવાનું, તેમજ આટલે સુધી

આવવાનું ઉચિત માન્યું છે. જતાં તમને મારે વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો કંઈ નહિ. હું મારે રસ્તે અને તમે તમારે. જતાં જતાં માત્ર એટલું જ કહેતો જાઉં છું કે, હું એને હવે માર્યા સિવાય તો મૂકવાનો નથી, પણ એનાં આ કાવતરાં પોલીસ આગળ મૂકીશ. તે મારેના તમામ પુરાવાઓ મારી પાસે મોજુદ છે.”

છેડાયેલા સાપની માફક કુંકાડા મારતો એ ખુરશીમાંથી બેઠો થઈ ગયો.

એથી ચીનુભાઈ ગભરાયા, અને એને હાથે પગે લાગીને બેસાડ્યો.

ભગુભાઈ તો એ બધું જોઈને ઠરી જ ગયા.

ચંદુએ બેસતાં બેસતાં એમને બીજો ધા કર્યો: “શ્રીમાન ભગુભાઈ શેઠ! મારી વાત ઉપર હજી વિશ્વાસ બેસતો ન હોય, તો પૂછો આપના આ ગાદીવારસ અતુલકુમારને! એ ભાઈ કંજૂસકાકાના ધનનો સદુપયોગ કરવા સુરેશ સાથે બળ્યા હતા. એ પણ દીપક પરના પતંગિયાની માફક ભારતી બહેનની પાછળ લટકુ બળ્યા હતા. સુરેશનાં બાણાંખરાં ધર્તિંગ પાછળ આપ શ્રીમાનનાં જ નાણાં વપરાયાં છે! જો મારું કહેવું ખોટું હોય તો પૂછો આપના આ અતુલકુમારને!”

ભગુભાઈને આ ધા હૈયું ચીરી નાખવા જેવો થઈ પડ્યો. એમણે બાડી આંખે અતુલ સામે જોયું. ત્યારે તેલમાં માંખ ડૂબી હોય એવી એની દશા થઈ હતી!

ભગુભાઈ કંઈ બોલતા નથી એમ જોઈને ચંદુએ કહ્યું: “અતુલ! મારું કહેવું ખરું છે કે ખોટું?”

ચંદુના એ શબ્દો નહોતા, એ તો કાળની ગર્જના હતી.

“ખ-ફ-!” અતુલની થોથરાતી જીભ બોલી ને ભગુભાઈ વધુ ગભરાયા.

બે ચાર ક્ષણો સુધી ચંદુના શબ્દોની અસર એવી રહી કે કાઈની વધુ બોલવાની હિંમત ચાલી નહિ.

“ચીનુભાઈ, ખોલો ત્યારે હવે શું કરવું છે?” વિરંચીલાલે જ મૌન તોડ્યું.

“આપ જે કહો તેમ કરવા હું તૈયાર છું. માત્ર આપની પાસે મારી દીકરીને નામે દયા યાચું છું!” ચીનુભાઈ ગળગળા થઈ ગયા.

“હું પણ મારી પુત્રીને નામે ગુન્હેગારના વડીલ તરીકે તમારી પાસે જવાબ માગતો ખેઠો છું એ ન બૂલશો, ચીનુભાઈ!”

કોકડું વિશેષ ગૂંચાતું ગળ્ય છે એ જોઈ ભગુભાઈએ કહ્યું: “જે મારે એજ તારે, એટલે આપણે આ બાબતનો તોડ ઉતારવાનું કામ પણ ચંદુભાઈનેજ સોંપીએ. એ ગમે તેવા હોય પણ એક મગની એ ફાડ કરીને આપે અને ભલભલાને પણ તડને ફડ સંભળાવી દે તેવા તો છે જ.”

“કખૂલ.” ચીનુભાઈએ તુરત એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો.

વિરંચીલાલ કંઈ બોલ્યા નહિ, તેમ જયંતિલાલે પણ મૌન સેવ્યું.

એટલે ફરીથી ભગુભાઈએ જ કહ્યું: “આ બાબતમાં તમે જ ન્યાયાધિશ: તમે જે ફેંસલો આપશો તે સમજી વિચારી નેજ આપશો.”

ભગુભાઈ મોંઢેથી ન છૂટકે આમ બોલી રહ્યા હતા, પણ એમના મનમાં તો એવા વિચારો ઘોળાઈ રહ્યા હતા કે: શું કરીએ ભાઈ, કીચડમાં પથ્થર નાખીએ તો કપડાં ખરડાય, એટલે તને મોટે માન ચડાવવો પડે છે!

ચંદુની મનોદશાનું માપ કાઢવામાં ભગુભાઈ સાચા હતા. એવા માનવીઓને માન આપવાથી કુલાય છે.

ચંદુ પણ પુલાયો. અને એણે કહ્યું: “મારી બાબતમાં તો હું સુરેશ સાથે હિસાબ ચૂકવી લઈશ. પણ એણે નિર્દોષ કન્યાઓ સાથે જે જાતનું હીણું વર્તન ચલાવ્યું છે, અને અજિતનો જે રીતે દ્રોહ કર્યો છે; તે માટે તમારા બધાની વચ્ચે એણે સહુની માફી માગવી જોઈએ. ઉપરાંત ભવિષ્યમાં આવી મેલી રમત છોડો દેવાની ખાત્રી પણ આપવી જોઈએ.”

ચંદુની આ દરખાસ્ત સહુને ગમી. એટલે બધા ચીનુભાઈ તરફ જોઈ રહ્યા.

ચીનુભાઈમાં તો બોલવાના યે હોશ રહ્યા નહોતા. જમાઈને કારણે એને આવી દશામાં મૂકાવું પડ્યું, તેથી એ મનમાંને મનમાં એની ઉપર સળગી રહ્યો હતો.

ચીનુભાઈ કંઈ ઉત્તર આપતા નથી, એ જોઈને એમના એક મિત્ર તરીકે ભગુભાઈએ પૂછ્યું: “બોલો ચીનુભાઈ, તમે સુરેશ પાસે આ પ્રમાણે કરાવવા તૈયાર છો?”

“મારો કંઈ છૂટકો છે?...હું એની સહુને ખાત્રી આપું છું.”

“તો પછી ફરીથી આપણે બધા અહીં જ મળીશું?”
વિરંચીલાલે પૂછ્યું.

“જરૂર. આજથી ત્રીજે દિવસે, આજ વખતે.” ભગુભાઈએ કહ્યું. એમણે તે પછી ચંદુને પૂછ્યું: “ચંદુભાઈ, હવે આપને સંતોષ થયો?”

“મારા સંતોષ અસંતોષનો તો સવાલ જ નથી. સંતોષ તો જેમની સત્તામણી થઈ છે એમને થવો જરૂરી છે.”

તે પછી ગોળમેજી વિખરાઈ ગઈ.

ચીનુભાઈની ચિંતા

અમીન અને નિરાશ ચીનુભાઈએ ઘેર જઈને તપાસ કરી તો ખબર પડી કે સુરેશ એ દિવસથી ઘેર જ આવતો નથી. એનો એક પત્ર એ જ દિવસે ટપાલ મારફત ચીનુભાઈના નામે આવ્યો હતો.

પતિને એ પત્ર આપતાં સવિતાએ ચિંતાધેર્યા વદને કહ્યું: “સુરેશચંદ્રનું શું થયું હશે?—એ કેમ ઘેર આવ્યા નહિ હોય?—એમની ક્યાંક તપાસ તો કરાવો...”

“હવે મહેરબાની કરીને તમે જરા શાત રહેશો? એને વધારે પડતો લડાવીને તમે જ બગાડી મૂક્યો છે. એને સીધે તો મારે આજે આપઘાત કરવા વખત આવ્યો છે...”

સવિતાની જીભ ઉપર એથી અંકુશ મૂકાયો. અને ચીનુભાઈને સુરેશનો પત્ર વાંચવાની તક મળી.

“લે, આ તારા જમાઈનાં વધુ પરાક્રમ જો...” ચીનુભાઈએ એમ કહેતાં સુરેશનો કાગળ સવિતા તરફ ફેંક્યો.

૩૫ “આના કરતાં તો સુરેખા ન જન્મી હોત કે હું જ

મરી ગયો હોત તો સાઈં!” સોફાના પાછલા ભાગ તરફ માથું ઝૂકાવતાં ચીનુભાઈ બબડ્યા.

એમના માથામાં બે હાથ ભરી ભરીને કોઈ હથોડા મારતું હોય એવું થતું હતું.

ઘરમાં તકરાર થવાના ડરથી સવિતા એ વખતે બોલ્યા વિના જીભ કચરીને બેસી રહી. એણે જમાઈનો કાગળ વાંચી લીધો. સુરેશે એમાં લખ્યું હતું કે: ‘તમારી દીકરીને બાપના પૈસાનું અભિમાન છે એટલે મને તુચ્છ લેખે છે. તમે એની ઉપર અંકુશ રાખવાને બદલે એના સ્વચ્છંદને ઉત્તેજન આપો છો, એટલે એ ભારતી જેવી રખડતી છોકરીઓ સાથે સિનેમા, નાટકોમાં રખડે છે. ખીજે ક્યાં એ નહિ રખડતી હોય અને એણે નવા દોસ્તો નહિ કર્યા હોય એ કેમ કહેવાય? મેં એને નજરેાનજર ભારતી સાથે સિનેમામાં બેઠું છે. મારાથી આ સહન થવાનું નથી...’

ચીનુભાઈ જમાઈના પરાક્રમેાનો જે ઇતિહાસ જાણીને આવ્યા હતા, તે પછી આ કાગળમાં ખોટી ધમકી અને જૂઠાણુંજ હોવાની એમના મનની તો ખાત્રી થઈ ચર્ઈ હતી જ, પરંતુ સવિતાના દિલને તો એથી ભારે આઘાત થયો. ‘વખત છે ને એ ફરીથી પરણી બેસે તો? મારી સુરેખાનું શું થશે?’ એ ચિંતાનો કોડો, ભમરો લાકડું કારે તેમ એમના હૈમાને કારવા લાગ્યો.

સુરેખા જખીઘર છોડીને નીકળી ત્યારે તેણે એટલું તો માન્યુંજ હતું કે ચોર ઉલટો કાટવાળને દંડે એ રીતે સુરેશ એને ધમકાવશે, કબ્જિયો કરશે અને કદાચ મારશે પણ ખરે! તેથી જ ભારતીએ ઠેઠ ઘર સુધી પહોંચાડી જવાનેા આગ્રહ કર્યો ત્યારે એણે સાભાર એને પાછી વાળી હતી.

પરંતુ સુરેશ રાતે ઘેર આવ્યો નહિ, ત્યારે સુરેખાને ચિંતા થવા લાગી. જેને આહવું તેને જ માટે અને તેની જ મારફત સહેવું એ સ્ત્રીઓ માટેનું નિર્માણ કરી ચૂક્યું છે. સુરેખા નિર્દોષ હતો : સુરેશ ગુન્હેગાર હતો, છતાં અપરાધીની ખાતર બીન અપરાધીની આંખોમાંથી મોડી રાત સુધી હૈયાના રસાયનનો અર્ક ટપકતો રહ્યો !

બીજે દિવસે સુરેશને બદલે એનો પત્ર આવ્યો, એથી વળી સુરેખાને દિલને ધ્રાસ્કા પડ્યો. પણ માતાને વલોપાત કરતી જોઈ એણે બધીયે ચિંતાને હૈયાની તિન્નેરીમાં પૂરી રાખી !

ચીનુભાઈ જરા સ્વસ્થ થયા એટલે એમણે જમાઈનાં પરાક્રમોની વાત કરી અને પાછળથી સુરેખાને ખોલાવી સિનેમાને લગતી વાત પૂછી.

સુરેખાએ ભારતી સાથે માતાને ટેલિકોન મારફત ખબર આપીને સિનેમા જોવા ગયાની વાત કરી : પણ સુરેશ અને ઇંદુના સંબંધમાં મૌન સેવ્યું. એ વાત જાણ્યા પછી આવી નજીવી બાબતને ગંભીર સ્વરૂપ આપવા માટે ચીનુભાઈને મનમાં તો જમાઈ ઉપર ચીડ ચડી; પણ સુરેખાની ખાતર એમણે છાતીપર પથ્થર મૂકીને મનના ઉભરાને હૈયામાં જ ભારી રાખ્યો.

“આજે જ કોલેજમાં અને એમના મિત્રોને ત્યાં તપાસ કરાવું છું.” એમ કહી ચીનુભાઈ એ સુરેખાને તેમ સવિતાને આશ્વાસન આપ્યું.

અજિતની મર્દાનગી

સુરેશ તે દિવસે કોલેજમાં ગયો નહોતો. ભારતીએ ઈંદુ સાથેની એની બધી ગોઠવેલી બાજી ધૂળમાં મેળવી દીધી, તેથી એને ભારતી સામે બહુ જ ચીડ ચડી હતી. સુરેખા સામેનો એનો ક્રોધ એ તો ભારતી સામેના ગુસ્સાનો એક ભાગ હતો. બગડેલી બાજી સુધારી લેવા અને સુરેખા ઈંદુવાળી વાતની જાહેરાત ન કરે તેથી એને દુઃખાવી દેવા માટે એ સિનેમામાંથી સીધો ઘેર ન જતાં એક હોટલમાં ગયો અને ત્યાં એણે સુરેખા ઉપર આક્ષેપ મૂકનારો પત્ર લખી નાખ્યો.

ચંદુનો એને ક્રર હતો. એ માણસ વેરનો બદલો લીધા વિના નહિ રહે એવું તો એ સમજતો જ હતો. પરંતુ તે વિરંચીલાલને મળશે અને એમનાં સંયુક્ત કાવતરાંની વાતનો ઘટસ્ફોટ કરી નાખશે એવી એને કલ્પના નહોતી.

ચંદુ સાથે તો પડશે એવા દેવાશે એવો એનો ધરાદો હતો. પણ કાંઈ પણ રીતે ભારતીને જલદી હાથ બતાવવો જ જોઈએ.

મોડી રાત સુધી સુરેશના માથામાં આવા વિચારોનાં
૩૬ ભૂતડાં નાચી રહ્યાં હતાં.

પરંતુ વિચારને આચારમાં મૂકવા જતાં સુરેશની આજી ઊંધી વળી ગઇ !

ભારતી કોલેજમાંથી ઘેર જવા નીકળી તે વખતે સુરેશે આગળ આવીને એને કહ્યું : “ ભારતી, જરા ઊભી રહે તો...”

“ શા માટે ? ” છાત્રીઘરની ઘટના પછી ભારતીનો એનો તરફનો તિરસ્કાર પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો હતો. એટલે એ ગુસ્સાથી જ બોલી.

“ મારે તારી પાસેથી જવાખ્ય જોઈએ છે; અને તારે તે આપવો જ પડશે.” સુરેશે આંખ લાલ કરી.

ભારતી એથી ગભરાઈ જાય તેવી પોત્તી નહોતી. એણે પહેલાના જેટલા જ દમામથી કહ્યું : “ અને ન આપું તો ? ”

અનિત એ તરફથી નીકળ્યો. એણે સુરેશનો દેખાવ અને એની વાત કરવાની ઢાળ પરથી મામલાની કલ્પના કરી લીધી; એટલે તેની નજીક આવતાં જાણીને એ ધીરે ધીરે ચાલવા લાગ્યો.

“ ...તો પરિણામ સાફ નહિ આવે...”

એ સાંભળીને અનિત પાસે આવ્યો.

“ શું છે સુરેશ ? ” એણે નિર્વિકાર ભાવે જ પૂછ્યું.

પરંતુ સુરેશનો પિત્તો ઉકળ્યો. “ તું અહીંથી ચાલ્યો જા. કાઠની વચ્ચે આવવાનો તને શું હક છે ? ” એણે દમ માર્યો.

“ ભારતી, આવે છે ? ” અનિતે સુરેશને જવાબ ન આપતાં ભારતીને જ પૂછ્યું.

“ હા, ચાલ.”

“ એમ નહિ જવાય. ભારતી ! તારે મને જવાબ આપવો જ પડશે.”

સુરેશ પોત પ્રકાશવા તૈયાર થયો.

ભારતીએ સાંભળ્યું જ ન હોય તેમ ચાલવા માંડ્યું.

“ભારતી! ઊભી રહે...”

સુરેશે બરાડો પાડ્યો. પણ એના છેલ્લા શબ્દો મોંમાંથી નીકળે એ પહેલાં જ અજિતે આગળ આવી કહ્યું: “વિદ્યાર્થીની સાથે આ રીતે વર્તતાં શરમાતો નથી?”

તકરારનું બહાનું જ શોધતો હોય તેમ સુરેશ એની સામે ધસ્યો. પરંતુ તે ધા કરે તે પહેલાં અજિતે પગની એક જ આંટીથી એને ધૂળ ચાટતો કરી દીધો.

આસપાસ ઊભેલાંઓને તેથી હસવું આવ્યું.

ભારતીએ અજિતને કહ્યું: “અજિત, તું અમારી વચ્ચે ન પડ. મારે તારી મદદની જરૂર નથી. મારે જોવું છે કે એ વીરનર કેટલી હદ સુધી જાય છે!”

સુરેશને આ પરાજયનો ધા વસમો થઈ પડ્યો. અને એની સામેના હાસ્યે બળતામાં ધી હોમ્યું. તે એકદમ ઊભો થયો અને ફરીથી અજિત સામે ધસ્યો.

પરંતુ સાવધાન અજિતે ચિત્તાની ઝડપે એનું કાંડુ પકડી, એવું તો કચર્યું અને જુનુત્સુની રીતે એને એટલા જુસ્સાથી મરોડ આપ્યો કે, સુરેશથી રાડ પડાઈ ગઈ.

સુરેશ હવે અજિતથી ખરેખરો ગભરાયો. અજિતના સુરેશ પરના આ વિજયથી ભારતીના હૈયામાં હર્ષની એવી ભરતી ચડી કે સુરેશે કરેલા અપમાનની વાત જ એ વીસરી ગઈ.

“અજિત!” ભારતી હર્ષના આવેગથી બોલતી હતી. “હવે એને જવા દે. આવા કંગાળો જાતે જ મરેલા હોય છે.”

એક અક્ષર પણ બોલ્યા વિના અજિતે સુરેશનો હાથ છોડી દીધો. નીચું માથું કરીને, સુરેશ ત્યાંથી ચાલ્યો—પરાજિત, અપમાનિત અને હીણાયેલો!

ભારતીએ અજિતને કહ્યું: “તને જોઈને આજે મને ગર્વ

થાય છે: માફ મસ્તક અને હૈયું તારે ચરણે નમે છે. તે દિવસે મેં તને બગીચામાં કહ્યું હતું ને કે તું જે દિવસે મર્દ બનીશ તે દિવસે હું તને શોધતી આવીશ. તું મારી મોટરમાં ચાલ. મારાં વડીલોની હાજરીમાં આજે હું તારું સન્માન કરીશ.”

અનિત અને ભારતી મોટર તરફ જતાં હતાં તેટલામાં થોડે જ દૂર ગલીમાં કોલાહલ મચી ગયો. ખૂમાખૂમ અને દોડાદોડ જોઈ અનિત રથબી ગયો. સુરેશ સાથે એણે કોઈને લડતાં જોયો.

“હું આવું છું...” કહેતો અનિત એ તરફ ધસી ગયો. ભારતી એની પાછળ જ હતી.

સુરેશના જડબામાં મુક્કો પડ્યો અને તે જમીન ઉપર પડી ગયો.

“ઊભો થા,” ચંદુ બરાડો પાડી રહ્યો હતો.

“અરે એ, શું છે?” સિહગર્જના સાથે અનિત ચંદુની સામે જઈને ખડો રહ્યો.

“અનિત, તું વચ્ચેથી ખસી જા. ભારતી બહેનના અપમાનનો અને તારા છળનો આજે મારે પૂરેપૂરો બદલો લેવો છે.” ચંદુ પહેલવાન એટલું કહેતામાં તો પડેલા સુરેશ તરફ ધસ્યો.

“નહિ, તમે એને એમ મારી શકશો નહિ. એણે અમને અન્યાય કર્યો હોય તો તે અમારે જોવાનું છે...”

અનિત એમ બોલતો વચ્ચે પડ્યો.

“અનિત, તું વચ્ચેથી હટી જા...”

“નહિ.” અનિતે ચંદુનો હાથ પકડ્યો.

છતાં ઉછળીને ચંદુએ સુરેશને લાત કકડાવી કાઢી.

તેથી અનિતને રીસ ચડી: વીજળી વેગે એણે પગનો એવો હાવ લીધો કે ચંદુ જમીન પર પટકાયો. પરંતુ બીજી જ પળે ઊભા થઈ એણે ચંપુ કાઢ્યું. છતાં અનિત પર એનો ધા થાય તેટલામાં

અનિતની વજ્રમુષ્ટિમાં ચંદુનું કાંડુ સપડાઈ ગયું અને એની પકડમાંથી છૂટેલું ચપ્પુ હવામાં ઉછળી પડ્યું.

આસપાસ એકઠાં થઈ ગયેલાં માનવીઓએ તે દરમિયાન ‘ પોલીસ-પોલીસ ! ખૂન-ખૂન ! ’ની રાડારાડ કરી મૂકી હતી, એટલે ચંદુ જેમ તેમ હાથ છોડાવીને, ત્યાંથી જીવ લઈને નાઠો !

એ ઝપાઝપીમાં અનિતના આંગળાંમાં ચપ્પુના ધા થયા હતા, પણ સુરેશને તો ઝંધર માર પડ્યો હતો.

અનિતનાં લોહીલુહાણુ આંગળાં છતાં એણે સુરેશને ઉંચકીને મોટરમાં નાખ્યો. ભારતીએ મોટરમાં બેસતી વખતે અનિતનો જખ્મ જોયો એટલે પોતાના રૂમાલથી લોહી લૂછી નાખી, સાડીનો એક છેડો ચીરી કાઢીને એનો પાટો લપેટી દીધો !

દીકરો નામ રાખશે

પોલીસના ડરથી ચંદુ નાસી ગયો : પરંતુ એના મારથી સુરેશને ઠીક ખાટલો ભોગવવો પડ્યો. અજિત અને ભારતીની સહિષ્ણુતા અને ઉદારતાથી સુરેશ શરમાયો. એણે અજિત, ભારતી અને એમનાં વડીલોને ચીનુભાઈ મારફત બોલાવરાવી એમની મારી માગી. અને પોતાના ગુન્હાનો એકરાર કરી, ભવિષ્યમાં એવા ધંધા નહિ કરવાની ખાત્રી આપી.

અજિત અને ભારતીના લગ્નમાં માંદો માંદો પણ સુરેશ હાજર રહ્યો. સુરેશાએ તો મોટી બહેનનાં લગ્ન હોય એટલા ઉમંગથી ભારતીના લગ્નમાં ભાગ લીધો.

સુરેશે અભિનંદન આપ્યાં, ત્યારે ભારતીએ સરિમત કહ્યું: “સુરેશ અમારાં લગ્ન ઠરાવી એની અગાઉથી કંકાત્રીઓ ઇપાવીને, તેમજ વરધોડાનો સાજ મોકલાવીને તું તો અમારા લગ્નગોર બની ચૂક્યો છે.”

“ભારતીબહેન, આજે હવે હું તારા ધર્મના ભાઈ તરીકે
૩૭ આવ્યો છું.” સુરેશની આંખમાં ત્યારે ઝળઝળિયાં આવી ગયાં.

મલ્લિકા, મેનાં, ઈંદુ, સુહાસ અને ઉર્વશી, ભારતીને લમ્હેરો આપવા આવ્યાં ત્યારે મલ્લિકાએ ધીરથી એને કહ્યું: “ભારતી, નજૂમીના બતાવેલા ભાગ્યલેખ તારે સારૂં તો સાચા પડ્યા...”

“તમારા પણ ભાગ્યલેખ સાચા પડશે.” ભારતીએ કહ્યું.

“આપણા કવિરાજ આજે કેમ દેખાતા નથી?” ઉર્વશીએ ઈંદુની તરફ જોઈને પૂછ્યું.

“એ બિચારા જીવ ભારતી ખીજ કાઢીની સાથે પરણે એ સહન ન થવાથી, ગઈ કાલે જ ગામ ઉપડી ગયા!” ઈંદુએ કહ્યું.

“કોલેજની કોઈ કન્યાએ એમના હાથની માગણી ન કરી, એથી નિરાશ થઈ એમણે આપઘાત ન કર્યો, એટલાં એમાં નસીબ!” મેનાં ટહુકી અને વાતાવરણમાં હાસ્યના તરંગ હિલ્લોળે ચડ્યા.

આ લમ્હેરી સહુથી વિશેષ સંતોષ ગોપાળદાદાને થયો હતો. નવદંપતી એમને નમસ્કાર કરવા ગયાં ત્યારે આશીર્વાદ આપીને દાદાએ ભારતીને કહ્યું: “દીકરા, તું મારા ઘરમાં આવી ત્યારથી જ મને વિશ્વેશ્વરનાથ કહી રહ્યા છે કે, હવે મારો દીકરો દાદાનું નામ રાખશે. તું જીવંત સ્ત્રીશક્તિ છે. મેં તને રણાંગણમાં ઝૂકતાં જોઈ છે. તારો જીવનમાં સાથ છે તો મારા અનિતને એટો પાર જ છે! દીકરા, ભારતી, મારા અંગત લાખ રૂપીઆ તને લમ્હેરી ભેટ તરીકે આજે આપું છું.”

એમણે અનિતને કહ્યું: “દીકરા મારા, હવે હું નિરાંતે કાશી જઈ શકીશ. મારા જીવનના અભિલાષ આજે મોર્યા. અનિત, જીવનમાં સદૈવ એટલું યાદ રાખજો કે, પામર, માયકાંગલા જંતુઓ જગતમાં બાર રૂપ છે : એ કચરાઈ, છૂંદાઈ મરવાને જ યોગ્ય છે : બળવાનને જ શક્તિ, સંપત્તિ, સત્તા અને સ્વાતંત્ર્ય વરે છે : બળહીનોને નહિ. મારી આટલી શીખામણુ ખ્યાનમાં રાખજો અને માત્ર મારી એક જ માગણી છે તે પૂરી કરજો : દાદાનું નામ તું રાખજો!

જગ મશહુર

ખીરલા પ્રધર્સ લી૦

એમની

કુશળ રાહબરી નીચે સ્થપાયલી:

સંપૂર્ણ સ્વદેશી અને સદ્દર

વીમા આલમમાં જાણીતી

ધી ન્યુ એશિયાટીક ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

: ન્યૂ દિલ્હી :

•

સ. થા. રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦

● આગ

● હુલ્લડ

● મોટર

● અકસ્માત

● કામદારોનું વળતર વગેરે.

દરેક જાતનું વીમાનું કામકાજ
સંતોષકારક રીતે કરવામાં આવે છે.

જી

વિગતો માટે પૂછો.

: સ્થાનિક એજન્ટો :

મેસર્સ પર્સી રૂસ્તમ વકીલ એન્ડ કું.

: ઇન્સ્યુરન્સ ડીપાર્ટમેન્ટ :

નરોત્તમ બિલ્ડીંગ, કપાસીઆ બજાર,

અમદાવાદ.

જાણીતા શહેરીઓએ અને
દાકારોએ અપનાવેલી

એ. બી. સી.

સર્જકલ કંપની

એકજ વખત અમારી
મુલાકાત આપને હંમેશના
અમારા ગ્રાહક બનાવશે.

અમારે ત્યાંથી જાહેર
જનતાના લાભાર્થે દેશી
તથા વિદાયતી દવાઓ
ઘણાજ કિફાયત દરે મળશે.

એ. બી. સી. સર્જકલ કું.

જુમ્મા મસ્જિદ સામે, ૧૮૬૬, ગાંધીરોડ

અમદાવાદ

ટ. નં. ૨૭૮૭

કાંલેજકુમારો અને કાંલેજકુમારીઓ

અમારે ત્યાં
રેલિ: [સ્ટાન્ટર્ડ પોપ્યુલર]
હુરકયુલસ
હુમ્મર
બી.એસ.એ.
સાયકલો કીફાયત
ભાવે મળશે.

હાલના
યુદ્ધ સંજોગોમાં
મોટરની
હાડમારી ફર
કરવા
તેમજ
અભ્યસ અર્થે
નિયમિત હાજરી
આપવા
આજેજ મળો
અને
બધી મુશ્કેલીઓ
નિવારવા
અમારા
શોરૂમની
મુલાકાત
લો.

આપના બાળકોનાં
મનરંજન કરવા
તેમજ
સ્વદેશી માલને
ઉત્તેજન
આપવા
માટે :
★

સાયકલને
લંમતો તમામ
સામાન મળશે.
અને કોઈ પણ
જાતનું રીપેરીંગ
કામ અમારો મીકેનિક
કરી શકશે.

ટ્રાયસીકલ
બાબાગાડી
બેબી મોટર
અવશ્ય ખરીદો.
★
માહકોને
સંતોષ આપવો એ
અમારો મુદ્દાલેખ છે.

ધી રીલાયેબલ સાયકલ એન્ડ મોટર કું.

આર રસ્તા : રીચીરોડ,

અમદાવાદ.

લડાઈની કમાણી જેટલી ઝડપથી આવે છે : તેટલી જ ઝડપથી ચાલી જાય છે.

વીમો

● એ એવી વસ્તુ છે, જે લડાઈની કમાણીને કાયમ તમારી પાસે રાખે છે

- એક જ પ્રિમિયમ ભરી પાંચ, દસ કે પંદર વર્ષે નાણાં મળે છે.
- ઈન્કમેટેક્સમાં ફાયદો કરી. ચૌદ ટકા વ્યાજ મળે છે.
- બે વર્ષે પાકતી એવી, એક જ પ્રિમિયમ ભરવાની પૌલીસીનાં ગમે ત્યારે રોકડાં નાણાં ૯૫ ટકા મળે.

મોટી રકમની પૌલીસીઓ ઉપર ખાસ ઓછાં પ્રિમિયમ લેવાય છે.

મળે : નેપચુન એસ્યુરન્સ કંપની, લી.

પાંચકુવા દરવાજા બહાર : અમદાવાદ.

રોજનો એક આનો ઘડીઆળમા નાખવાથી ઘડીઆળ ચાલે છે. અને નીચેના લાભ મળે છે

- તમારી પુત્રીના લગ્ન ખર્ચની જોગવાઈ
- તમારા પુત્રના ભણતરની જોગવાઈ
- તમારા સગા-સંબંધીને મદદ
- વૃદ્ધ અવસ્થામાં પેન્શન
- ખાસ જરૂરના વખતે લેાન

: ઘડીઆળ મફત મળે છે :

આ સ્કીમ સમજવા મળે :

યુનીયન પ્રોવીડન્ટ સોસાયટી લી.

પાંચકુવા દરવાજા બહાર, કુવાસ સામે : અમદાવાદ

અમર પીકચર્સ

નૂતન મનોરંજન આપવાના ઝોના
ઢાલને અવિતાર્થ કરી આપે છે

પેંગામ

દિગ્દર્શક અને નિર્માતા

સુરેન્દ્ર દેસાઈ

: શ્રમિકા :

સાધના બોઝ, સુરેન્દ્ર, આનંદપ્રસાદ, અનીલકુમાર,
પ્રતિભાદેવી, નાગેન્દ્ર, હાદી વગેરે

દ્રુક સમયમાં સર્વત્ર રજુ થશે

તૈયાર છે : નલિની જયવંતનું નવું હસમુખ બોલપટ
આદાબ—અર્ઝ

: હવે પછી :

દ્રૌપદી : આમ્રપાલી

બુકીંગ:— સુપ્રીમ ફીલ્મ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ, હાદર, મુંબઈ.

આવે છે !

લક્ષ્મી પ્રોડક્શનનું

સામાજિક ચિત્ર :

બંગ સાહિત્ય સમ્રાટ

શરદ્દાબુની

અમર નવલ

‘અરક્ષણિયા’ના

રૂપેરી અવતાર :

છંદાર

: દિગ્દર્શન :

મુધીરસેન

: અભિનય :

- લીલા દેસાઈ
- પહાડી સન્યાલ

વગેરે

બુર્કોગ માટે લખો:-

એસોસીએટેડ રીલાયેબલ

ફીલ્મ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

ફીસન મહાલ, ત્રિભુવન રોડ

મુંબઈ. ૪

નવા વર્ષની
બે અણુમાલ ભેટો !

ચાલુ છે !

હાસ્યની હળવી હવાથી

થનગનનું સુરમ્ય સર્જન

લક્ષ્મી પ્રોડક્શનનું

મનોરંજક ચિત્ર :

શરાફત

: દિગ્દર્શક :

શ્રી. ચીમનલાલ ત્રિવેદી

તારલાઓ :

- લીલા દેસાઈ
- પહાડી સન્યાલ
- જગદીશ

વગેરે...

કમલ ટાંકીઝ

(મુંબઈ)માં ચાલુ છે !

જનતાના
મનોરંજનનું
બીજું નામ
એટલે
કારદાર
પ્રોડક્શન્સની
કૃતિઓ :

આવે છે

નિર્માતા : દિગ્દર્શક
કારદારનું
સળંગ વિનોદી ચિત્ર :

‘સંજેગ’

અજોડ હાસ્ય નટ :

ચાલી

મહેતાબ, ઉલ્લાસ
અને

લમારો માનીતો સંગીત :
વાસ્તી નોશાદ

આવે છે-

‘કાનૂન’

મહેતાબ, ઉલ્લાસ, શાહુભોડક,
જાગીરદાર, નિર્માતા, એ શાહુ

‘શારદા’

દિન્દોરમાં

નવી શાન ફરકાવી ચૂક્યું ...

‘નમસ્તે’

વિનોદની

રસકયારી

પાર્શ્વ રલું છે-

આવે છે !

‘બહાર’

દિગ્દર્શન : વાર્તા સંવાદ ;

શ્રી. સાદીક

‘ગીત’

દિગ્દર્શન : શાની

આવે છે !

‘કૃષ્ણ સુદામા’

બુકીંગ:-કલકત્તા ફીલ્મ એક્ચેન્જ : મુંબઈ : મદ્રાસ : કલકત્તા

સમય : રોજના ચાર ખેલ. ૧ અને ૧૦ મરાઠા ૪ અને ૭ હિંદી

મહાત્માનું
મુખ્યના નાગરીકોએ કરેલું
લઘ્ય સ્વાગત

૧૨મી

નવેમ્બર શુક્રવારથી શરૂ
રૌયલ રીલીઝ

No 18

હિન્દી
ભાષામાં

લઘ્ય મુવર્ણ-સર્જન

મહાત્મા

મરાઠી
ભાષામાં

ડીરેક્શન : વાર્તા : આર્ટ ડીરેક્શન :
પાર્શ્વનાથ આસ્તેકર મોહનલાલ દવે બાબુરાવ પેન્ટર
બૃમિકા :

દુર્ગાબાઈ ખોટે - સ્વ. વિષ્ણુપંત પાગનીસ
નાયમપદ્મી-મનોહર ઘટવાઈ-યશોધરા કાળજી-સ્વ. પ્રહલાદ

મેજેસ્ટીક સીનેમા ગીરગામ
મુખ્ય

બુકીંગ :—રૌયલ ફીલ્મ સરકીટ : મુખ્ય. ૪

તૈયાર થાય છે !

પ્રભાકર પીકચર્સ

(કોલકાતુર)ની

ત્રણ નૂતન કલાકૃતિઓ

પાંચ હજાર વર્ષની યુગવંધી સભરભર

મહાભારતના મહાપ્રસંગની અમરકૃતિ

મહારથી કર્ણ

દિગ્દર્શક :

લાલજી પેઢારકર

જેમાં :

★ પૃથ્વીરાજ ★ દુર્ગા ખોટે

★ લીલા ★ શાહુ મોડક

રામાયણના પ્રતિભાવંત સર્જક

અને કાન્તદર્શી શ્રુષિની જીવનકવિતા

વાદિમકી

ભૂમિકા : : ★ પૃથ્વીરાજ અને હજારો

પ્રખર તત્ત્વદ્રષ્ટા, અલૌકિક જ્ઞાનતેજ અને

શાંકર વેદાંતના આઘપુરુષની જીવન ઝરમર

શંકરાચાર્ય

જેમાં સીનેમા સૃષ્ટિના સુપ્રસિદ્ધ

કલાકારો મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે

: ડિસ્ટ્રીબ્યુશન :

મેસર્સ માણેકલાલ ચુનીલાલ એન્ડ સન્સ લી૦

ચોપાલી ચેમ્બર્સ

: :

મુમ્બઈ-૭

સુજલામ્, સુફલામ્, માતરમ્,
આનંદ અધર્સ કૃત

જ મી ન

મા વસુન્ધરાના અસીમ હેતની વાત

દિગ્દર્શન :

વાર્તા : સંવાદ :

પં. આનંદકુમાર

પં. શિવકુમાર

આનંદ અધર્સનું અનોખું ચિત્ર

: ભૂમિકા :

દુર્ગાખોરે • ખુરશીદ (નવિન તારીકા) • ડેવીડ
નવિન યાજ્ઞિક • વિશ્વાસ • ખલિલ
તમારા શહેરમાં આવે ત્યારે જોવાનું ચૂકતા નહિ

બુકીંગ:—પીઅરલેસ પીકચર્સ : સુબધ નં. ૪

BASANT PICTURES

વસંતનાં વધામણાં
આપવા ઉઘડેલું
પહેલું ફેલું :

સહુના હૈયામાં
મુવાસ ભરી દે છે !

વસંત
ઝેટલે
ઉલ્લાસનું પ્રતિક
*

લુંટાય તેટલાં લુંટળે
આનંદ અને અનેરી

મૌજ

આપના મિળનને માફક આવશે.
સંગીતની લહેજત ચખાડશે

: દિગ્દર્શકો :
બાબુભાઈ મીસ્ત્રી
અને
બટુકે ભટ્ટ

વસંત પીકચર્સ
પ્રથમ પુણ્ય

ચાલુ છે :
સીનેમા ડી ફ્રાન્સ
[અમદાવાદ]

કલાકારો:
પહાડી સન્યાસ
કૌશલ્યા
મીરાં, આગા, સરદાર
અને
નાદીયા
નવીન દયની બૃમિકા
ભજવે છે.

બુકીંગ — રાયલ પ્રીટમ સરકીટ : પારેખ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૪

બહેનોના સૌભાગ્યના શાશુગાર માટે

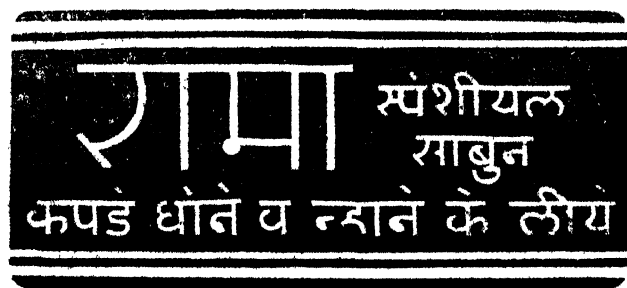
છેલ્લામાં છેલ્લી હખનાં કંગનો

- ☆ કાચ અને સેદ્યુલોઈડની દરેક પ્રકારની ફ્રેન્સી બંગડી
- ☆ વિવિધ ઘાટનાં એરીંગ અને બુટ્ટી
- ☆ દિલને ગમી જાય એવા નેકલેસ
- ☆ જાતજાતની સાડી પીન વગેરેના

સંખ્યાબંધ કલામય નમૂનાનું પ્રસિદ્ધ ધામ

મ ન હ ર કું ગ ન સ્ટોર

પાનકોર નાકા : અમદાવાદ

કોરોનેશન સોપ વર્ક્સ

ઘીકાંટા, અમદાવાદ

શિયાળાની રૂતુના પૌષ્ટિક પાકો માટે

દરેક જાતનાં તાજાં ઉત્તમ વસાણાં

: ઉપરાંત :

- શ્રીફળ કેાઇ પણ પ્રકારનાં
  - ગુલાલ કરિયાણાં અમારે
  - અખીલ ત્યાં મોટા જથ્થામાં
  - ગોદી કાથો મળી શકશે.
- દળેલો અને આખો

ગાંધી ગોપાળભાઈ મોહનદાસ

શ્રીફળ અને કરિયાણાના વેપારી

જૂના માધવપુરા : કરિયાણા બજાર : અમદાવાદ

હાઈકલાસ

કાપડ

પ્રોપ્રાયટર્સ
પટેલ પ્રધર્સ

રેશમી, ગરમ અને સુતસઉ
સાથે ચિત્તરંજન સિલાહ

ચિત્તરંજન એન્ડ કું.

ક્લોથ મરચન્ટ, ટેમ્પલર્સ એન્ડ આઉટફીટર્સ
કુવારા સામે, રીચીરોડ, અમદાવાદ.

:: ઊંઝા ફાર્મસી ::

આયુર્વેદિક દવાઓ માટે અધીં સદીથી સુપ્રસિદ્ધ છે.

: સ્ત્રીઓના :

પ્રદર, લોહીવા, રૂતુદોષ
વંધ્યત્વ, જીર્ણવર, કસુ-
વાયડ તથા ગર્ભાશયના
રોગ માટે

: નખળાઈ માટે :

વાતુક્ષીણના, કમતાકાત,
વીર્યવિકાર, જ્ઞાનતંતુની
નખળાઈ વિગેરે રોગો
માટે

સુંદરી
સંજીવની

[હાથી છાપ]

સર્વોત્તમ છે

મકરદંવજ
વટી

[સુવર્ણ ચુકત]

અત્યુત્તમ છે

કિં. બા. ૧ નો રૂ. ૧-૨-૦

કિં. ગાળી ૩૦ ની બાટલીના
રૂ. ૪-૦-૦

ઊંઝા ફાર્મસી

ગાંધી રોડ, અમદાવાદ તથા
પુના સીટા. કાલ્યાદેવી,
મુંબઈ તથા ઊંઝા

વધુ વિગત માટે કોઈ પણ ભાષાનું સચિપત્ર મફત મંગાવો.
ફરેક રથળે એજટો જોઈએ છે.

ગઈ કાલે પાર્ટીમાં
અમે રાજમહેલ
આઈસ્ક્રીમની
મોજ માણી

આજે અમે ફરી
એ મોજ માણવા
રાજમહેલમાં
જઈ આવ્યા

હવે રાજમહેલ
આઈસ્ક્રીમ ઘેરે
મંગાવીએ છીએ

ફોન : ૨૧૯૭
રાજમહેલ
આઈસ્ક્રીમ
કાળુપુર બ્રીજ

ગરીબોની ઝુંપડીથી
રાજવીઓના
રાજમહેલ સુધી દુક
વખતમાં ઘેરઘેર પહોંચતો

રાજમહેલ
આઈસ્ક્રીમ

રા જ મ હે લ
ઝોટલે
સ્વચ્છતા અને સુંદર
વ્યવસ્થા
આદર્શ નમુનો

કોઈપણ મેળાવડા વખતે
અમને વ્યવસ્થા સોંપી
અમારી સંગીન વ્યવસ્થાની
ખાતરી કરો.

ખાસ વિશિષ્ટતા
અમારો

રાજમહેલ શીખંડ
ધબોજ પ્રખ્યાતી પામેલ છે.
આપે સ્વાદ ચાખ્યો ?

ફોન : ૨૧૯૭
કાળુપુર બ્રીજ : અમદાવાદ.

તમારા પેટ સામે જુઓ!
એ દર્દોથી ભરેલું છે

લીવર ટોનીક પીલ્સ

પેટનાં તમામ
રોગોનો સફળ
ઉપાય છે

ખાટલી એકની કિં રૂ. ૧-૪-૦ વી. પી. ખર્ચ જુદું.

ત્રિભુવન આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

: એજન્ટો :

- હક્કર મણીલાલ ઇશ્વરદાસ, ઠાણપુર, અમદાવાદ.
- હક્કર ચૂનીલાલ ઇશ્વરદાસ, સારંગપુર. અમદાવાદ.
- શાહ મેડીકલ સ્ટોર, બોરહી બજાર, વીરમગામ.
- શાહ જયંતિલાલ ચૂનીલાલ, બારેજ.

એજન્ટો જોઈએ છે.

સુભદ્ર ગ્રંથાવલિનાં

નાં

પ્રાણવાન પ્રકાશનો

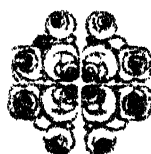
૬૯૫ પછી

ખાલી જોગો

નવલિકા સંગ્રહ

લોકખંધન

નાટિકા સંગ્રહ

નરેન્દ્રભદ્રાસ બાલિ અવરી

સ્થાપના : ૧૯૬૪.

લેમિન્ટેડ રોડ,
મુંબઈ.

ફોન : ૪૨૪૩૩
શાખા : દાસનદેવલમ

